Документальний науковий краєзнавчо-літературно-генеалогічний проект «Ідентифікація Петренків»

СЛОБОЖАНЩИНА. ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

(збірник науково-документальних праць)

*Видання присвячується 201-й річниці
від народження поета-романтика
першої половини XIX століття
Михайла Миколайовича Петренка*

Документальний науковий
краєзнавчо-літературно-генеалогічний
проект «Ідентифікація Петренків»

СЛОБОЖАНЩИНА. ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

(збірник науково-документальних праць)

Житомир
Вид. Євенок О. О.
2018

УДК 908:94(477.54/.62)(082)
С 48

Видання книги здійснене за фінансової підтримки праправнука
поета-романтика першої половини XIX століття
Михайла Миколайовича Петренка (1817-1862) –
Олександра Євграфовича Петренка

С 48 **Слобожанщина.** Погляд у минуле : збірник науково-документальних праць. – Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2018. — 288 с.

ISBN 978-617-7703-71-5

Без пізнання свого минулого людство не може мати гідного майбутнього.

Намагаючись зберегти унікальні природні об'єкти, залишки історичної архітектури, які руйнуються або «реставруються» до невпізнання, установити істину в історичних подіях та заплутаних біографіях відомих особистостей, краєзнавці-документалісти часто діють самотужки, не відчуваючи розуміння та не отримуючи підтримки від державних установ.

Та, об'єднавшись, багато що можна змінити на краще.

Метою проекту «Ідентифікація Петренків» є відродження документального краєзнавства, передусім на Слов'янщині, консолідація краєзнавців у намірах зберегти для майбутнього цікаві сторінки регіональної історії.

Матеріали видання подано в авторській редакції.

Альманах розраховано на науковців, краєзнавців, викладачів навчальних закладів, студентів, працівників музеїв, громадських та політичних діячів і всіх, хто цікавиться історією свого краю.

УДК 908:94(477.54/.62)(082)

ISBN 978-617-7703-71-5

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Плине час… Поспішаючи жити, люди здебільшого не переймаються своїм минулим, але без його пізнання та дослідження не може бути гідного майбутнього.

Тільки збереження документальної історії дозволяє людству почуватися впевнено, подорожуючи в часовому просторі.

Відповідальне ставлення до вивчення минулого, використання достовірних джерел інформації, накопичення й збереження документального матеріалу – справа не тільки професійних істориків, а й краєзнавців.

Серед них є і дипломовані фахівці, і представники громадськості, не байдужі до історії рідного краю. Їх не може бути багато, адже краєзнавство потребує від дослідників не тільки певної ерудиції, але й розуміння своєї відповідальності перед наступними поколіннями. Виконуючи незвичайну місію, вони допомагають людству зберегти історію.

У широкому сенсі краєзнавство – це дослідження географічних, історичних, культурних, соціально-економічних та інших факторів, які впливають на формування й розвиток певного регіону (села, міста, району, області тощо) як вченими фахівцями, так і аматорами, що віддають перевагу документальному пошуку та дослідженням.

У науковій літературі є різні тлумачення поняття «краєзнавство», але поєднує їх те, що всі вони базуються на документальності матеріалу, який досліджується. Простий опис подій – дещо інше, він не може вважатися справжнім дослідженням.

Колись академік П. Тронько зазначав, що краєзнавство є сукупністю наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження.

Основним завданням краєзнавства є практичні дії щодо збереження історико-культурної спадщини регіонів, відродження історичної пам’яті та духовності й, що особливо важливо, популяризація документальної історії.

Наявність диплома архівіста, географа, історика, етнографа, філолога тощо не є перепусткою до участі в краєзнавчих документальних дослідженнях.

Чимало шкоди краєзнавству завдають так звані «псевдокраєзнавці». Своїми безвідповідальними діями (перекручення, фальсифікація, іноді банальне шахрайство) вони вносять тимчасову плутанину в тематичні дослідження, які, на жаль, привернули їх увагу.

Діячі «від краєзнавства» не обтяжують себе кропіткими та відповідальними дослідженнями, що іноді тривають роками. Перемагає невгамовне бажання досягти швидкого «результату» й представити «сенсаційну» знахідку чи відкриття на сумнівній «презентації». Аби надати ваги своїм масовкам та піар-кампаніям (забавкам), намагаючись підкреслити свою «значимість», на цих заходах використовуються краєзнавчі гасла, сюди запрошуються представники місцевих державних адміністрацій тощо. Але все це лише дискредитує краєзнавство, а поза увагою залишаються справді важливі краєзнавчі питання.

Прикро, що чудова Слобожанщина швидко втрачає унікальні природні об'єкти, залишки історичних архітектурних споруд. Їх підпалюють, руйнують або ж «реставрують» до невпізнання. Утрачена або жахливо перекручена пам'ять про окремих історичних осіб.

Розглядати місцевих ентузіастів у якості краєзнавців, без уточнення обмежень для такого поняття, певно, буде помилкою.

Яскравим прикладом того, як документальне краєзнавство може постраждати від «активної» участі деяких ентузіастів, далеких від наукового краєзнавства, може бути Слов'янщина. Особливо відчутний занепад деяких галузей краєзнавчої науки в регіоні, зокрема на Слов'янщині, розпочався більше двох десятиліть тому й продовжується досі. Цьому не можуть бути виправданням об'єктивні труднощі декількох останніх років. Краєзнавство Слов'янщини через різні, переважно суб'єктивні причини перетворене на інформаційне сміттєсховище. Переду-

сім це позначилося на зниженні довіри до краєзнавства з боку місцевого населення, не кажучи вже про фахівців.

Активно руйнуючи місцеве краєзнавство, декілька слов'янських ентузіастів, далеких від документального краєзнавства, нав'язливо декларують свою приналежність до Спілки краєзнавців України, підписуючи свої статті – «член НСКУ». Треба сподіватися, що відома громадська організація надала їм лише тимчасовий «притулок». Звісно, переважна більшість членів НСКУ проводить свої дослідження на високому науковому рівні. Але іноді до спілки «прибиваються» люди, далекі від краєзнавства в будь-якому сенсі цього поняття.

Менталітет керівників громадських спілок має дуже важливе значення. Доволі часто через невдалі й неадекватні дії керівництва, задекларовані в Статуті й Кодексі цілі та пріоритети, в процесі діяльності втрачають всілякий сенс.

Традиція приймати в громадські спілки краєзнавців, журналістів, письменників, археологів тощо пересічних громадян на основі досить «спрощених» процедур давно потребує доопрацювання та більшої відповідальності передусім з боку керівництва Спілок.

Існує думка, що в сучасному Краєзнавстві нічого не можна суттєво змінити. Але поширюють її ті, хто за цією «догмою» намагається сховатися й не бажає ніяких змін.

Об'єднавшись навколо Ідеї відродження регіонального краєзнавства, справжні фахівці та представники громадського краєзнавства, здатні до науково-документального дослідження та небайдужі до історії свого краю, можуть змінити все на краще. І зовсім байдуже, чи є вони членами НСКУ, чи не належать до жодної громадської спільноти.

Кому потрібні «літописці» (так пишуть про себе краєзнавці в «Статуті»), здатні лише суб'єктивно спостерігати події, але не здатні їх документувати та аналізувати? Після втручання таких ентузіастів у науково-дослідницький процес держава й краєзнавство можуть отримати лише перекручену, нікому не цікаву й не потрібну історію ні сьогодні, ні в майбутньому.

Незважаючи на обставини, що склалися, сьогодні Донеччина має потужний краєзнавчий потенціал. Багато краєзнавців-документалістів здійснюють свої дослідження самотужки, намагаючись зберегти для історії цікаві сторінки давнини.

Оскільки документальне краєзнавство є одним із дієвих засобів патріотичного виховання, зараз розглядається можливість введення його як окремого предмету в програму навчальних закладів.

В організаційному плані, мабуть, доцільно відрізняти дві основні форми краєзнавства: державне й громадське. Використовуючи та вивчаючи одні й ті ж самі джерела, об'єкти та однакові методи дослідження, вони тісно пов'язані.

Але дуже важливо, щоб у краєзнавчому дослідницькому процесі головну роль відігравало державне краєзнавство. Це означає, що дії громадських краєзнавців обов'язково повинні бути в полі зору профільних науковців. І тільки після їх висновків може йтися про використання результатів громадського краєзнавства навчальними закладами різних ступенів.

Особливо важливу роль у популяризації документального краєзнавства відіграє залучення до роботи в краєзнавчих музеях і бібліотеках висококваліфікованих, компетентних щодо документального краєзнавства кадрів. Адже переважно на базі таких установ організовуються виставки, екскурсії, проводяться тематичні просвітницькі лекції для населення тощо.

Одним із найважливіших принципів краєзнавства є науковий підхід та документальність. Усе, що досліджується краєзнавцями, потребує точної наукової систематизації, суворо обґрунтованого опису. Будь-які узагальнення й висновки повинні робитися на основі роботи виняткова з документальними джерелами.

Специфіка краєзнавства полягає в тому, що в цій науковій галузі, як ніде в інших, поєдналися науковий і ненауковий підхід. Як писав історик і філолог Д. Лихачов»: *«чрезвычайно важная и исключительно редкая особенность краеведения, в том,*

что у него нет „двух уровней“: для специалистов и для широкой публики. Оно само по себе популярно и существует постольку, поскольку в его создании и потреблении участвуют массы» [Лихачёв Д. С. Любить родной край // Отечество: Краеведческий альманах. – М., 1990. – Вып. 1. – с. 8].

Саме тому, аби застерегти проникнення масштабної ненаукової громадської творчості в науковий процес, краєзнавство повинно розвиватися за участі й під керівництвом галузевих фахівців-науковців. Це допоможе краєзнавцям-аматорам дотримуватися принципу науковості, аби не перетворити документальне краєзнавство на міфотворчість.

Мета дослідницького проекту «Ідентифікація Петренків» – відродження документального краєзнавства Донеччини, зокрема Слов'янщини, консолідація дослідників-документалістів у намірах зберегти для земляків та людства цікаві сторінки регіональної історії.

Фахівці й літературні краєзнавці вивчають різного роду друковані видання, присвячені даному регіону й конкретній тематиці, твори письменників і поетів, чиє життя й творчість були пов'язані зі Слобожанщиною.

Відомі краєзнавці й автори-початківці надіслали в Альманах статті, які розкривають різноманітні й цікаві теми, що відповідають історичному краєзнавству, яке вивчає минуле регіону, пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, твори матеріальної й духовної творчості тощо. Історичне краєзнавство включає багато допоміжних дисциплін. У наступних числах Альманаху від проекту «Ідентифікація Петренків» буде надруковано статті й іншої, не менш цікавої тематики, зокрема генеалогії.

Знахідки та дослідження сучасних краєзнавців – це не просто пам'ятники минулому, а й документальний історичний сегмент, який потрібен сучасній людині, аби знати й поважати свою історію.

О. Є. Петренко
Проект «Ідентифікація Петренків»

Бондар М. П.

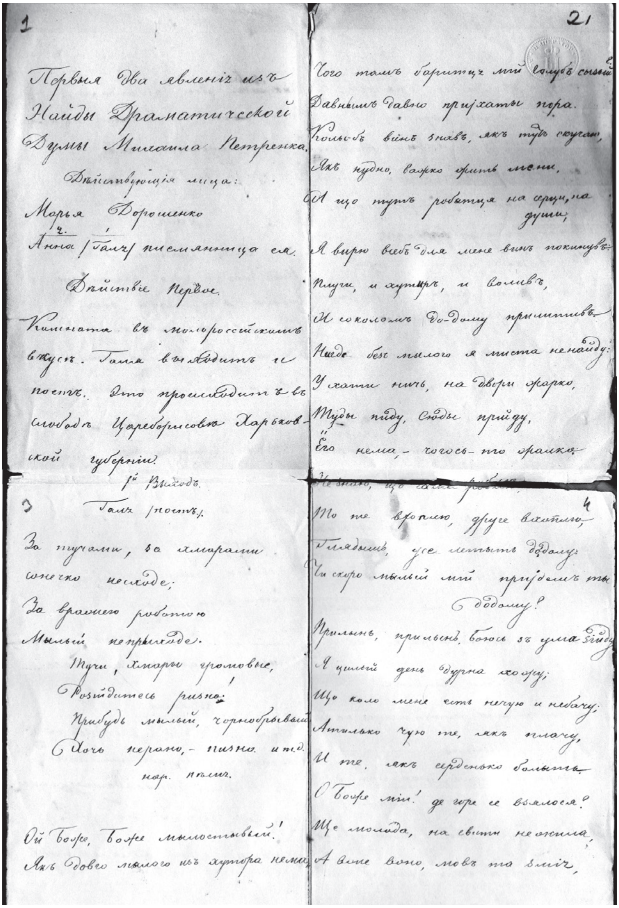
ІДИЛІЧНА ІНТРОДУКЦІЯ ЗАПОВІДУВАНОЇ ДРАМИ: «НАЙДА» МИХАЙЛА ПЕТРЕНКА

Тривалий час літературна спадщина Михайла Петренка (1817 - 1862), українського поета-романтика, автора знаменитої пісні «Дивлюся на небо та й думку гадаю», була знана читачеві лише в обсягу невеликої кількості поетичних творів, а саме двадцяти п'яти (якщо за окремий твір вважати не лиш окремий закінчений вірш, а й кожен вірш того чи іншого циклу). Усі вони в повному обсязі неодноразово передруковувалися в збірниках творів українських романтиків (1968 та 1987 рр.), у збірці віршів (спільно з В. Забілою, 1960), у публікаціях останніх років (про них мова буде нижче).

Чи такою була насправді творча спадщина письменника? У спогадах і кореспонденціях сучасників Петренка можна знайти прямі чи опосередковані висловлювання, які подають свідчення, що обсяг ним писаного (і написаного) мусив би бути більшим.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст., попри всі інші здобутки історико-літературної, історичної та краєзнавчої думки, видався порівняно успішним у царині подальшого осягнення українського письменства класичного періоду, зокрема й у прирощенні наших знань про життєвий шлях Михайла Петренка. Праправнучкою поета Натілією Шептій 1989 року було знайдено архівні документи, за якими уточнено дату його смерті. Починаючи з 2012 р., у рамках проекту «Ідентифікація Петренків» було віднайдено «Формулярні списки» М.Петренка, встановлено рік його вступу (1837) до Харківського університету, етапи переміщення по службі (М. Петренко був за фахом юристом, остання його посада – повітовий стряпчий у Лебедині), прокреслено багато гілок його родоводу, включаючи предків та нащадків.

А в переліку найбільших успіхів на ділянці вивчення життя й творчості поета – віднайдення доти невідомого рукопису тексту «Первые два явления из “Найды”, драматической думы Михаила Петренка». Спадщина знаного літератора поповнилася новим цікавим твором, Михайло Петренко постав перед читачем не лише як поет, а і як драматург.

1

Первыя два явленія изъ
Найды Драматической
Думы Михаила Петренка.

Дѣйствующія лица:

Марья Дорошенко
Анна (Галя) племянница ея.

Дѣйствіе Первое.

Комната въ малороссійскомъ вкусѣ. Галя выходитъ и поетъ. Это происходитъ въ слободѣ Цареборисовкѣ Харьковской губерніи.

1е Выходъ.

2

Чого тамъ баритця мій голубъ сизый
Давнымъ давно приїхать пора.
Колы-бъ винъ знавъ, якъ тутъ скучаю,
Якъ нудно, важко жить мени,
А що тутъ робытця на серцi, на души;
Я вирю всебъ для мене винъ покинувъ:
Плуги, и хуторъ, и воливъ,
И соколомъ до-дому прилитивъ.
Нигде безъ милого я мѣста ненайду:
У хати ничь, на двори жарко,
Туды пиду, сюды прийду,
Його нема, — чогось-то жалко.
Не знаю, що сама робыю;

3

Галя (поетъ).

За тучами, за хмарами
сонечко несходе;
За вражого роботою
Милый неприходе.
Тучи, хмары громовые,
Розійдитесь ризно;
Прибудь милый, чорнобривый
Хочь нерано, — пизно. и т.д.
нар. пѣсня.

Ой Боже, Боже милостивый!
Якъ довго милого изъ хутора нема,

4

То те вхоплю, друге вхоплю,
Глядыну, усе летыть додолу:
Чи скоро милый мій приидешь ты до дому?
Прилынь, прилынь, боюсь зъ ума зійду
Я цилый день дурна ходжу;
Що коло мене есть нечую и небачу;
А тилько чую те, якъ плачу,
И те, якъ серденько болыть.
О Боже мій! де горе се взялося?
Ще молода, на свити не жила,
А вже вона, мовъ та змія,

Рукопис «Найда». Перша сторінка

Текст твору було віднайдено у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва), першопублікація тексту – у книзі «Михайло Петренко: Життя і творчість», виданій у Києві 2013 р. Першопублікацію здійснив праправнук письменника О. Є. Петренко, засновник і керівник проекту «Ідентифікація Петренків»; віднайдення рукопису належить учасниці цього проекту, краєзнавцю зі Слов'янська Валентині Шабановій. Невдовзі драматичну думу «Найда» (згадані вже дві перші яви) було передруковано у виданні: Петренко Михайло. Твори (К.: ВД «Кий», 2017), приуроченому до 200-річчя від дня народження письменника (на жаль, точно місяць і день народження письменника досі не встановлено, це залишається завданням для подальших пошуків).

Знахідка, пов'язана з творчістю Петренка, – одна з найпомітніших за останні десятиліття в осягненні спадщини української літератури класичної доби. Не часто дослідникам вдається видобути такі значні фрагменти тексту, особливо письменників першої половини XIX століття, де, здавалося б, уже все переглянуто, звірено, перечитано. «Знахідка була великим подарунком Долі…», – справедливо зазначають документалісти, найближче до неї причетні [1].

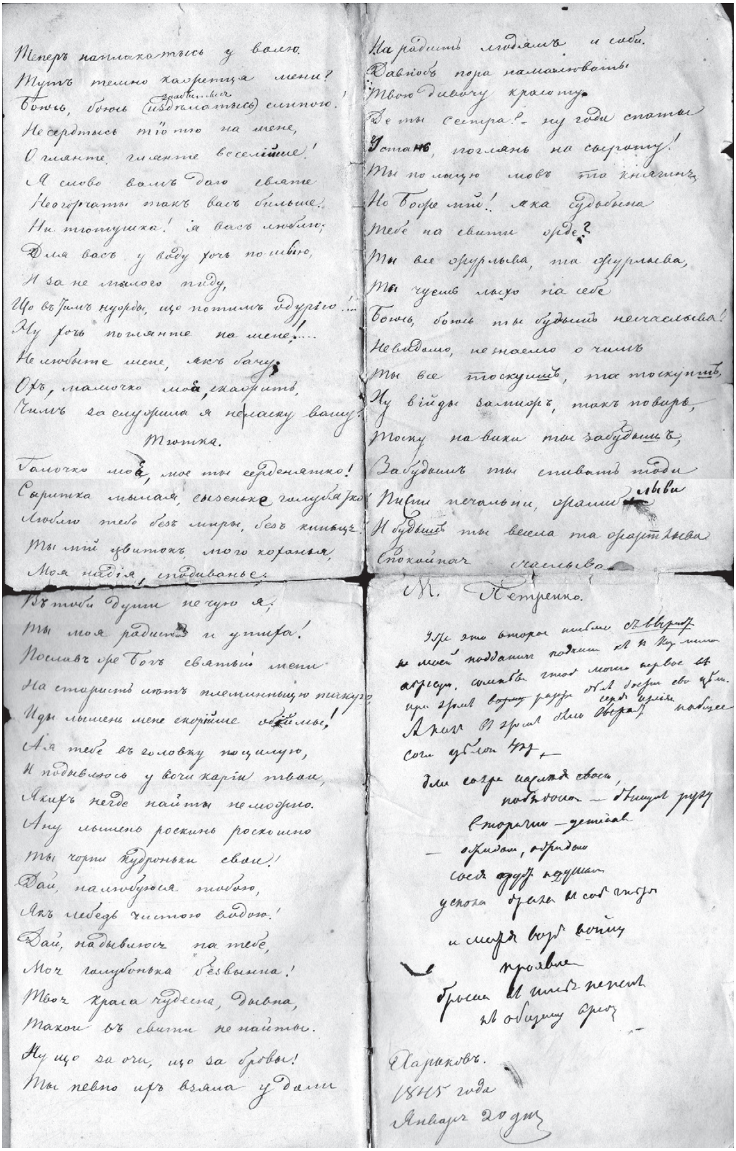
Отже, до відомого читачеві набутку М. Петренка додано нещодавно 461 рядок драматичного твору (рахуємо лише самі віршові рядки, оминаючи ремарки, роз'яснення, заголовок, підзаголовки тощо). Фрагмент із двох яв, які становлять першу дію п'єси «Найда» (будемо вважати, що ця перша дія закінчена), датовано початком 1845 р. – часом, коли М. Петренко служив старшим помічником столоначальника в Харківській палаті карного суду.

Приблизно до цього часу, а точніше до вересня 1844 р. належить одне з рідкісних біографічних повідомлень про М. Петренка. Поет Порфирій Кореницький, добрий Петренків приятель, у листі до Олександра Корсуна (того самого, котрий у своєму альманасі-«новорочнику» «Сніп» 1841 р. видрукував дебютну добірку віршів Петренка) зазначає: «Петренко наш фантазирует в Харькове и служит в уголовной палате…» [2]. Безперечно, вислів

«фантазирует» означає не що інше, як тільки те, що знайомий Кореницького далі заглиблений у художню творчість. Той же таки Кореницький роком раніше (у вересні 1843 р.) повідомляв: «Петренко наш кончает уже свою драму под заглавием "Панська любов", очень хорошую и занимательную пьесу; также написал он еще "Славянські пісні" и "Саур-могилу" и сам от себя хочет издать» [3]. Із цих повідомлень Петренкового колеги цілком ясно вимальовується уявлення про інтенсивну творчу роботу М. Петренка в проміжку між публікаціями в «Молодику» 1843 р. та в «Южном русском зборнике» 1848 р. «Славянські пісні» та «Саур-могила», про які пише П. Кореницький, – це, поза сумнівом, не що інше, як цикл «Слов'янськ» та цикл (імовірно, незавершений) «Іван Кучерявий», у якому фігурує образ Саур-могили. А що ж кореспондент має на увазі, згадуючи про драму «Панська любов»? Твору з таким заголовком у доробку Петренка не зафіксовано, але чи не може мати ця «Панська любов» якогось стосунку до розглядуваної тут «Найди»? Про це поведемо мову згодом.

Після останнього рядка рукопису двох дій «Найди» стоїть дата: «Харьков, 1845 года Января 20 дня». Датування цього тексту може означати як остаточну крапку в текстовій реалізації задуму (у такому разі, радше усього, незавершеного), так і вказівку на закінчення певного етапу роботи, що її автор мав намір продовжувати. Найімовірніше, ця дата – день укладання чистової редакції першої дії як частини драматичного твору. Якщо останнє, то, можливо, колись знайдеться й текст усієї п'єси Петренка чи її подальші фрагменти, якщо вона була завершена чи принаймні продовжена автором.

Рукопис перших двох яв – навряд чи автограф, імовірніше за все, це список (викононаний, можливо, кимось із тих, хто мав чіткий почерк, підлеглих старшого помічника столоначальника М. Петренка в канцелярії Харківської палати карного суду). Руці самого М. Петренка в рукопису належить, можливо, підпис та датування, а також, що суттєво, виправлення в кількох рядках твору.

Теперъ наплакатысь у волю.
Тутъ темно хоретця мени!
Боюсь, боюсь (издыхатысь) силою!
Не сердьтесь тiï що на мене,
О гляньте, гляньте веселiйше!
Я слово вамъ даю святе
Не огорчаты такъ васъ больше.
Ни тотушка! я васъ люблю;
Для васъ у воду хочь пошьюсь,
И за не милого пиду,
Що въ тимъ нужды, що потимъ вдурiю!...
Ну хочь погляньте на мене!...
Не любите мене, якъ бачу,
Охъ, мамочко моя, скажить,
Чимъ заслужила я немилость вашу?
Тютка.
Галочко моя, мое ты серденятко!
Сиритка милая, сизенька голубятко
Люблю тебе безъ миры, безъ кинця.
Ты мiй цвиточокъ, моего кохання,
Моя надiя, сподиванье.
Въ тоби души не чую я;
Ты моя радисть и утиха!
Пославъ же Богъ святый мени
На старисть мою племинницю тихую
Иды лышень мене скорiйше обiймы!
А я тебе въ головку поцилую,
И подывлюсь у очи карiи твои,
Якихъ нигде найты не можно.
Ану лышень роскинь роскошно
Ты чорни кудроньки свои!
Дай, налюбуюся тобою,
Якъ лебедь чистою водою.
Дай, надывлюся на тебе,
Моя голубонька безвынна!
Твоя краса чудесна, дывна,
Такои въ свити не найты.
Ну що за очи, що за бровы!
Ты певно ихъ взяла у дани
На радисть людямъ и соби.
Давнобъ пора намалювати
Твою дивочу красоту.
Де ты сестра?- ну годи спаты
Устань, поглянь на сыроту!
Ты по лицю мовъ ти княгиня
Но Боже мiй! яка судьбина
Тебе на свити жде?
Ты все журлыва, та журлыва,
Ты чуешь лыхо на себе
Боюсь, боюсь ты будешь нещаслыва!
Невидомо, не знаемо о чимъ
Ты все тоскуешъ, та тоскуешъ,
Ну вiйды замижъ, такъ повирь,
Тоску на вики ты забудешъ,
Забудешъ ты спивать тоди
Писни печальни, жалiбливи
И будешъ ты весела та щаслыва
Спокойная счаслыва.
М. Петренко.

Харьковъ.
1845 года
Январь 20 дн.

Рукопис «Найда». Остання сторінка

Заголовок рукопису мусить наводити на думку, що це – початок більшого драматичного твору, який названо «Найдою», і що за першими двома явами мусили б іти наступні. Питання щодо реалізації задуму драматичної думи вже звучало, і закрити його можуть лише нові знахідки. Твір жанрово визначено як «дума», мабуть, тому, що його писано віршем. Аргументом на користь цієї думки є назва «Думи та співи» добірки (збірки) віршів М. Петренка на сторінках «Южного русского зборника» (1848). Очевидно, заголовок відбивав уявлення про таку жанрову диференціацію, за якою вірші сюжетні належать до «дум», а вірші суто ліричні – до «співів». Можна припустити, що надання заголовку збірці в «Южном русском зборнике» здійснювалося не без участі самого М. Петренка, принаймні, із таким заголовком він був згоден, якщо уривок віршового драматичного твору, писаного за два-три роки до публікації збірки віршів, також називає «думою».

Своїм змістом п’єса тяжіє до теми шлюбного вибору молодої дівчини в обставинах, які його ускладнюють. Серед найпоширеніших деталізацій такої теми – ускладнення зазначеного вибору чинником зовнішнім, мало залежним від героїні. Художній конфлікт відповідного типу сюжету будується на неспівпаданні особи того, кого дівчина собі намріяла, та того, до кого її штовхає оточення чи житейські детермінанти.

У такій ситуації представлена й Галя, героїня п’єси. Молода дівчина вже закохана в якогось «милого», але з якихось міркувань це утаює і для легалізації й утвердження свого вибору ще, очевидно, має докласти деяких зусиль.

У всіх ремарках тексту твору героїня фігурує як Галя, проте в переліку дійових осіб вона має два імені: Галя та Анна; переписувачем спершу було проставлено «Анна», а ім’я «Галя» подавалося в дужках, проте згідно з правкою, цілком можливо, авторською, ці імена помінялися місцями. У XIX столітті в окремих регіонах Східної України (до них належали й місцевості, у яких проживав М. Петренко) імена Галя й Анна виступали як у певному сенсі то-

тожні, ім'я Галя розумілося як лагідно-зменшувальне від Анна; утім, ім'я Галя було ближчим для носіїв української мови, тож, можливо, також і з цих міркувань драматург зрештою таки іменує героїню Галею. (Цікаво зазначити, що й наприкінці XIX ст. в певних етнічних середовищах українського люду Анна та Галя значили одне й те ж, це засвідчує оригінальний словник тих часів, у якому слово «Галя» в перекладі російською позначається як «Анюта» [4].

Судячи із першої дії п'єси Петренка, двох її яв, можливим є розгортання конфлікту між Галею, героїнею твору, та тими особами, які хотіли б видати Галю за багатого, але не любого їй. Наразі їх не надто нав'язливо представляє лише тітка (у переліку дійових осіб означена як «Марья Дорошенко», проте в ремарках скрізь подана як «Тётка»). Можна передбачити появу в драмі самого жениха, який поки що доносить свій замір через тітку, як і появу того, кого Галя потай уже любить; можливою є подальша участь у дії шерегу інших персонажів (скажімо, тітчиного чоловіка тощо; ускладнила б сюжет драми поява когось третього в ролі жениха чи коханця).

Якщо саме так уявляти продовження цієї п'єси, то, певна річ, драматичні твори на таку тему та із сюжетом драматичної шлюбної колізії (враховуючи різні варіації стосовно родинного, майнового, соціального становища героїні та персонажів-чоловіків) уже були в набутку української драматургії. Традицію започатковує, звичайно ж, «Наталка Полтавка» І. Котляревського (уперше поставлена на сцені в Полтаві, 1819, надр. 1838). Подібна в основі схема конфлікту, на якій можуть вибудовуватися в чомусь відмінні своїми деталями сюжети, має місце в драмах «Сватання на Гончарівці» (1836) Григорія Квітки-Основ'яненка, «Чорноморський побит» (1836, надр. 1861) Якова Кухаренка, «Купала на Івана» (1840) Степана Писаревського, «Назар Стодоля» (1843, надр. 1862) Тараса Шевченка. Безперечно, це різні п'єси за локалізацією дії, за комплексом провідних своїх ідей, неоднакові їх розв'язки (загалом «щасливі»), проте вони об'єднані ситуацією дівчини на

виданні, на руку якої (чи на володіння якою) претендує нелюбий і яка залежна від патріархального звичаю батьківського чи опікунського благословення. Зазначені твори відтак умовно об'єднуються в певний сюжетно-тематичний комплекс, ціле відгалуження української драматургії першої половини XIX ст.

У працях українських етнографів, фольклористів, дослідників народного звичаєвого права тощо (М. Костомаров, П. Чубинський, В. Милорадович, П. Єфименко, О. Єфименко та ін.), у яких розглянуто людове сімейне життя в Україні другої половини XVIII – початку XX ст., багаторазово фіксовано дорадчу участь батьків молодої людини (і парубка, і дівчини) у її шлюбному виборі, інколи – навіть їх вирішальне слово. Із приводу звичаїв, що дійшли з давніших часів і ще були дієвими в другій половині XIX і навіть на початку XX ст., сучасна дослідниця резюмує: *«Важливе, якщо не головне, значення у справі створення майбутньої подружньої пари мала думка та позиція батьків дівчини і парубка. <…> Саме вони, на загальне переконання, маючи значний життєвий досвід та добрі наміри, здатні дібрати найкращу пару для свого сина чи то дочки»* [5]. Один із дослідників, книга якого цитується, в етнографічній розвідці про народні звичаї та обряди на Херсонщині другої половини XIX ст., диференціюючи випадки як рідкісні, так і типові, зазначає: *«Случается, что брак решают между собою отцы жениха и невесты без ведома и согласия последних, но чаще брак заключается по взаимному согласию молодых»* [6]. Відбито це й у творах художньої літератури. Приміром, крутий норов і такі ж присуди батька, котрий не дозволяє дочці Катрі виходити заміж за того, кого та кохає, – у повісті «Три долі» (1861) Марка Вовчка (*«Не на те я дочку викохав, – гримнув батько, – щоб я її первому пройдисвіту мав оддати, який там їй в око впаде!»* [7]); активне втручання матері, котра суперечить виваженому рішенню глави сім'ї й заохочує почуття дочки до легковажного джигуна, – у повісті «Не так ждалося, да так склалося» (1861) Петра Кузьменка.

«Наталку Полтавку» Котляревського, яка в українській драматургії (та й у новому українському письменстві загалом) за-

початкувала колізії шлюбного вибору, з огляду на особливості її сюжету можна розглядати як продовження (безперечно, художньо оригінальне і національно самобутнє) того ряду творів, які в російській драматургії останньої чверті XVIII – першій чверті XIX ст. мали здебільшого назву «комічна опера» («комічна» на той час ще не здобула твердого визначення як неодмінно смішна й весела, це були твори із меншою чи більшою дещицею гумору, але їх основну ознаку складала все ж маніфестація сентиментального переживання, переважно жіночої душі). У частині творів цього жанру прямо чи опосередковано знайшли відбиття згадані вже людові звичаї (права батьків щодо шлюбного вибору дитини), які панували в європейській частині Росії, взагалі на східнослов'янських землях. Не раз ці твори мали своїм сюжетом видання заміж дівчини за обставин, коли вона любить одного, а її намагаються видати за іншого, нелюбого. Певне коло зразків російської комічної опери вступає щодо цих сюжетних мотивів у перегук із названими вже українськими творами.

У жанрі російської «комічної опери» початок розробці зазначеного сюжету кладуть «Анюта» (1772) Михайла Попова та «Мельник – колдун, обманщик и сват» (1779) Олександра Аблесимова.

У першій з них кількість дійових осіб мінімальна: крім персонажів, що складають так званий «любовний трикутник» (Анюта та два претенденти на її руку), задіяний ще лише один - батько Анюти. Він спочатку має твердий намір видати її за одного, але наприкінці змінює своє рішення на користь іншого. П'єса М. Попова, задаючи традицію сюжету шлюбного вибору, прикметна пафосом, який наступними творами цієї лінії не успадкований, як і не успадкований творами української драматургії: Анюта не хоче йти заміж за батрака (хоч і працьовитого та хазяйновитого, та ще й рекомендованого батьком), їй до вподоби «барчук», дворянин (щоправда, він тут не має прав розпоряджатися молодим селянином, своїм суперником у любові до Анюти). Врешті виявляється, що Анюта насправді також із дворянського роду,

а «барчук», крім того, залагоджує спір грішми. Тож батько Анюти, на задоволення всіх причетних, охоче віддає її заміж за того, кого та любить. Незважаючи на демократичну в цілому позицію, навіть на наявність у п'єсі гострого означення станової нерівності селян і панів, автор не стає на бік слабшого в цій суперечці, а також правдиво показує марнославні прагнення поки що селянки Анюти, її симпатію до пана. Таке вирішення конфлікту в цій схемі сюжету, як уже сказано, не було прийняте в подальших його опрацюваннях.

У другій п'єсі, свого часу добре відомій, неодноразово виставлюваній навіть і на українських теренах початку XIX ст., зокрема в Полтаві часів директорування у місцевому театрі І. Котляревського та в Харкові [8], головною постаттю виступає селянин-мельник. Але основні повсякденні його справи полягають не в роботі в млині, активність цього персонажа має ширші обсяги, позаяк він наділений і хитрістю, і талантом широкої комунікації, маніпулювання думками односельчан («колдун, обманщик»). Отож, до нього за допомогою (не задарма) звертається Філімон, однодворець, котрий хоче свататися до Анюти, дочки селянина. Дівчина його також любить, проте її мати конче бажає видати дочку за дворянина. Завдяки крутійству мельника люблячу пару таки вдається поєднати.

Отже, Анюта. Це ім'я носить героїня однойменної комічної опери М. Попова, таким же ім'ям наділена й героїня щойно розглянутої комічної опери «Мельник – колдун, обманщик и сват» О. Аблесимова. Для головних героїнь своїх творів кращого імені, ніж ім'я Анюта, не знаходять Яків Княжнін, автор комічної опери «Несчастье от кареты» (1779) (пан хоче роздобути гроші для купівлі нової карети, із цією метою планує продати в рекрути селянина Лук'яна, якого кохає Анюта. За справу береться прикажчик, котрий сам хоче одружитись з Анютою, але справа, завдяки втручанню блазня, якого при собі тримає пан, для молодої пари закінчується щасливо), та Петро Плавильщиков, автор комедії «Бобыль» (1790, 1792) (батько з матір'ю, знаючи, що дочка

не бажає йти заміж за недоумкуватого сина багатія, задумують здійснити це обманом, зрештою, завдяки активності «бобиля», із яким прагне поєднатися дівчина шлюбом, крутійства розкриваються). У всіх цих п'єсах головна героїня – Анюта. Пам'ятаючи про Галю-Анну із п'єси М. Петренка, можна б поставити питання: а чи не під впливом репертуару російських п'єс на подібну тему обирав український драматург одне з імен для своєї героїні?

Однією з найбільш популярних у зазначеній темі була драма Миколи Ніколева «Розана и Любим» (1776), із якою, зокрема, було знайоме старше покоління харків'ян (увійшла до репертуару харківського театру Дмитра Москвичова наприкінці 90-х років XVIII ст., ставилася й пізніше [9]). Навіть не маючи обох молодих людей у власному кріпосному володінні, але все ще зберігаючи свої панські звичаї, поміщик хоче відібрати в Любима вродливу наречену Розану. У дію вступає батько Розани – відставний солдат, він апелює до своїх бойових заслуг перед «отечеством», погрожує дійти до цариці зі скаргою на беззаконня. Драматург вирішує конфлікт у такий спосіб, ніби поміщик дослухається до докорів відставного солдата й розкаюється у своєму вчинку («Его смелость!.. Его седины!.. Все приводит меня в замешательство! <…> Укоризны его справедливы, стыжусь и не смею промолвить слова» [10]). До мотиву посягання пана на сільську дівчину згодом неодноразово звертається у своїх поетичних творах Т. Шевченко, о́брази панів тут далекі від добродійства. Зображення конфлікту, який нічим мирним завершитися не може, супроводжується гнівними окликами й бурхливими розміркуваннями поета.

Зважаючи на схему спорідненості персонажів у п'єсі М. Петренка, головна героїня якої заявлена як небога («племянница») тієї особи, котра має дати згоду на її шлюб, варто звернути увагу на ще один твір російської драматургії – комічну оперу «Новое семейство» (1781) Сергія В'язмітінова. Селянка Невзора хоче видати свою небогу Степаниду заміж за коваля Фому, всупереч бажанню самої дівчини, яка закохана в Олексія. На цього молодо-

го селянина, окрім суперництва Фоми, чигає ще одна прикрість: він повинен іти в рекрути. Фома радіє й уже готується до весілля, коли несподівано прибуває брат Олексія, Микола. Бажаючи щастя закоханим Степаниді та Олексію, Микола готовий пожертвувати собою, зголошуючись стати до рекрутського набору замість брата. Поміщики, у володінні яких перебувають брати, дізнавшись про такий учинок, демонструють не меншу великодушність: звільнюють від рекрутчини обох братів, даючи їм гроші для пошуку того, хто згодиться замінити рекрутську одиницю. Невзорі ж вони суворо наказують видати Степаниду заміж за Олексія [11].

Ступінь покревності слабший, аніж відношення «батьки – дитина», між дійових осіб драматичного твору знаходимо в одному з ранніх зразків української драматургії – опереті «Любка, или Сватьнье в с. Рихмах» (написана не пізніше 1839 р.) Прокопа Котлярова. Ідеться тут не про дівчину на виданні, а про хлопця – Гриця, шлюбним намірам якого – одружитися з бідною дівчиною Любкою – стає усупротив його дід Трохим. Щоправда, фігурує в п'єсі й мати Гриця, вдова, яка підтримує вибір сина, але її слово ваги не має, роль глави сім'ї узурпує Трохим. Зрештою, завдяки прийому фантастичного листа, нібито написаного дядьком Любки з обіцянкою їй великої «худоби», упертість Трохима вдається зламати.

Ще одна Любка виступає героїнею п'єси «Купала на Івана» (1840) Степана Писаревського (М. Петренко був добре знайомий із цим драматургом і поетом за часів свого харківського побуту). Любка живе без батька, мати також пізніше вмерла, утримує її дядько. Він знає про кохання небоги та заробітчанина Івана, але мусить приймати сватання багатого й старого Юрка Паливоди, якому досі винен якусь суму грошей. Вдаючись до різних засобів (страхання Юрка потойбічними істотами, його споювання тощо), оточуючі розладнують Юркове сватання й на почесне місце зарученого садовлять Івана.

Із п'єси, у якій також ідеться про шлюбний вибір, починає свій творчий шлях визначний згодом російський драматург

Олександр Островський. Драма, що має назву «Семейная картина» (1847), є першою в широкій серії драматичних полотен О. Островського зі змалюванням крутих норовів молодого (як верстви) купецтва. У зазначеній п'єсі йдеться про те, як фактично за спиною 19-річної сестри брат веде перемовини про її заміжжя зі значно багатшим, рішучим і досвідченим 60-літнім купцем, розраховуючи на підтримку тим своєї кар'єри.

Знову кидаючи погляд на російську драму, не можна обійти мовчанням знамениту комедію Олександра Грибоєдова «Горе от ума» (1824). У ній наявний зовні близький до теми шлюбного вибору варіант сюжету як один із компонентів складної сюжетної системи. Дія відбувається не в народному селянському чи козацькому, а у високопанському дворянському середовищі.

Як бачимо, п'єса М. Петренка «Найда», у перших двох діях якої вочевидь прогладяють зародки колізій, пов'язаних зі шлюбним вибором, постала в широкому контексті ближчих чи більш віддалених за змістом драматургічних обробок зазначеного сюжетного інваріанту. 1845 рік, яким датовано рукопис «драматичної думи» М. Петренка, не тільки не був періодом загасання художньої плідності цього сюжету, а навпаки – належав періоду, у якому цей сюжет набував нового звучання, гостроти, психологічного поглиблення.

Ще раз засвідчити це може творчість уже згаданого О. Островського, котрий посідає місце чільного російського драматурга того часу. Він, крім згаданої вже «Семейной картины», драматичних колізій, у яких молода людина позбавлена права голосу стосовно свого шлюбу, торкається і в драмах «Свои люди – сочтемся!» (1850), «Бедность не порок» (1854) тощо. Певних здобутків у самобутній розробці сюжету (або ж сюжетного мотиву), ускладненого сторонньою волею шлюбного вибору, сягає й українська драматургія трохи пізнішого часу – 50 – 70-х рр. XIX ст.

Трагічна доля дівчини, яку, ігноруючи її почуття, мати одружила зі старшим і нелюбимим, розкрита в п'єсі «Не до любові» (1864) харків'янина Кузьми Шаповала (спр. Петро Шохин). У п'є-

сі «Охрім на ярмарці» (1868) невідомого автора (автор вочевидь походженням зі Східної України) представлено, як можливе щастя молодих людей розбиває бажання батьків видати дочку за сина заможного односельчанина (попри те, що жених як особа – несамостійний, взагалі недотямкуватий). У прикінцевих сценах драматичного образку «Москаль» (1869), підписаного криптонімом Л…А…, розкаюється мати, яка, всупереч виваженим міркуванням свого чоловіка, потурала й заохочувала легковажне захоплення дочки вітрогоном. Традицію дотепного, комедійного розв'язання конфлікту, зумовленого небажанням батьків видавати дочок за «простих» і небагатих, продовжує музична комедія Марка Кропивницького «Пошились у дурні» (1875), у якій хитрі наймити одурюють своїх господарів та одружуються з їх доньками.

Більша чи менша участь батьків, помітна й ініціативна, у рішенні щодо одруження дочки чи сина виступає одним із сюжетних мотивів у таких творах українських драматургів, як «Сватання невзначай» (1854 – 1864) Олександра Цисса, «Тоді скажеш гоц, як вискочиш» (1857) Андрія Ващенка-Захарченка, «Чумак» (1871) Степана Руданського, «За Немань іду» (1872) Володимира Александрова, «Керманич» (1871) Юрія Федьковича та ін.

У певний перегук із цим рядом ще вступають драматичні твори українських письменників хронологічно більш віддаленого періоду – «Лимерівна» (1883) Панаса Мирного, «Глитай, або ж Павук» (1882) Марка Кропивницького, – часу, коли рішення старших у виборі судженого опиралося не так на традиційний імператив вирішального батьківського слова самого по собі, як на міркування практичні, зовні ніби турботливі щодо дитини (особливо дочки), але по суті нещирі. Звідси в рішенні старших присутній не стільки елемент прямого наказу, скільки спроба обдурювання дитини, змова із тим, хто посягає на неї (до названих творів можна додати й раніше згадану п'єсу «Не до любові», у якій мати вдається до обману дочки). Дуже гостро в цій сфері заявив себе матеріальний інтерес; відповідно, і домінантним па-

фосом таких творів виступає не побутовий сентимент, а соціальна сатира. Можна спостерігати, що на передній план у драмах другої половини XIX ст. виходить ціла низка інших мотивів, але якщо не тема, то принаймні мотив драматичного шлюбного вибору в хронологічно сучасних чи пізніших появи «Глитая…» творах залишається.

Розробка сюжету шлюбного вибору, природно, не могла не включити й групу творів, у яких ідеться про помітний супротив молоді, якщо на шляху її бажань стоїть перешкодою батьківська воля. Серед них є сюжети, у яких за свою кохану бореться не тільки її милий (а з ним і його друзі чи співчуваючі), але й сама героїня суперечить небажаній пропозиції (приміром, і Наталка з п'єси І.Котляревського не відразу кориться умовлянням Терпилихи, Виборного і Возного).

Уже в російській комедії «Бобыль» П. Плавильщикова відчувається опір дівчини, підтримуваний її коханим. І хоча батько ще бундючиться, заявляючи дружині: *«Вот на! какой вздор болтать! спрашивать девку, полюбился ли ей жених? Коли отцу да матери люб, так и все те тут. Ведь у тя не спрашивали, как за меня выдавали?..»* [12], – батьки не зважуються за обраного ними видавати дівчину силоміць. Певний ступінь неподатливості чи й навіть боротьби молодих людей (переважно дівчини) за уявлюване нею щастя з коханим надовго стає предметом уваги російських та українських драматургів, формує основний сюжет цілого ряду п'єс, загалом відбиває повільне піднесення рівня демократизації та гуманізації суспільства.

У цьому плані цікавими явищами української драматургії виступають ті п'єси, у яких героїня більшою чи меншою мірою наділена рисами самосвідомості. У комедії «Був кінь, та з'їздився» (1864) Данила Мороза (під псевдонімом Д. Костянтинович), проставляючи основні віхи в зав'язці відомого сюжету, драматург бачить можливість іншого вирішення традиційної проблеми. Пов'язане воно з етичними переконаннями представників нового покоління, які вже мають сміливість заперечувати прерога-

тиву батьківського слова в шлюбному виборі. Такою є, зокрема, героїня комедії дівчина Орися, яка закінчила пансіонат «в університетському місті». Її бажання одружится з випускником університету лікарем Орленком знаходить підтримку, зокрема, у студента Івана Хведоровича, котрий у цій справі виступає проти свого дядька, старосвітського пана, іронічно (вислів винесено в заголовок п'єси) оцінюючи його перспективи.

Появу молодих людей із елементами нового світогляду фіксує й Марко Кропивницький у комедії «Помирились» (1872). Підтримувана своїм коханим – уважним і привітним до людей, грамотним сільським писарем Василем Сокуренком, дівчина Олеся не бажає коритися тому корисливому й неприйнятному вибору жениха, який накидають їй батьки, погрожує втечею з дому. Патріархальне право вирішальної ваги батьківського слова тут уже набуває вигляду пережитку.

Схоже, своїм змістом і пафосом драма М. Петренка мала б перебувати саме на такій лінії витрактування суперечності між волею батьків (опікунів) і почуттям молодої людини, могла б виступати попередником згаданих п'єс Д. Мороза, М. Кропивницького та інших у цьому ряду.

Повніша чи більш обмежена самостійність дівчини у виборі майбутнього подружжя, її дослухання чи недослухання до слова батька або ж старших знайшла відображення й у прозових творах («Козачка» і «Максим Гримач» з «Народних оповідань» (1857) Марка Вовчка, згадана вже повість «Три долі» цієї ж письменниці). Проте, очевидно, ситуація, яка імпліцитно передбачала велику множину суперечок і діалогів, більше надавалася для драматичного втілення, аніж для ще психологічно мало розвинутої прози середини XIX ст.

Змістом розглядуваного драматичного фрагменту за авторством М. Петренка є не пристрасті із вибором чи відхиленням претендента на руку, а поки що (у межах першої дії, що складається із двох сцен) тривала миролюбна розмова головної героїні Галі та її тітки на означену тему. Усе ж закроєння цієї першої дії

дає підстави розглядати твір Петренка в уже окресленому сюжетному ряду.

Існуючий звичай (батьківське, опікунське благословення) поки що не обернутий до Галі якоюсь справді драматичною, гостро-конфліктною стороною. Можливо, якщо це відповідало задуму автора, якісь випробування ждуть її попереду, поки що ж вона веде довірливу, інколи й не без лукавства й гри, розмову зі своєю тіткою на предмет майбутнього шлюбу.

Галя із цієї п'єси Петренка від героїнь найближчих за часом створення українських п'єс попереднього періоду вирізняється значно вищим ступенем самостійності. Однією з об'єктивних підстав цього є дрібнопанське середовище, у якому вона перебуває (хоча закохана, як видається, у представника трохи нижчої соціальної верстви: *«Я вірю: все б для мене він покинув: / Плуги, і хутір, і волів, / І соколом додому прилетів»* [13]). Не відмовиш їй, як і тітці, у певній освіченості, належній їхньому середовищу. Стосовно Галі в ролі чинника вибору не може виступати нужденний матеріальний стан (як у Наталки Полтавки) чи залежність від опікуна (як у Любки з опери «Купала на Івана», котру опікун хоче видати за того, перед ким заборгував). Сумною обставиною її ситуації є те, що вона – сирота, але, з іншого боку, цим зумовлене й те, що на її вибір не чинить тиску владна батьківська позиція (як це має місце щодо Галі з Шевченкового «Назара Стодолі»), а голос тітки для героїні п'єси Петренка не звучить категорично. Крім того, Галі, як це випливає із тексту п'єси, від померлих батьків залишилася певна спадщина, тож вона не залежить від підтримки опікунів і не відчуває примусу доконче пошукувати шлюбу з багатієм.

Можна спостерегти, що в п'єсі Петренка взято трохи іншу тональність порівняно з «Наталкою Полтавкою», «Сватанням на Гончарівці», «Назарем Стодолею». Потрібно робити поправки на злегка гумористичний відтінок написаних Петренком сцен, на атмосферу довірливості й взаємної доброзичливості, що панує між обома дійовими особами п'єси. Здається, саме цим можна

пояснити ігрові надмірності в поведінці (власне, поки що в мовленні) Галі, жартівливі відтінки в її резонах та фантазуваннях. Взагалі, перша дія задумуваної Петренком п'єси має характер святочний, безжурний, ідилічний. Чи такою мала бути вся драма, озаголовлена як «Найда»?

Наявний фрагмент драми, дійовими особами в якому виступають лише Галя та її тітка (Галя називає її *«тьотушка»*), умовно можна поділити на кілька змістових відрізків.

Перший із них відповідає першій сцені (першому виходу): Галя піснею – варіацією народної, занесеної, зокрема, у збірник А. Метлинського 1854 р., – розпочинає дійство п'єси (тут – данина композиційним традиціям «малоросійської опери»). Як у пісні, так і першими словами свого монологу Галя печалиться довгою розлукою з якимось «милим із хутора», лякається факту передчасного свого закохання (*«Мені ще гріх, ще літа молодії – / О Господи, прости! – а я уже люблю»* [13, с. 78]).

Другий відрізок починається з початком другого виходу: схилену на коліна в молитві Галю застає тітка, дещо іронізуючи з Галиної ритуальної заповзятливості (*«...Чого жива до Бога лізеш»* [13, с. 79]). Із з'ясувань про зміст молитви попутно випливає суттєва інформація про родинне становище Галі: *«Згадала й те, що я на світі сирота»* [13, с. 79] (у нашій інтерпретації виходимо наразі з експлікації наявного тексту, не вдаючись поки що до пов'язання його із заголовком намічуваної цілості твору). Відповідь Галі на подивування тітки, яка застала її на колінах, трохи містить свідомого утаювання правди: Галя насправді молиться, ще не знаючи, чого в молитві просити, стривожена наявністю зростаючого любовного почуття, – тимчасом у відповіді тітці звертає на що інше.

З третього відрізку починається розмова про можливість заміжжя: тітка, котра прийшла з наміром вияснити ставлення Галі до конкретного претендента на її руку, перебиваючи її загальні фрази, прямо запитує, чи не відведено було в її молитві того пункту, у якому б вона «просила жениха», від чого Галя з долею

лукавства відрікається (*«... А я ще молода, – сего не розумію. / Про хлопців я і думати не вмію»* [13, с. 81]), з боку ж тітки у відповідь на це слідує своєрідне тотальне викриття молодого жіноцтва, звинувачення дівчат у притворництві, у невідповідності між їх черничим виглядом та потайними бажаннями й думками. Ця забарвлена гумором експресивна інвектива належить, мабуть, до художньо найбільш виразних місць фрагменту (*«О Боже мій! Дівчата всі такі, / Черниці з виду ви, і трохи не святі; / Но знаю вовка я по шерсті.../ Я дівкою сама була. / Ви хлопців любите до смерті / Всі без розбору – як одна; / На серці чортова вся думка, / А глянь на вас – і дівка, як голубка!»* [13, с. 81]).

Початок четвертому змістовому відрізку дає повідомлення тітки про жениха (імені його ще не названо), якого вона знайшла для Галі. Як тільки дівчина чує, що він із слободи (а не з хутора, де мешкає омріяний нею «милий»), то висуває узагальнююче-радикальну тезу: *«заміж я ніколи не піду»*, у хід нею поки що пущено «філософічний» аргумент (*«Що в тім печалі і нужди, / Що так краса моя зав'яне, / Зате ніхто моїй коси / Не буде пальцями чесати; / Зате ж ніхто моїй краси / Ногами не дожде топтати»* [13, с. 82]). Ці, дещо перебільшені загальні фобії щодо негативів заміжжя, викладені в стилі, близькому до фольклорного, мають тут лише одну функцію: превентивний захист від пропозиції конкретної особи, ім'я якої «тьотушка» збирається назвати, адже Галю не влаштує будь-яке ім'я, крім її «милого», яке явно не перебуває в тітчиних святцях.

Змістом п'ятого відрізку є те, що тітка виклично залишає поза увагою Галине, як вона каже, *«сумосбродство»*, закликає її до розважливості (*«... не мудруй! / Покинь сі панські витребеньки!»* [13, с. 83]), залякує тим, що вона, як сирота, ризикує залишитися *«без очей»* (ця фразеологема, кількаразово повторювана у тексті, з варіантом *«боюсь зробитися сліпою»*, означає: без доброзичливого нагляду й захисту). Дівчина висуває нові аргументи: як тяжко буде їй, заміжній, у розлуці з тіткою та дядьком і як самій тітці непросто буде переживати Галину відсутність.

Після тітчиного припущення вирішити таку колізію в той спосіб, що *«ми приймем зятя до себе»* [13, с. 86], іде ще один (уже шостий) змістовий відрізок, що починається із питання: кого тітка пропонує небозі в женихи. На назване тіткою ім'я реакція Галі бурхлива: куди й дівається її смиренність та лірична замисленість, демонстрована в попередніх репліках, – Галя, не надто вибираючи слів, рішуче критикує запропонованого жениха, аж це вражає тітку (та мовить: *«Як бачу я, з святих нема добра; / Вони хоч здорово поклони садять, / Зате ж і лаються гаразд і судять / І піднімають мир на сміх. / Так, серце, гріх, / І для людей обидно, / І слухати од дівки стидно»* [13, с. 87]).

Нарешті, останній, умовно сьомий змістовий відрізок наповнений спільними для Галі та її тітки родинними споминами, зокрема й про те, що мати Галі померла, залишивши її сиротою ледь не немовлям. На тлі взаємних зізнань у любові Галя навіть обіцяє: *«І за немилого піду»* [13, с. 90], хоча для обох мовців зрозуміло, що тітка такої Галиної жертви не захоче (*«Що в тім нужди, що потім одурію!..»,* – відразу по цьому додає Галя). Захоплюючись Галиною вродою, тітка все ж висловлює стривоженість її самозаглибленим відстороненням і тугою (*«Невідомо, незнаємо о чім / Ти все тоскуєш та тоскуєш…»* [13, с. 91]), вихід із цього вбачаючи в майбутньому заміжжі дівчини.

Таким чином, цю першу дію п'єси можна бачити як своєрідну прелюдію, інтродукцію до розгортання якогось більш конфліктного сюжету (якщо такий був у задумі Петренка-драматурга). У зазначеному фрагменті дії виразного драматичного ходу ще замало. Виклад у цьому фрагменті значною мірою (з певної точки зору, можливо, навіть надмірно) ліризований. Твір подеколи справляє враження, що він задумувався чи виходив у драматурга більше як п'єса для читання, ніж для вистави на сцені. В окремих місцях твору розміщено діалоги й монологи, мало схожі на тип розмови, можливої в реальності. Мова героїв стає не стільки висловом їх імпульсів, миттєвих реакцій (як це зазвичай буває в драматичних творах), скільки деталізованим змалюванням си-

туацій та себе в них, як-от, приміром, фантазування Галі на тему своєї відсутності, якому, з іншого боку, не відмовиш у задушевному ліризмі, гідному кращих ліричних творів поета (*«... Безщасна доленька моя! / Настане осінь, там зима, / Завиють вітри, вдарять в'юги, / І вам без мене скучно буде. / І ви заплачете не раз, / Згадавши бідну вашу Галю. / І от забудетесь під час, / Що я живу в чужому краю, / І підете мене шукать, / По хаті скрізь, а там надворі / І будете мене гукать / На улиці і по садкові; / І скажете: "І тут нема, і там нема. / Куди ж дівалася вона?.."»* [13, с. 85]). Цитовані тут рядки, як і багато не цитованих, засвідчують, що М. Петренко як автор «драматичної думи» не тільки залишався поетом, а й зростав як майстер образно багатого вірша.

Поезія в п'єсі «Найда» на належній висоті, але драматургічна майстерність ще, відчувається, автором уповні не набута: першій дії (як розділу п'єси) дещо бракує дії (як драматичної акції), розмова між Галею та її тіткою, хоч і цікава й поетична й наділена розвитком смисловим, із боку драматургічного й особливо сценічного тривалий час залишається малорухливою.

Отже, у плані наявності певного матеріального достатку та свободи волі героїня Петренкової п'єси перебуває на дещо вищому ступені, аніж споріднені з нею найзагальнішою ситуацією шлюбного вибору героїні вже названих українських п'єс. Галя має можливість вільно розмірковувати над можливими женихами, на рівних дискутувати з тіткою, навіть удавано радикально філософствувати (чи потрібне заміжжя взагалі), будучи при цьому певною, що в цій справі все поки що залежить від неї самої, а міркування родичів є не більш ніж дорадчим. Як художній образ до цієї Галі з п'єси Петренка найбільше наближеною є Галочка, героїня драми Г. Квітки-Основ'яненка «Щира любов, або Милий дорогше щастя» (написано – 1840, надр. 1848, вперше – як повість рос. мовою, 1839), яка, маючи уседозволеність від батька, робить його та друзів дому свідком своїх примхливих любовних метань. Куди героїню Петренкової п'єси заведе її власне (поки що видається – веселе) *«сумосбродство»*? Чи передбачав автор

відповідь на таке питання, мимоволі сформульоване заданими в першій дії параметрами ситуації та характеру героїні? Наданий героїні рівень свободи (якого не було у п'єсах попередників) створює й певні складнощі для автора – адже для розгортання конфлікту, щоб примусити героїню реально діяти як персонажа сценічної драми, автор мусить знайти вагомі аргументи, можливо, сильні характери або незвичайні зміни обставин. Утім, це – перед фактом ще не знайденої цілості п'єси – залишається у сфері здогадів.

Новаторство М. Петренка як автора п'єси зазначеного сюжетного зразка полягає, між іншим, і в тому, що він намагається вивести її дію поза традиційний для того часу простонародний побут. Відповідно й традиційний для української драматургії сюжет М. Петренко вирішує з відчутним елементом оригінальності, встановлюючи більш довірливі («ігрові») стосунки між персонажами та помірно інтелектуалізуючи діалог. Попередником Петренка в інтелектуалізації мови персонажів драми може бути названий лише Микола Костомаров зі своєю трагедією «Переяславська ніч» (друкована 1841 р. у згадуваному вже «Снопі» О. Корсуна поряд із творами М. Петренка). Здобуток Петренка на цьому шляху полягає в тому, що понятійні обрії лексики розширено ним на темі побутовій, яка, безпречно, важче цьому піддається, аніж тема історично-трагедійна.

Окремо слід сказати про стильові особливості Петренкового драматичного фрагменту. Перше, що рішуче звертає на себе увагу й ставить п'єсу в ряд рідкісних різновидів української драматургії 30 – 40-х років XIX ст., це те, що написана вона віршем. Віршова форма виступає тут додатковим засобом досягнення виразної поетичності викладу п'єси. Ряд віршових п'єс українських авторів на ту пору дуже невеликий. Можна згадати написану російською мовою п'єсу «Богдан» (із підзаголовком «Сцены из жизни малороссийского гетмана Зиновия Хмельницкого») (1839 – 1841) Євгена Гребінки, написану також російською мовою, незакінчену п'єсу «Никита Гайдай» (1839, надр. уривок 1842) Тараса Шевчен-

ка, україномовну трагедію «Переяславська ніч» (1841) Миколи Костомарова. Значно пізніше часу свого створення стала відомою друком україномовна оперета Прокопа Котлярова «Любка, или Сватанье в с. Рихмах» (прибл. 1839, надр. 1900).

Унікальність і пріоритет п'єси Петренка полягає в тому, що в ній уперше серед творів української драматургії випробувано можливості ритмічно гнучкого римованого вірша. Із цим віршем не може йти в порівняння кострубате віршове мовлення «Любки» П. Котлярова. Своєрідність Петренкової «Найди» помітна й на тлі «Переяславської ночі» М. Костомарова. Якщо український вірш у п'єсі Костомарова є неримованим суцільним 5-стопним ямбом (на ті часи такий ямб називався «шекспірівським», оскільки ним було виконано російськомовні переклади ряду п'єс англійського драматурга), то Петренко вдається до ямба різностопного – до так званого «вольного вірша», яким зазвичай під ту пору писалися байки, але який поету вповні вдалося ліризувати. Петренко виявив себе майстром версифікації, успішно суміщуючи рядки різної метричної характеристики та вигадливо застосовуючи різноманітні схеми римування, як-от, приміром, у фрагменті: *«Ти по лицю – мов та княгиня, / Но, Боже мій! яка судьбина / Тебе на світі жде? / Ти все журлива та журлива, / Ти чуєш лихо на себе. / Боюсь, боюсь, ти будеш нещаслива!»* [13, с. 91]). Один за одним ідуть рядки, що містять відповідно 4, 4, 3, 4, 4, 5 стоп, а ще можна згадати вже цитований рядок *«О Господи, прости! – а я уже люблю»*, де міститься 6 стоп, як і наявність гранично коротких рядків: відповідь Галі щодо жениха – *«Мені його не треба»* [13, с. 80], що вкладається у три стопи, репліка тітки – *«Так, серце, гріх»* [13, с. 87], зведена до двох стоп, чотирьох складів. Варте уваги, що таким же нерівностопним ямбом написано один із кращих поетичних творів Петренка – останній («Далеко од родини...») вірш циклу «Слов'янськ».

Літературна майстерність Петренка захоплює у свій обсяг і сферу римування, для поетичного вислову сферу немаловажну. Привабливості, навіть якогось елементу музичності мовленню

цієї п’єси додає нежорстке поводження автора з римою: ідеться про велику кількість закінчень віршових рядків, перегук між якими можна кваліфікувати як неповну, так звану «неточну» риму («вона» – «чита», «телятко» – «жалко», «бóльні» – «сьогодні» тощо). Уже перші (після наведеної на початку народної пісні) рядки твору виявляють такий нестандартний творчий підхід поета (*«Ой Боже, Боже милостивий! / Як довго милого із хутора нема, / Чого там бариться мій голуб сизий? / Давним-давно приїхати пора»* [13, с. 77]): віршові рядки, закінчуючись, окликають один одного переважно своїми голосівками, деякі з рядків, як видається, залишаються взагалі не заримованими – і це, разом із різностопністю рядків, створює враження легкої, ненав’язливої, незарегульованої течії поетичного викладу, а в окремих випадках – і додаткової загадковості змісту твору. Тут уже не можемо говорити про досвід російської поезії, який би міг перейняти Петренко (у російській поезії такі експерименти ще не розпочиналися), але явище неточної рими широко знане з української народної пісенності. Культивування цього, у строгіших параметрах, має місце в поезії Т. Шевченка. Отже, творчість М. Петренка (поета на цій ділянці після Шевченка найбільш чутливого), становить своєрідну паралель до Шевченкової роботи. Дослідник і читач у цьому явищі повинен бачити не невміння автора знайти риму, а новаторську, естетично виважену міру між римуванням і незаримованістю, якою не тільки додатково конотовано смисл поетичного твору, а й зроблено кроки по розмиканню кола тієї семантичної обмеженості, яке встановлює строго точна рима, зрештою – по розширенню спромог поетичного мовлення в тій мові (а саме: в українській), у якій працює поет чи драматург.

Поетичність і віршові особливості п’єси Петренка навзаєм кидають відповідне світло й на поетичну творчість письменника. Ліричні фрагменти п’єси подеколи вступають у прямий перегук із його поетичнити творами. Так, мовлячи про вишневий садок, у який Галя у своїх фантазіях нібито збирається прийти помирати, вона проголошує: *«Туди печаль і голову мою / На ма-*

теринськую могилу / Я понесу, там положу, / Туди на суд вас позову!» [13, с. 85], що семантикою і ритмічним ладом не може не нагадувати фрагмента з вірша «Дума про батька» *(«Іду, горюючи, іду, / Шукати батькову могилу; / Де одинокую найду – / Там і заляжу, там загину»* [13, с. 65]. У тому ж монолозі Галі зринає образ гір як певної просторової межі (*«Все буду я глядіть туди, / Де живете ви, аж за гори»* [13, с. 85]). Образ цей перегукується з подібним же з вірша «Туди мої очі, туди моя думка…» («Дарма топлю очі далеко за гори», [13, с. 52]), також з іншими, вираженими цією лексемою у віршах «Тебе не стане в сих місцях…», «Ой біда мені, біда…», «Чого ти, козаче, чого ти, бурлаче…», у третьому й четвертому віршах циклу «Слов'янськ». Виклад віршової драми істотно кореспондує і з тією частиною віршового набутку, яка вперше з'явилася друком у «Южном русском зборнике» (маємо на увазі зокрема цикли «Іван Кучерявий», «Недуг» та особливо «Слов'янськ»), потверджуючи невипадковість пошуків автора у сфері поетики, існування свідомої настанови на увиразнення й підсилення естетичного виміру твору, що й вирізняє набуток Петренка серед доробку літераторів-сучасників.

Нарешті – про одне з найважливіших питань, пов'язаних із образом цілості п'єси, із авторським її задумом, із драматургічною творчістю М. Петренка в цілому, – питання, яке з самого початку (зокрема врахування ступеня покревності персонажів у тих чи інших драматичних творах, що становлять контекст «думи») присутнє в розгляді.

Чому п'єса М. Петренка названа «Найдою»? Чому автор зберігає в підзаголовку апелювання до цієї ж таки «Найди», при тому що слово *«найда»* жодного разу не зустрічається в наявному тексті першої дії, а в діалозі героїв не ведеться безпосередньо мови про жодного персонажа, який міг би бути означений цим словом?

Що означає *«найда»*?

Насамперед, це слово ніколи не вживається на позначення неживого предмета (що в такому разі мало б виступати синоні-

мом слова *«знахідка»*), *«найда»* може позначати лише живу істоту. У Словнику Б. Грінченка українське *«найда»* лаконічно пояснене перекладом на російську: *«найдёныш»* [14]. Видається, це перша українська словникова фіксація слова *«найда»*. Словники або ж видання, що належать до більш раннього періоду і включають до свого складу списки українських слів, – такі, приміром, як «Грамматика малороссийского наречия» Олексія Павловського (СПб., 1818), «Опыт собрания старинных малороссийских песней» Миколи Цертелєва (СПб., 1819), «Вергилиева Энеида, на малороссийский язык переложенная И. Котляревским» (Х., 1842), «Словарь малороссийского или юго-восточнорусского языка» Павла Білецького-Носенка (рук. 1843, друк. – К., 1966), «Старосветский бандуриста» Миколи Закревського (М., 1860 – 1861), «Словниця…» (О., 1873) та «Словник…» (К., 1882) Фортуната Піскунова – слова *«найда»* не містять, – чи не тому, що значення його було добре зрозумілим для освіченого читача, який володів російською мовою. Тимчасом вказані українські словники та списки слів популяризували насамперед ту частину української лексики, яка мала значно більші відмінності від російської. Приміром, М. Закревський свою лексикографічну працю озаголовив: «Словарь малороссийских идиомов, или собрание слов, несходных с русскими» [15].

Як же тлумачать російські мовознавці слово *«найдёныш»* (відповідник українському *«найда»*)? У відомому словнику Володимира Даля (праця укладена у 1863 – 1866 рр.) *«найдёныш»* – це *«найденный младенец или беспомощное, по молодости, животное; подкидыш, приёмыш, неизвестных родителей»* [16]. Сучасні витлумачення *«найдёныша»* подають такі визначення цьому слову: *«ребёнок-подкидыш, найденный и взятый кем-либо на воспитание»* [17], *«ребёнок, брошенный родителями, найденный кем-либо»* [18].

Очевидно, у силу того, що українське слово *«найда»,* ужите в заголовку твору М. Петренком, близьке своїм морфологічним і фонетичним складом також і до російської мови (власне, пе-

ребуває між двох мовних систем), у сучасних українських словниках спостерігаємо тенденцію відтіснити його на маргінес, замінити, у ролі основного, словом *«знайда»*. Так, ще в 70-х роках XX ст. академічний український словник на слово *«найда»* подавав таке роз'яснення: *«те саме, що "знайда"»* [19], а слово *«знайда»* витлумачувалось як *«дитина-підкидьок, знайдена і взята ким-небудь на виховання»* [20]. Точнісінько таке ж визначення «знайди» повторюють однотомний «Словник української мови» за редакцією В. В. Жайворонка (К.: Просвіта, 2012) та академічний «Словник української мови» у 20-ти томах (Т. 6. – К., 2015), додаючи до *«знайди»,* як основного, такі синоніми, як *«найда»* та *«найду́х».* Етимологічнний словник, фіксуючи слово «найда» й означуючи його як *«підкидьок»,* поповнює ряд таких синонімів ще словами *«знайда», «знайдей», «знайденя», «знайдух»* [21].

Отже, згідно задуму, дотримання якого драматург потверджує в заголовку до перших двох початкових яв, у п'єсі мав бути якийсь епізод із *«найдою»* – *«знайдою», «підкидьком»,* якийсь мотив із підкинутою (чи, на нашу думку, нібито-підкинутою) дитиною. Мусимо думати, мотив *«найди»* неодмінно мав зринути й набути розгортання в подальших діях п'єси, оскільки, як уже сказано, у тексті наявного фрагменту жодного разу не профігурувало слово *«найда»,* жоден із персонажів чи прямо чи опосередковано не означений «найдою».

Якщо п'єса отак озаголовлена, то поміркуймо, хто в ній, зрештою, має бути *«найдою»*? Якщо виходити із наявного тексту фрагменту й відкидати допущення, що в подальших діях з'явиться якийсь спеціальний персонаж-*«найда»,* то претендентів на найменування *«найдою»* поки що два: або той «милий» хуторянин, про якого на самому початку виголошує монолог Галя, або сама ж таки Галя (якби далі виявилося, що вона не дочка сестри Марії Дорошенко, а особа більш невідомого походження), дитина, знайдена (десь узята) Марією, яку оце Галя називає *«тьотушкою».* Варте уваги, що, згідно тексту, своєї матері, позаяк ще не була істотою свідомою, вона не знала, бачила

лиш немовлям (про смертні хвилі Галиної матері тітка мовить: *«Дивлюсь, сердешная лежить, / Чуть тепла та жива, і рученьки хрестила. <...> / А ти тоді ігралася в ногах!»* [13, с. 88]. Галі – усього шістнадцять років (*«Тобі 16 літ, ти не мала»* [13, с. 80], – зауважує тітка, вважаючи вік Галі відповідним для заміжжя), але й від смерті батьків, як вичитуємо з тексту, її відділяє стільки ж (*«Через 16 літ згадала матір, батька»* [13, с. 79]).

У першому випадку (якщо *«найда»* – це той, у кого вона закохана) героїня в подальших явах мусить примножити свої зусилля в боротьбі за «милого», який, крім усього іншого (що не подобалося б «тьотушці»), повинен виявитися ще й без роду-племені.

У другому випадку (якщо *«найда»* – це не хто інший, ніж сама Галя) – і тут уже замір на більш серйозний сюжет – психологічна ситуація Галі значно ускладнюється. У даному фрагменті, тобто на початку п'єси, вона свавільничає, вважає, що має беззастережне право на вільний вибір, веде себе незалежно, уповає на той спадок, який нібито залишила їй мати (Маріїна сестра). Тим часом, якщо вона *«найда»* – то її матеріальне благополуччя цілком дароване їй Марією та її чоловіком, і відтак слово Марії у виборі жениха Галі підспудно має право звучати авторитетніше й вагоміше. Тут уже намічалася б значно гостріша боротьба між бажанням Галі й рішенням Марії. І на якомусь етапі розвитку дії п'єси Марією (чи кимось іншим, старшим за Галю) було б оголошено убивчий аргумент про *«знайдене»* Галине походження. Без сумніву, на тому етапі драматичного дійства (коли б виявилося, що Галя – *«найда»*) уже зникли б та ідилічність і невинна гра в суперечку, якими відмічено початковий фрагмент.

Що Петренку доступні були мотиви не тільки ідилічні, але й драматичні й трагічні, засвідчують його пізніші віршові твори, друковані в «Южном русском зборнике» (та, зрештою, і більш ранні його твори; приміром, і найвідоміший з них – «Дивлюся на небо…», котрий ці почуття передає в більш абстрактній формі).

Отже, якщо саме Галя – *«найда»,* то відвертою міфологією є розповідувана Марією історія про передоручення їй сестрою пі-

клування над Галею й т. ін. Утім, добромисних обманів, щирого лукавства, відвертих брехонь, міфів у діалозі цих осіб достатньо, усі ці елементи вибачливі, вони ніяк не принижують, не нівелюють загального позитивного і навіть зворушливого враження, що його у першій дії справлють Галя та її тітка.

Є, утім, одна репліка в мовленні Марії Дорошенко, яка дозволяє уявити дещо інший загальний сюжет п'єси, не менш глибокий і складний. Прислухаймось: в останній своїй мовній партії (наприкінці наявного фрагменту) Марія зверається до Галі зі словами: *«Ти – мій цвіток мого кохання...»* [13, с. 90]. Що це? Кольориста риторика, для якої звичними є нагромадження усіляких пишномовностей, перебільшень, суперлативів, чи, може, якась посутня обмовка (обмовка, яка в загальному потоці ніжних зізнань не надто й виділяється)? А якщо Галя – справді *«цвіток»* Маріїного кохання? А до сім'ї Марії Галя втрапила як *«найда»*? Такий сюжетний хід наявний, зокрема, у романі «В лесах» російського письменника (Петренкового ровесника) Андрія Мельникова-Печерського (початок роботи – 1858, друк. – 1871) (Матрьона завагітніла; відвезена в монастир батьком, суворим фанатиком-старовіром, який навіть не здогадувався про її вагітність, лише обурювався фактом її дівування, вона в монастирі родить дочку; потай віддає її на вигодівлю стороннім людям, а згодом, будучи однією з очільниць монастиря, уже під іменем Манефа, забирає її до себе). У такому випадку сюжет задуманої Петренком п'єси мусив би включати мотив легалізації Галі-*«найди»* як Маріїної дочки, а мотив вибору жениха мусив би поступатись своєю домінантністю (хто сперечатиметься, що в цій справі буде так, як того захоче Галя, грішний *«цвіток»* Маріїного минулого?). У випадку саме такої історії Галі уможливлюється й зближення задуму драми «Найда» з назвою згадуваної сучасниками п'єси Петренка «Панська любов». Можливо, якась *«панська любов»* (передшлюбні стосунки Марії з якимось паном) виступала першопричиною того, що Галя (її дочка) виявилася на становищі *«найди»* в її законній сім'ї, а отже, «Найда» (із саме таким сюжетом, як він нам оце видається можливим)

і є та сама «Панська любов». Можна уявити, як відома нам загалом ідилічна перша дія п'єси переростає далі у (нам невідому) нежартівливу драму із цілою гамою емоцій, то об'єднуючи, то поляризуючи персонажів… Утім, усе це – не більш ніж припущення, домисли до вільного поетового вимислу.

Варте уваги, між іншим, що автори інсценізіції цього твору (драматичної та екранізації) сміливо й без жодних пояснень зближують зазначені два заголовки й називають версію одержаної модифікації твору: «Найда, або Панська любов». Звучить, щоправда, побічне застереження з цього приводу: *«Зробити припущення, що "Найда" й "Панська любов" – це один і той самий твір можна, але не більше. Остаточний висновок можна буде зробити тільки після порівняння хоча б фрагментів двох текстів (драматичної думи й п'єси), а поки що учасники Проекту* (йдеться про проект "Ідентифікація Петренків". – М. Б.) *продовжують шукати "Панську любов"»* [22]. Інсценізація, про яку мова, спершу драматична, а далі й фільм, здійснена у Слов'янську творчими силами переважно викладачів та учнів загальноосвітньої школи № 13. Справді ж бо, думка про інсценізацію не могла не виникнути у вдумливих читачів віднайденого драматичного – цікавого й поетичного своїм стилем – твору, тим більше – у земляків письменника. На шляху до сцени твір зазнав невеликих сценарно-редакційних втручань: очевидно, із метою динамізації дії та посилення видовищності було введено кілька другорядних ролей (сусідка, подружки, читець авторського тексту), мовні партії яких дібрано із окремих фрагментів тексту наявної п'єси. Режисером-постановником драматичної версії (а згодом і кіносценаристом) виступила методист навчально-методичного центру м. Слов'янська Вікторія Коваленко, ролі Галі та її тітки виконували відповідно Ксенія Єсипенко (учениця школи) та Марина Дубцова (учителька школи). Перша постановка «Найди» відбулася 17 березня 2016 р. в актовій залі школи № 13. Той же склад акторів був задіяний і при зйомках фільму, просторове й народно-історичне тло якому визичила територія етнографічного комплексу в с. Маяки Слов'янського ройону. Фільм, що одержав

Інсценізація вистави «Найда, або Панська любов» в ЗОШ №13 (м. Слов'янськ)

назву «Найда, або Панська любов», багаторазово демонстровано на урочистостях, присвячених 200-річчю від дня народженя Михайла Петренка [23].

Певна річ, над розвідкою про «Найду» – артикулювати його вголос чи всього лиш мати на увазі, наблизитися до нього на початку чи в кінці розміркувань – витає одне найголовніше питання… Віднайдення бодай чорновика всієї драми багато що прояснило б і в аналізованому фрагменті, і в драматургічних задумах письменника, і в тому, які людські пристрасті виділяло, якими іще світоуявленнями наділяло героя українське письменство сучасної для Михайла Петренка доби.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Петренко О. Є., Шабанова В. М. Михайло Миколайович Петренко: 200 років безсмертя. – К.: Кий, 2017. – С. 186.
2. Айзеншток І. Листи Портфирія Кореницького // Науковий збірник за рік 1926: Записки Українського наукового товариства в Київі. – Т. XXI. – К.: ДВУ, 1926. – С. 161.
3. Перетц Лев. Матеріали з української літератури, що перебувають у Пушкінському домі, та співробітники альманаху «Сніп» 1841 р. О. Корсуна // Записки історично-філолочного відділу ВУАН. – Кн. XIX. – К., 1938. – С. 212).
4. Піскунов Ф. Словник живоі народнеі, пісьменноі і актовоі мови руських югівщан Россійськоі і Австрійсько-Венґерськоі цесаріі. – К., 1882. – С. 48.
5. Кісь Оксана. Жінка в традиційній українській культурі: Друга половина XIX – початок XX ст. – Львів, 2012. – С. 138.

6. Ястребов В. Н. Материалы по этнографии Новороссийского Края, собранные в Елисаветинском и Александрийском уездах Херсонской губернии. – Одесса, 1894. – С. 108.

7. Вовчок Марко. Твори: У 6-ти т. – К.: ДВХЛ, 1955. – Т. 1. – С. 202.

8. Український драматичний театр: Нариси історії: У 2-х т. – Т. 1: Дожовтневий період. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 84, 91.

9. Там само. – С. 91.

10. Русская комедия и комическая опера XVIII века. – М. – Л.: Искусство. – С. 212.

11. Светлов С. Ф. Русская опера в XVIII столетии // Ежегодник императорских театров. Сезон 1897 – 1898 гг. Приложения. – СПб., 1899. – Кн. 2. – С. 111.

12. Русская комедия и комическая опера XVIII века. – С. 410.

13. Петренко Михайло. Твори. – К.: Кий, 2017. – С. 77.

14. Словарь української мови / Зібрала редакція журнала «Кіевская Старина». Упорядкував, з додатком власного матеріялу, Борис Грінченко. – Т. ІІ. – К., 1908. – С. 491.

15. Закревский Николай. Старосветский бандуриста. – Кн. 3. – М., 1861. – С. 255.

16. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – Т. 2. – М.: Астрель-АСТ, 2003. – С. 685.

17. Словарь современного русского литературного языка. – Т. 7. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – Стлб. 230.

18. Большой академический словарь русского языка. – Т. 11. – М. – СПб.: Наука, 2008. – С. 167.

19. Словник української мови. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 96.

20. Там само. – Т. 3. – К., 1972. – С. 638.

21. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 31.

22. [Петренко О. Є.] Слов’янський творчий проект «Найда, або Панська любов» // Петренко О. Є., Шабанова В. М. Михайло Миколайович Петренко: 200 років безсмертя. – К.: Кий, 2017. – С. 190.

23. Там само. – С. 187 – 189.

Григор'єва М. В.

СВЯТИТЕЛЬ ІОАНН ШАНХАЙСЬКИЙ І САН-ФРАНЦИСЬКИЙ – ВИПУСКНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

З найперших днів, коли я почав усвідомлювати себе, я забажав служити праведності й істині. Мої батьки запалили в мені ревність непохитно стояти за правду, і душу мою захопив приклад тих, хто віддав за неї життя.

Святитель Іоанн Шанхайський і Сан-Франциський

Визначальну роль у розвитку та інтенсивній урбанізації Харкова відіграло відкриття в ньому першого університету на сході України 1805 року. Діяльність представників вищого навчального закладу заклала підвалини для розвитку освіти, науки, культури, медицини та інших сфер життя. З університетом пов'язана діяльність трьох лауреатів Нобелівської премії – С. А. Кузнеця, Л. Д. Ландау та І. І. Мечникова, всесвітньо визнаних математиків – М. В. Остроградського, О. М. Ляпунова, В. А. Стєклова, С. Н. Бернштейна, О. В. Погорєлова, І. Є. Тарапова, В. О. Марченка, Н. І. Ахієзера, фізиків – І. М. Ліфшиця, К. Д. Синельникова, А. К. Вальтера, В. Г. Хоткевича, О. І. Ахієзера, біологів – В. Я. Данилевського, О. В. Нагорного, І. М. Буланкіна, В. М. Нікітіна, хіміків – М. М. Бекетова, М. А. Ізмайлова, астронома М. П. Барабашова, філологів – О. О. Потебні, О. І. Білецького, медиків – Л. Л. Гіршмана, М. П. Тринклера, істориків – Д. І. Багалія, В. П. Бузескула, правознавців – Д. І. Каченовського, В. М. Корецького та багатьох інших видатних особистостей [12]. І особливе місце в цій яскравій плеяді посідає вихованець юридичного факультету, єдиний випускник університету, зарахований до лику святих, – святи-

тель Іоанн Шанхайський і Сан-Франциський (у миру Михайло Борисович Максимович).

Майбутній подвижник віри народився 4 червня 1896 року на Слобожанщині – у селі Адамівка Ізюмського повіту Харківської губернії (нині Слов'янський район Донецької області) у маєтку своїх батьків – Бориса Івановича та Глафіри Михайлівни. При хрещенні він отримав ім'я Михайло на честь святого архангела Божого.

Слід зазначити, що рід Максимовичів був одним із найстаріших українських дворянських родів (засновник - Максим Васильківський), відомості про який фіксуються з XVII століття. Серед найвідоміших осіб із цього роду були святитель Іоанн, митрополит Тобольський і Сибірський (1651 – 1714), який навернув у православ'я тисячі язичників та залишив значну літературну спадщину; Дмитро Максимович, генеральний осавул та суддя Війська Запорізького, сподвижник гетьмана Івана Мазепи; а також перший ректор університету святого Володимира в Києві Михайло Максимович (1804 – 1873), просвітник України, в альманаху якого співпрацювали О. Пушкін, Є. Баратинський та О. Дельвіг [10].

У фонді рідкісних видань Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна зберігається цінний експонат – «Сборник сведений о роде Максимовичей». Ця книга була видана в Ризі 1897 року невеликим тиражем – лише 30 примірників. Як зазначає автор, видання було створено «виключно для членів родини, рідних, друзів та добрих знайомих» і не було призначено для продажу. Цінність харківського примірника – у дарчому написі автора, Інокентія Максимовича: *«Дорогой, славный мой племянник Боря. Пусть сей сборник тебе всегда напоминает отца… моего горячо любимого брата».* Копія цього видання зберігається у Святогірський лаврі.

У книзі зібрана інформація про кожного представника цього роду та представлено генеалогічне древо Максимовичів. Племінник Боря, до якого звертається автор дарчого напису, – це

батько святителя Іоанна Шанхайського, а текст цієї збірки завершується такими словами: *«Последним представителем IX колена линии шестого сына Максима Васильковского Михаила пока является сын Бориса Ивановича, тоже Михаил».* Як ми знаємо, дитя, якому досвідом усього роду й Божим Промислом судилося стати видатним світочем православної віри у світі, з'явилося на світ усього за рік до виходу цієї книги – 1896 року [4].

З дитинства Михайло відрізнявся глибокою релігійністю, уночі довго стояв на молитві, захоплювався читанням житій святих. Він збирав ікони, історичні та релігійні книги. У нього з'явилася велика бібліотека. До того ж, він був хворобливим хлопчиком із поганим апетитом, а його дитячі ігри відрізнялися від ігор інших дітлахів. Адже з іграшкових солдатів він робив монахів, а з фортець – монастирі. Звісно ж, Михайло з батьками регулярно відвідували Святогірський монастир. Родина підтримувала цю обитель постійними щедрими пожертвами.

Сила релігійності та чистота життя маленького хлопчика настільки вплинули на його гувернантку – француженку католицького віросповідання, що вона під впливом спілкування з ним прийняла православну віру.

Коли хлопцю виповнилося одинадцять років, його відправили навчатися до Кадетського корпусу в Полтаві. Він добре вчився, але був фізично слабкий. 1914 року після закінчення навчального закладу він став студентом юридичного факультету Харківського університету, хоча це був не особистий вибір юнака, а бажання його батьків. Сам Михайло мріяв про навчання в Київській духовній академії.

Юнак був зовсім невеликого зросту, непоказний на вигляд, із поганою дикцією та навряд чи міг стати студентським лідером. Однак він мав допитливий та ясний розум. Під час навчання в університеті Михайло брав участь у щорічних хресних ходах із Харкова до Курязького монастиря з чудотворною Єлецькою іконою Божої Матері.

Слід зазначити, що в ті часи релігія відігравала досить серйозну роль у суспільстві, зокрема в діяльності вищих навчальних

закладів. В університетах викладалося богослов'я. Студенти були зобов'язані регулярно відвідувати церковні служби.

Про місце релігії в навчальному процесі яскраво свідчить університетська діловодна документація. Зокрема, у дореволюційних звітах Харківського університету нерідко можна зустріти формулювання на кшталт: «Божою милістю», «на славу Божу» та інші. Так у звіті за 1849-1850 навчальний рік є наступні рядки: *«Сподіваємось, що посіяне нами, в минулому навчальному році, насіння принесе в свій час плоди свої. Так чи інакше, можемо сказати відверто, що всі ми і кожен з нас, за мірою сил та можливості, прагнули до того, щоб ці плоди принесли користь Православній Вірі»* [7].

При Харківському університеті існувала домова церква святого Антонія Великого, у стінах якої майбутній святитель нерідко знаходив відповіді на складні духовні питання. Ідея будівництва цього храму належала попечителю Харківського навчального округу Є. В. Корнєєву. На його прохання в День університету 17 січня 1823 р. єпископ Харківський Павло (Сабатовський) заклав університетський храм.

Спорудження церкви тривало понад вісім років і було завершено 25 квітня 1831 р. Вона стала лише частиною споруди, яка об'єднала зал святкових засідань, обсерваторію та бібліотеку (зараз лише бібліотека залишається на тому ж місці). На будівництво церкви університетом було виділено 12 тисяч рублів [6]. У ній було встановлено високохудожній іконостас із чотирма іконами. Дві з них були замовлені відомому художнику В. Л. Боровиковському, але він не встиг їх закінчити, і після його смерті цю роботу продовжив О. Г. Венеціанов.

Крім університетського храму, юнак часто відвідував Покровський монастир. Там спочивали мощі харківського святителя Мелетія (Леонтовича), який проводив ночі в молитві, стоячи з піднятими руками. Михайло полюбив цього святого й почав його наслідувати в цьому подвигу. Так поступово в юного Михайла зароджується бажання цілком присвятити себе Богу. Він

демонструє високі духовні якості: стриманість і суворе ставлення до себе, велике смирення й співчуття до недужих.

Свято-Покровський монастир дуже любив архієпископ Антоній (Храповицький) та часто служив у ньому. Михайла вразили сяючі радістю сіро-голубі виразні очі владики. Високе чоло, благородний овал обличчя свідчили про дворянське походження. Владика служив неголосно, але надзвичайно щиро. У кожному слові відчувалася сила віри [5]. З цього часу владика Антоній стає духовним наставником юнака.

У промові, яку ієромонах Іоанн (Максимович) виголосив 27 травня 1934 року під час наречення в єпископа Шанхайського, він згадував про такий дуже символічний «збіг»: «День мого випуску з середнього навчального закладу співпав із днем вступу на кафедру міста, де я мав отримати вищу освіту, нового ієрарха (нині митрополит Київський Антоній, тоді архієпископ Харківський), який став назавжди керівником мого духовного життя. Вивчаючи світські науки, я все більше заглиблювався у вивчення науки наук, у вивчення духовного життя. Монастир, де жив архіпастир, і церква приваблювали мене більше, ніж місце, де я навчався вищим світським наукам» [9].

1918 року Михайло завершив навчання на юридичному факультеті Харківського університету. Після революції він емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців. 1925 року закінчив богословський факультет у Бєлграді, а 1926 прийняв чернецтво (своє церковне ім'я Іоанн отримав на честь свого родича святителя Іоанна Тобольського).

1934 року майбутній святитель був посвячений у сан єпископа Шанхайського та став духовним поводирем для православних у Шанхаї. У цьому місті завдяки його клопотанню був побудований великий собор на честь ікони «Споручениця грішних», організований притулок для сиріт і дітей бідних батьків.

Владика Іоанн заснував Голландську Православну церкву. 1962 року він переїхав до США. 1963 року – був призначений на кафедру в Сан-Франциско. Під його керівництвом у цьому місті

був добудований найбільший православний храм Америки «Усіх святих радість». Владика читав свої проповіді різними мовами, зокрема, грецькою, французькою, англійською та голландською. За скромність у побуті французи називали його Іоанном Босим (Saint Jean Pieds-Nus), адже він вважав за краще ходити босоніж і зношував рясу до дір [10]. Часто він навіть проводив церковні служби босоніж, що викликало неабиякий подив у священників [1].

Із життя владика пішов 2 липня 1966 року. Однак для тих, хто звертається до нього з молитвою, зцілення та дива продовжуються й після його смерті.

Пам'ять про подвижника віри не згасає на його рідних землях. 1 серпня 2018 року в селі Адамівка Слов'янського району Донецької області, де народився Іоанн Шанхайський, відбулося офіційне відкриття скиту на його честь. Увічнення пам'яті великого святителя стало важливою подією духовного життя не тільки для Святогірського краю, але й для усього православного світу.

За задумом харківського режисера та сценариста Олександри Драчової, 2015 року було знято документальний фільм «Святитель Іоанн Шанхайський. Харків. Початок шляху». На щорічному XIII Міжнародному фестивалі православного кіно картина отримала спеціальний диплом [3].

На сучасному етапі існування православної церкви надзвичайно важливим є звернення до історії життя та діяльності видатних світочів віри, які здійснювали свої непрості подвиги в кожному окремому регіоні і на недосяжний приклад яких необхідно орієнтуватися сучасним священнослужителям та мирянам. Для Слобожанщини одним із таких великих подвижників назавжди залишиться святитель Іоанн Шанхайський і Сан-Франциський – випускник Харківського університету, який почав свій життєвий шлях у селі Адамівка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архимандрит Владимир (Швец). К 120-летию со времени рождения и 50-летию со времени кончины архиепископа Иоанна (Максимовича) // Universitates. – 2015. – № 3. – С. 60-64.

2. Веронин Т. Иоанн имя ему: Повесть о святителе Иоанне Шанхайском и Сан-Францисском (Максимовиче) – Киев, 2017. – 128 с.

3. Драчева А. Студенческие годы святителя Иоанна Шанхайского // Покровский вестник. – 2016. – № 7–8 (90).

4. Драчева А. П. Фильм «Святитель Иоанн Шанхайский. Харьков. Начало пути»: продолжение следует // Universitates. – 2015. – № 3. – С. 65-67.

5. Кожедубова Г. «По улицам Парижа Владыка чаще всего ходил босым, потому что отдавал свою обувь нуждающимся» // Факты. – 2016. – 22 ноября.

6. Лебедев Д. В. Свято-Антониевский храм Харьковского университета // Віра і розум. – 2004. – № 5. – С. 110-111.

7. Отчет о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1849 – 1850 академический год. – Харьков, 1850. – 40 с.

8. Рождественская Е. С. Выпускники юридического факультета Харьковского университета: святитель Иоанн Шанхайский и Сан-Францисский (Михаил Максимович) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2015. – Вип. № 19. – с. 16-20.

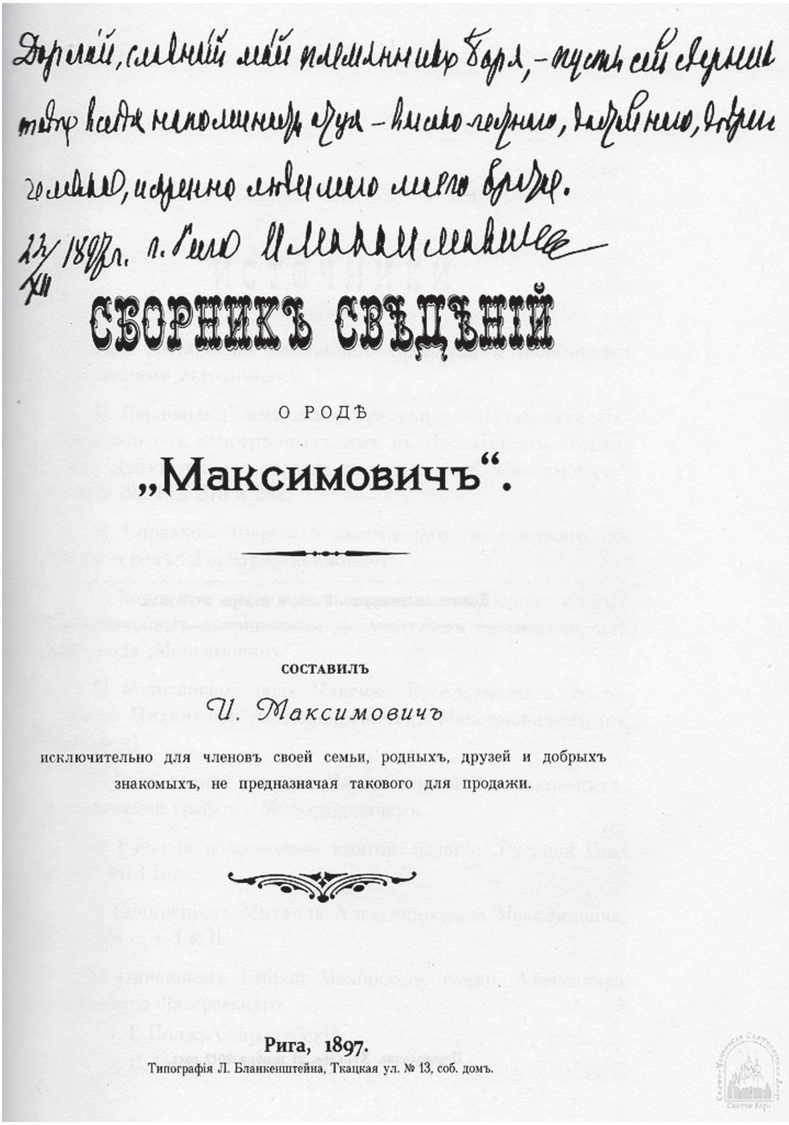
9. Слово иеромонаха Иоанна (Максимовича) при наречении во епископа Шанхайского, Белград, 27 мая 1934 года // http://www.synod.com/synod/documents/art_stjohnslovo.html. – Доступ: 10.08.2018 г.

10. Слєпинін О. Чудотворець блаженний Іоанн (Максимович) // День. – 1998. – № 198.

11. Спасская Н. Он был человек Божий // Время. – 2016. – 29 апреля. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2005. – 156 с.

Домовий храм Харківського університету

СБОРНИКЪ СВѢДѢНІЙ

о родѣ

„Максимовичъ“.

составилъ

И. Максимовичъ

исключительно для членовъ своей семьи, родныхъ, друзей и добрыхъ знакомыхъ, не предназначая таковаго для продажи.

Рига, 1897.

Типографія Л. Бланкенштейна, Ткацкая ул. № 13, соб. домъ.

«Сборник сведений о роде Максимовичей» з дарчим написом Інокентія Максимовича, 1897 р.

Іванов В. О.

ДО ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРШИХ ПАСАЖИРСЬКИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ АВТОМОБІЛЯМИ ТА МОТОРНИМИ ЧОВНАМИ ВІД СЛОВ'ЯНСЬКА ДО СВЯТИХ ГІР

Історія організації екскурсій у визначні місця Харківської губернії, зокрема Ізюмського повіту, на початку XX сторіччя мало вивчена. Свідчень щодо використання для обслуговування екскурсій та й взагалі пасажирського перевезення транспортом із двигунами внутрішнього згоряння (автомобільного та водного) практично немає.

Нещодавно серед матеріалів Харківського губернського правління за 1910 рік, які зберігаються у фондах Харківського обласного Державного архіву, було виявлено справу *«По прошению Егора Федоровича Свирикова о разрешении открыть автомобильное движение между г. Славянском и Маяками и от Маяк на лодке моторе по реке Сев. Донец до Св. Гор»* [1].

Матеріали справи охоплюють період з 1910 по 1911 рік і становлять певний інтерес для висвітлення цього питання. Тут представлено й передовий підприємницький підхід окремої особи до проблеми пасажирського перевезення з використанням ще досить незвичного для повіту засобу пересування, обивательська реакція на нього, порядок розгляду Харківським губернським правлінням скарг від мешканців губернії й відповідно реагування на них влади.

Сама справа складається з декількох документів. Першим є «Прошение», написане в березні 1910 року на ім'я його превосходительства пана Харківського губернатора від почесного громадянина Єгора Федоровича Свірікова, який жив у місті Слов'янську на вулиці Таганрозькій у власному будинку за № 14. Метою

прохання було отримання дозволу на пасажирське перевезення від Слов'янська до Святих Гір: *«С мая месяца с/г я предполагаю открыть пассажирское сообщение между городом Славянском и Святыми Горами посредством автомобиля и моторной лодки – от Славянска до сел. Маяки на автомобиле, а от последнего до Святых Гор на лодке, по реке Северный Донец, на что почтительнейше прошу разрешения Вашего Превосходительства»* [1, арк. 1], (іл.1).

Наступним за порядком документом є прохання від 16 серпня селянина Якова Васильовича Наливайка, власника земельної ділянки поблизу хутора Пришиб Богородичанської волості.

Прохання також було подано на ім'я Харківського губернатора: *«С 1 июня сего года по реке Донцу составляющего часть моего владения начала проходить моторная лодка принадлежащая личному почетному гражданину Е. Ф. Свирикову перевозящая пассажиров за плату 1р. 90 коп. с лица. Имея ввиду, что лодка проходит через мое владение самоуправно и кроме того не имеет так же утвержденной надлежащей властью для взимания платы с пассажиров, не имеет разрешения административной власти на право перевозки пассажиров лодкой приводимой в движение машиной, а так же не осмотрена в техническом отношении». Наливайко повідомляє, що раніше він уже письмово заявляв про це приставу* [1, арк. 13].

Ще один документ свідчить про реакцію на заяву Наливайка, яка надійшла приставу міста Слов'янська. 10 липня ним було отримано розпорядження: за місцем проживання власника моторного човна Свірікова затребувати дозвіл на рух моторного човна Дінцем.

Згідно з узятим приставом поясненням Свірікова, пасажирський рух Дінцем здійснювався з 1 червня. Дозвіл на це він не отримував, хоча прохання щодо цього подавав пану Харківському губернатору в травні місяці. Човен оглядав губернський технік – молодший губернський інженер Красовський, але ніякого посвідчення не видавав. Човном управляв машиніст Федір Єго-

рович Свіріков (син Є. Ф. Свірікова), який мав свідоцтво на право управління моторами.

За матеріалами проведеної перевірки пристав 4 стану Ізюмського повіту 27 червня складає протокол опитування: *«Протокол опроса владельца лодки Свирикова объявить крестьянину Я. В. Наливайко, объявив ему, что «за причиненные вред и убыток проходом моторной лодки по Донцу он может возбудить против Свирикова преследование в порядке частного обвинения, в выявлении обстоятельства имеет ли право ходить лодка с пассажирами. Настоящую переписку предоставить господину Изюмскому исправнику с опросом владельца берегов реки и других лиц, какой вред приносит моторная лодка Свирикова перевозя пассажиров из Маяк в Святые Горы и обратно»* [1, арк. 8].

29 липня протокол опитування Свірікова й постанову пристава було вручено Якову Наливайку [1, арк. 8].

Далі пристав повідомляє, що володіння землевласника Наливайка на правому березі Дінця поблизу села Пришиб простягається на одну версту. Протилежний берег належить Маяцькому й Дробишевському товариствам. Завширшки річка в цьому місці 40 саженів, а човен Свірікова завжди проходить її серединою. Через звивисте русло річки весь водний шлях від села Маяки до Святих Гір становить 25 верст. Човен проходить його за три години. Ніякі інші землевласники з обох берегів Дінця претензій до Свірікова не висували й заяв до поліції не подавали. Човен ніякої шкоди не завдає, тільки звуки від машини можуть лякати рибу на поверхні річки посередині течії. Але рибу ловлять з берега [1, арк. 9].

До матеріалів додається документ, складений 21 листопада М. В. С. Харківського Губернського Правління, із дорученням для подальших дій: *«С возвращением настоящей переписки предлагаю изюмскому исправнику независимо истребования от Свирикова топографического плана и нивелировочных профилей с чертежами мостов по устройству движения автомобиля и моторной лодки пущенной им по Северному Донцу – привлечь его к*

ответственности по суду за самовольные действия». Також доручалося оголосити про це прохачеві Наливайку зі стягненням із нього двох марок гербового збору вартістю 75 копійок, які він не додав до свого прохання від 16 серпня [1, арк. 12].

На жаль, у документах не зазначена марка автомобіля, використаного для перевезення людей, невідома кількість пасажирських місць у ньому. Оскільки протягом цієї історії ніяких питань щодо самого автомобіля та автоперевезення не виникало, імовірно автомобільний транспорт, на відміну від моторного човна, був уже доволі звичним. На жаль, щодо автомобіля, як і моторного човна, детальної інформації немає.

Із додаткових джерел відомо, що на той час човни, оснащені моторами внутрішнього згоряння, були досить поширені у великих містах. Але для провінційного містечка це був ще незвичний вид транспорту. Ряд видань початку ХХ сторіччя свідчить, що для моторних човнів застосовувалися переважно гасові двигуни, хоча вже існували й бензинові, які менше забруднювали моторні відсіки й були більш продуктивні. Але гас був значно дешевший, знайти його можна було всюди, тоді як бензин доставлявся тільки на замовлення. Швидше за все, у Свірікова на човні теж було встановлено гасовий двигун.

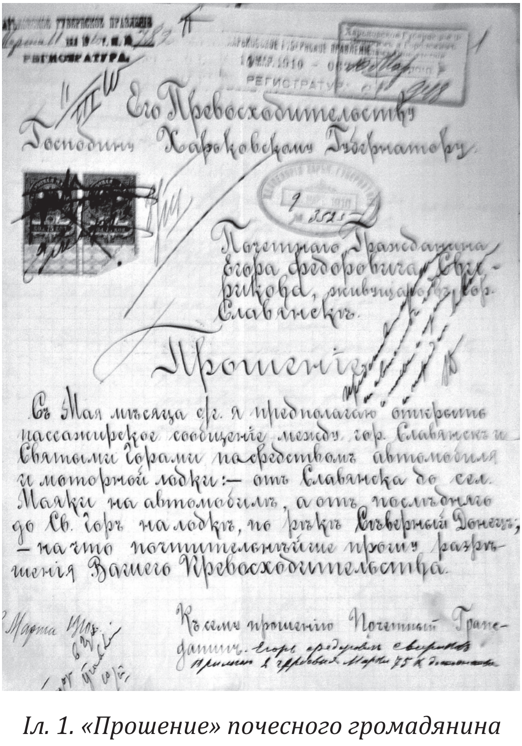
За описом моторних човнів можна припустити, якими вони були тоді. На одній з ілюстрацій представлені три найбільш імовірні варіанти човнів із мотором, які, можливо, ходили Дінцем і були розраховані на невелику кількість людей. Це безпалубний човен з каютою (іл. 2, рис. 20), просто відкритий човен (іл. 2, рис.18) із тентом, який за потреби знімався (іл. 2, рис. 19), [2, с. 80-81].

На літографії 1912 року «Вид Святогорской Успенской общежительной пустыни» (іл. 3), крім веслових та парових плавзасобів, зображено два човни з щоглами для вітрил, які дуже схожі на варіанти моторок зі згаданої ілюстрації (іл. 4).

Для використання вітрильників умови на Дінці не були приятливими. Нешироке русло, нерівномірна швидкість течії з численними вирами, жвавий рух інших суден – усе це ускладнювало

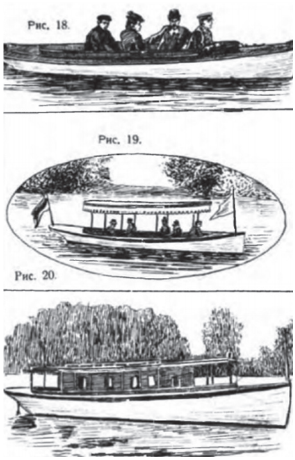
маневри вітрильників. В окремих випадках – рух проти течії, відсутність попутного вітру робили самостійний рух вітрильників неможливим. Швидше за все, крім вітрила, судна мали додаткові рушії, тобто були оснащені моторами внутрішнього згоряння. Вітрило, імовірно, використовувалося тільки коли судно рухалося за течією та попутним вітром. У цьому випадку, економлячи паливо, можна було не зменшувати швидкість човна.

Отже, можна зробити висновок, що матеріали справи *«По прошению Егора Федоровича Свирикова о разрешении открыть автомобильное движение между г. Славянском и Маяками и от Маяк на лодке моторе по реке Сев. Донец до Святих Гор»* є першим свідченням організації пасажирського руху та маршруту екскурсії з міста Слов'янська до Святих Гір і в зворотному напрямку з використанням автомобіля й моторного човна, який почався 1 червня 1910 року. Крім того, матеріали є джерелом дослідження питання, пов'язаного з обігом скарг жителів Харківської губернії та методами реагування на них влади.

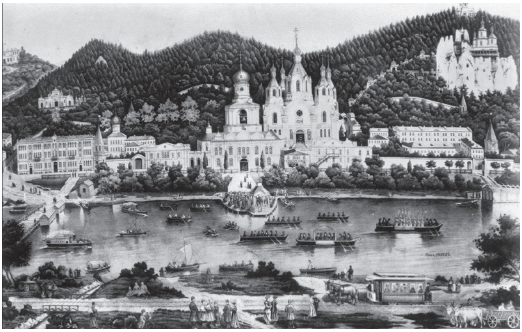

Его Превосходительству
Господину Харьковскому Губернатору
Почетнаго Гражданина Егора Федоровича Свирикова, живущаго въ гор. Славянскъ.
Прошеніе
Съ Мая мѣсяца с/г. я предполагаю открыть пассажирское сообщеніе между гор. Славянскъ и Святыми Горами посредствомъ автомобиля и моторной лодки:— отъ Славянска до сел. Маяки на автомобилѣ, а отъ послѣдняго до Св. Горъ на лодкѣ, по рѣкѣ Сѣверный Донецъ; — на что почтительнѣйше прошу разрѣшенія Вашего Превосходительства.
Къ сему прошенію Почетный Гражданинъ Егоръ Федоровичъ Свириковъ

Іл. 1. «Прошение» почесного громадянина Є. Ф. Свірікова щодо отримання дозволу на пасажирські перевезення автомобілем та моторним човном від Слов'янська до Святих гір 03.03.1910 р.

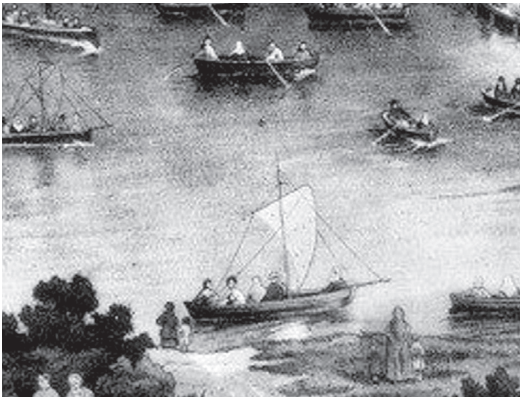
ЛІТЕРАТУРА:
1. Державний архів Харьковскій області. «По прошению Егора Федоровича Свирикова о разрешении открыть автомобильное движение между г. Славянском и Маяками и от Маяк на лодке моторе по реке Сев. Донец до Св. Гор.», 11 березня 1910 г. – 10 січня 1911 г. – Ф. 4. - Оп. 160. - Спр. 955.
2. Бауер М. Х. «Как построить моторную лодку». Переклад з 3-го видання німецького зі скороченнями і змінами техніка А. Блюмберга, С.- Петербург, книговидавництво А. Ф. Сухова. 1912 г.

Іл. 2. Варіанти видів моторних човнів («Как построить моторную лодку». 1912 р.)

Іл. 3. Копія літографії «Вид Святогорской Успенской общежительной пустыни». 1912 р.

Іл. 4. Фрагмент літографії «Вид Святогорской Успенской общежительной пустыни» із зображенням моторних човнів, які міг використовувати Є. Ф. Свіріков.

Іванов В. О.

ДО ІСТОРІЇ ВИРОБНИЦТВА ТА МАРКУВАННЯ БУДІВЕЛЬНОЇ ЦЕГЛИ В МІСТІ СЛОВ'ЯНСЬКУ В ХІХ ТА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

У музейних та приватних колекціях певне місце займають зібрання основного будівельного матеріалу в період з ХІХ до початку ХХ сторіччя – цегли з нанесеними на ньому клеймами, тобто маркувальних знаків, що ідентифікують виробника. За ними можна визначити не тільки власників цегельних заводів, а й відстежити географію використання будівельного матеріалу, порівняти якість продукції різних виробників, визначити приблизний вік архітектурної споруди.

Перший факт цегляного маркування на території України зафіксовано 1908 року, коли в руїнах Десятинної церкви в Києві була виявлена плінфа із зображенням тризуба, що датується кінцем Х століття. Масове ж маркування цегли відноситься до періоду інтенсивного розвитку будівельної індустрії в другій половині ХІХ - початку ХХ століття.

Введення різноманітних технічних удосконалень, винахід формування і випалення в печах безперервної дії дозволило цегельним підприємствам максимально скоротити використання ручної роботи й перейти до машинного виробництва.

Головні центри цегельного виробництва зазвичай виникали у великих містах або близько них, де був великий попит на будівельні матеріали, зокрема цеглу. Важливою умовою для заснування цегельного підприємства була наявність необхідної сировини.

Серед виробників будівельних матеріалів виникала певна конкуренція, тому власне клеймо часто було своєрідним знаком якості. Виготовлення матриці клейма збільшувало вартість ви-

робу. Із цієї причини не всі власники цегельних заводів маркували свою продукцію. Іноді її маркували вибірково.

Ряд виробників, здебільшого землевласники, виготовляли цеглу переважно для власних потреб і маркували свою продукцію з метою протидії розкраданню в своїх же економіях.

Крім інформаційної складової клеймо мало й практичне значення – забезпечувало більш міцний зв'язок цегли з розчином. Як правило в кладку цеглу клали клеймом до низу.

За технологією, яка використовувалася в період до 1917 року, цегельне виробництво можна розділити на декілька типів:

1. Будівельна, або «проста» цегла, виготовлялася з нежирних глин і використовувалася зазвичай для фундаментних, внутрішніх чи зовнішніх робіт.

У разі застосування жирних глин в тісто додавався пісок для зниження їх жирності. Така цегла використовувалася переважно для кладки печей, камінів, димоходів та для зовнішнього оздоблення будівель. Це пов'язано з тим, що вона здатна була витримувати підвищену температуру, і практично не вбирала воду. Називали її «керамічною», «вогнестійкою», «пічною».

2. Вогнетривка цегла (найчастіше шамотна) призначалася для роботи в умовах високих температур. Застосовувалася переважно в промислових цілях для футерування різного роду печей, ливарних ковшів тощо. Окрім того – в кладках опалювальних печей, особливо, якщо в якості палива застосовувалося вугілля, яке дає більш високу температуру горіння в порівнянні з дровами.

Як правило, ця цегла через високі вимоги до геометрії виробу, виготовлялася машинним способом, вимагала більш високотемпературного і рівномірного випалу. Через це таким виробництвом займалися великі підприємства.

3. Силікатна цегла, що складається із суміші вапна з піском, почала вироблятися в регіоні на початку XX століття. Вона створювала певну конкуренцію цеглі з простої глини, але не змогла замінити червоної цегли в усіх відношеннях. Виробництвом

силікатної цегли в Слов'янську займалися з 1908 року Александров Сергій Павлович і Ростовцев Іван Павлович.

4. Шлакова цегла. Цей вид цегли вироблявся, переважно в районах, де були металургійні заводи, найчастіше безпосередньо при них. Цеглу виробляли з гранульованого шлаку з домішкою вапна або цементу. Продуктивність таких підприємств була дуже високою і досягала декількох мільйонів штук. Як і силікатна, шлакова цегла широко застосовувалася у будівництві.

У Слов'янську, який входив тоді в межі Ізюмського повіту Харківської губернії, було найбільше число цегляних заводів. Згідно звіту Ізюмської земської управи 1900 року тут налічувалося 7 із 39 офіційних заводів із виробництва цегли, які працювали на території повіту [9, с. 39]. Маркування цегли у слов'янських виробників носило різноманітний характер. Дрібні виробники використовували дерев'яну форму, на дні якої вирізувалася переважно одна, дзеркально відображена літера.

Внаслідок цього, при формуванні на поверхні цегли залишалося опукле клеймо. Більші виробники виготовляли дерев'яні, частіше металеві матриці знаків, які кріпилися на дно форми. Тоді при формуванні цегли виходили «вдавлені» буквені або цифрові зображення.

Маркування підпорядковувалося певним правилам. Зокрема одна буква вказувала на початкову літеру прізвища власника. На жаль, безпомилково встановити прізвище виробника тільки за початковою літерою не завжди вдається, адже на одну й ту ж літеру могли починатися прізвища декількох підприємців.

У разі ж двобуквеного зображення клейма, перша бралася з початкової літери імені, друга прізвища. Трьохбуквені відповідно відображали початкові літери імені, по батькові та прізвище. Не обов'язково буквені позначення відображали тільки ім'я власника.

Клеймо могло вміщати в собі певного роду скорочення. Зокрема, продукція харківського Товариства барона Е. Е. Бергенгейма маркувалася клеймом «ТБ», що означало «Товарищество

Бергенгейма». Сільські громади мали цегельні заводи переважно в спільній власності й ставили клеймо, в якому була присутня буква «О», що означало – «общество». Церкви маркували продукцію своїх цегелень відповідно літерою «Ц».

Найпоширенішим слов'янським цегельним клеймом є слабо опукле клеймо, що зображує велику літеру «Г» (іл. 1). За аналізом спостережень процесу знесення старих будівель, маркувалася цегла з частотою одна на тисячу. Зустрічається повсюдно в кладці будинків Слов'янська й навколишньої місцевості. Зокрема, в Краматорську така цегла виявлена в кладці будівлі (нині зруйнованої) лікарні КМО. Клеймо, безсумнівно, належить найбільшому виробнику будівельної цегли й черепиці міста Слов'янська – купцеві Гутнікову Івану Григоровичу.

Окрім літери, на цеглі Гутнікова зустрічаються цифрові клейма, які вказують на рік випуску. Знаходяться й екземпляри, коли поруч із літерою стоїть цифра, яка вказує на номер порядовщика. Цегельно-черепичний завод Гутнікова був заснований 1894 року й спочатку числився як цегельний. Орієнтовно з 1904 року завод називався цегельно-черепичним і в довідниках значився за адресою вулиця Садова, 20 (у радянський період вулиця ім. Урицького, нині Ярослава Мудрого) [11, с. 402]. Вказувалася прив'язка до залізничної станції «Слов'янськ» Південної залізниці, до якої від заводу вела грунтова дорога. У деяких джерелах адресу завода Гутнікова вказано по вул. Кладовищенській (провулок ім. Трунова) [14, с. 2095]. За наявними даними виробництво цегли на цьому заводі постійно зростало й станом на 1908 рік перевищило 2 млн. штук на рік [2, л. 28]. На виробництві був паровий котел та парова машина потужністю 12 к. с. За даними 1915 року відзначалося, що завод уже використовував для випалення цегли «Гофманську» піч,та п'ять «англійських» печей для випалу черепиці [8]. За класифікацією того часу, наявність печі безперервного випалу ставила виробника в розряд великих.

Відоме ще одне клеймо із «вдавленою» великою літерою «Г» (іл. 2). Даний екземпляр було знайдено в с. Андріївка. Зустріча-

ється нечасто, що свідчить про невелике виробництві. За фактом наявності такого клейма є дві версії. Перша - клеймо належало Горєлишеву Андрію Степановичу. Цегельний завод Андрія Степановича в Слов'янську зазначено в довідниках єдиний раз 1903 року. 1923 року завод вказано як підприємство, що раніше йому належало [7]. Завод був ближче до Ново-Слов'янська, за дві версти від залізничної станції Слов'янськ.

За другою версією клеймо могло належати міщанину Грєбєннікову Максиму Матвійовичу. Його цегельний завод існував із 1912 року на міському вигоні в Олексіївському провулку поблизу «Мінеральних вод» [3, арк. 12].

Однією з найпоширеніших знахідок є клеймо з опуклою нечіткою літерою «Х». Майже завжди біля літери стоїть цифра (іл. 3). Максимальне число, яке зустрічається в клеймі – 8. Клеймо поширене як в місті, так і в окрузі. Виробництво належало купчисі Харчевніковій Марії Андріївні. Цифра біля літери вказує на номер порядовщика.

Крім цього Харчевнікова випускала багато різновидів лекальної цегли, що так само підтверджується знахідками. За обсягом виробництва завод Харчевнікової був другим після заводу Гутнікова. Її цегла відрізняється більш темним, іноді майже вишневим кольором. Найімовірніше цеглу на цьому виробництві дещо перепалювали. Але її перевагою була більша стійкість до вологи в порівнянні з продукцією інших виробників. Цегла з клеймом «Х» зустрічається повсюдно. Зокрема вона застосовувалася в будівництві содового заводу, заводу Кузнєцова та інших.

Завод купчихи М. А. Харчевнікової було засновано 1885 року на вулиці Садовій. Згодом він був обладнаний Гофманською піччю.1889 року річний обсяг виробництва складав 1,5 млн. штук цегли звичайної. Сирець виготовлявся з квітня по жовтень, випал – аж до грудня [1, с. 60-61].

Спочатку на заводі було ручне виробництво, але поступово технологічний процес було механізовано. За даними 1915 року

завод М. А. Харчевнікової вже мав агрегати фірми «Крузенгоф» із Риги [8, с. 3-7].

Клеймо «А» (іл. 4), скоріше за все, належить виробництву Асмолова Михайла Дмитровича. Де саме стояв його цегельний завод – невідомо. Вперше про нього згадано 1889 року, коли на заводі випускалося близько 600 тис. штук звичайної цегли [1, с. 60-61]. Випалювання цегли проводилося в печах періодичної дії.

Цегла з клеймом «Д» (іл. 5) знайдена в районі так званих Слов'янських торгових рядів і належить виробництву селянина Дротика Лаврентія Павловича. Відомо два варіанти його клейма. Цегельний завод Дротика мав печі періодичної дії, стояв у районі озера Лиман. За даними 1889 року на його виробництві випускалося близько 250 тис. штук цегли звичайної [1, с. 60-61].

Клеймо «И» зустрічається на цеглинах, які виявлені на об'єктах, де застосовувалася цегла з клеймом Дротика (іл. 6). Клеймо зустрічається не часто і схоже на літеру «Z» або «N». Зустрічаються різні види окреслення цих літер. Клеймо належить власникам найстарішого цегельного заводу Слов'янська – Іваницьким.

Виробництво діяло з 1825 року. Власником був купець 2-ї гільдії Василь Васильович Іваницький. 1852року вказувалося, що завод виробляв до 400 тис. штук цегли, вартістю 5 рублів сріблом за одну тисячу [10, с. 80-81]. За даними 1871 року, наданими краєзнавцем О. Плаховим, у Слов'янську діяли два цегельних заводи Іваницьких. Один належав селянину Іваницькому, другий – міщанці Іваницькій. Були вони родичами чи мали однакове прізвище – поки що не встановлено.

Серед однобуквенних клейм зустрічається клеймо з однією літерою «Ф» (іл. 7). Імовірно цегляне виробництво належало купцеві Фінченко Івану Феоктистовичу, власнику земель в с. Андріївці Сергіївської волості. Його батько Фінченко Феоктист Прохорович володів 545 десятинами землі в селі Єфимівка Барвінківської волості, а брат Фінченко Григорій Феоктистович володів там же цегляним заводом [19, с. 44]. Цегельний завод Іва-

на Феоктистовича був у місті Слов'янську й за даними 1908 року тут вироблялося до 500тисяч штук цегли [2, арк. 28].

Завод стояв за містом, де були й інші цегельні заводи. Слід зауважити, що дане клеймо в Слов'янську зустрічається не часто. Найчастіше його знаходять в Краматорську, в будівлях близько залізниці, та в будівлях Дружківки. 1911 року І. Фінченко на своєму виробництві влаштовує машинне відділення [4]. Якість цегли безсумнівно змінилося і, мабуть, було змінено й клеймо (іл. 8), яке зустрічається на території міста. За даними 1915 року його завод мав агрегати вітчизняної фірми «Крузенгоф в Риге» [8, с. 3-7].

Не часто зустрічається цегла з клеймом у вигляді літери «Р» (іл. 9) із варіаціями (іл. 10). Імовірно виробництво належало Роєву С. Ф. Цеглини з зазначеним клеймом зустрічаються в будівлях содового заводу й будівлях північної частини Слов'янська. Із 1911 року цегельно-черепичний завод Роєва регулярно фіксувався у різних довідниках, аж до 1917 року [17, с. 43].

Серед двобуквенних клейм у Слов'янську рідко зустрічаються літери «Г. С» (іл. 11). Цеглу виготовляв міщанин Сидоренко Григорій Кирилович. Дозвіл на будівництво цегельного заводу він отримав 1895 року. Завод стояв на височині північно-східної окраїни міста, при так званій його «мінеральній» частині (маються на увазі «Слов'янські мінеральні води») [5]. 1899 року тут випускалося близько 390 тис. штук цегли звичайної [1, с. 60-61]. В одному з джерел зазначено, що виробництвом на приналежному Г. Сидоренко заводі керував Сидоренко Іван Кирилович, брат. У даних за 1899 р. він зазначений як власник [13, с. 565].

Ця обставина дозволяє зробити припущення, що знайдені цеглини з клеймом «БР.С» (іл.2) належать братам Сидоренко. Можливо – це була пізніша версія клейма їх уже спільного виробництва. Цегла з таким клеймом зустрічається на руїнах содового заводу та в кладці будівель колишнього заводу Крона.

Клеймо «АН» (іл. 13) в плащці, належало Нетіменку Андрію Михайловичу. Цей слов'янський виробник цегли регулярно зу-

стрічається в статистичних довідниках з 1899 по 1916 рік. Згадка про нього із зазначенням обсягу виробництва 300 тисяч шт. цегли зустрічається за 1908 р. [2, арк. 28]. Клеймо знайдено в кладці будівлі колишнього заводу Крона.

Серед двобуквених клейм відоме клеймо «ЛН», як з окремо виконаними буквами (іл. 14), так і вигляді монограми (іл. 15). Клеймо належало міщанину Наливайку Лаврентію Івановичу. У Слов'янську його цегельний завод згадується як підприємство, що діяло з 1893 року. Мав випалювальні печі періодичної дії. Садиба Наливайка за описом стояла *«в той местности, где и другие кирпичные заводы, окружают ее сзади городская выгонная земля, справа также узкая полоса городской земли, за которой расположен кирпичный завод Дротика, слева сад Вендта и спереди городская земля, озеро Лиман отстоит от кирпичного завода в расстоянии примерно 60-70 саженей»* [6].

1889 року на заводі Наливайка випускалося близько 250 тис. штук цегли звичайної [1, с. 60-61]. Завод пізніше перейшов у власність сина – Наливайка Миколи Лаврентійовича. Його ім'я зустрічається в джерелах з 1902 по 1905 рік [15, с. 2076].

Серед клейм на будівельних цеглинах існувало не типове для Слов'янська клеймо з написаним в плашці повним прізвищем виробника «THILLMANN» (іл. 16). Належить Тільману Христофору Христофоровичу, власнику пиво-медовареного заводу по вул. Таганрозькій [14, с. 2095]. Його цегельний завод з печами періодичної дії був у Слов'янську й вперше згадується 1889 року. Обсяг виробництва становив до 300 тис. штук цегли [1, с. 60-61].

1897 року Тільман бере в оренду Слов'янський завод, що належав раніше графу Георгію Івановичу Рібоп'єру. Але завод значиться як орендований Тільманом А. Х. Імовірно, оренда була оформлена на сина Христофора. За даними 1899 року цегельний завод був на вулиці Ізюмській [13, с. 565]. Згодом Тільман залучає до своєї виробничої діяльності Михайловського, бо, починаючи з 1911 року, цегельний завод значиться як завод Тільмана й Михайловського [17, с. 43].

Але найчастіше в Слов'янську знаходять цеглу з клеймом у вигляді одиночної опуклої літери «Т» (іл. 17), яке зустрічається в будівлях різних частин міста. Швидше за все – це спрощений варіант клейма «THILLMANN». Імовірно, більш складне клеймо використовувалося на самому початку виробництва, а згодом його змінили на простіше.

Та найкрасивішим і найскладнішим клеймом не тільки в повіті, а й у всій губернії, безсумнівно, є клеймо, графа Рібоп'єра Георгія Івановича, власника Святогірських земель. Клеймо досить відоме, є в експозиціях музею в Святих горах, Слов'янську та в приватних колекціях. Клеймо само дає вичерпну інформацію про виробника: «Святогорский кирпичный завод графа Рибопьера в Славянске» (іл. 18).

Достовірні відомості є щодо його цегельного заводу в селі Студенок. Що стосується заводу в Слов'янську, то про нього офіційної інформації не було. Проте були знайдені згадки, що граф орендував на міській землі Слов'янська землю під цегельний завод. Із якого саме року він існував точно невідомо, хоча найперша згадка про нього датована 1892 роком. Цього року, згідно з документами, виявленими слов'янським дослідником Олександром Плаховим, Г. І. Рібоп'єр доручив завідувати своїм цегельним заводом у Слов'янську прикажчику 2 класу Івану Івановичу Вендту. Доручення було складено слов'янським нотаріусом Язєвим. Необхідно додати, що сам Вендт мав цегельне виробництво в Харкові.

Слов'янський цегельний завод графа Рібоп'єра 1897 року, як зазначено вище, було передано в оренду Тільману А.Х. [16, с. 472]. У Слов'янську зустрічається ще одне рідкісне клеймо «ГР». Імовірно, воно так само належить графу Рібоп'еру (іл. 19). Підтвердженням цієї версії є зразки цегли, що зберігаються в фондах Святогірського історико-архітектурного заповідника. На них так само є клейма «ГР», але виконані трохи іншим шрифтом. Самі зразки були знайдені безпосередньо в Святогірську, недалеко від якого на власних землях графа в селі Студенок був його цегельний завод.

Є клейма, які поки що не піддаються ідентифікації. До невпізнаних, зокрема відноситься клеймо «НК» (іл. 20) на цеглі, з якої зведено приватний будинок в приміському, так званому, селищі Собачівка.

На закінчення необхідно відзначити, що є відомості про виробників цегли в Слов'янську, продукція яких з клеймами поки що не виявлена. Це Поляков Іван Якович, Котлярова Марфа Максимівна, Кузнєцов Дмитро Никифорович, Бєловіцькая І. І., Словіковськiй Федір Степанович і його син Словіковськiй Венедикт Федорович.

Таким чином, вивчення зразків маркованої цегли з будівель міста Слов'янська XIX - початку XX століття виявлено близько 20 різновидів клейм та ідентифіковано конкретних виробників маркованої продукції. У комплексі з документальним вивченням архівних, статистичних, довідкових та інших джерел створена база даних цегельного виробництва в місті Слов'янську з характеристикою його технологічних особливостей і потужностей. База даних є цінним матеріалом для подальшого вивчення історії виробництва будівельних матеріалів у регіоні, ідентифікації та коригування приналежності цегляних клейм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гнедич А. и Аксенов В. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Вып. 1. Количественное и качественное развитие производств. Перечень промышленных заведений Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков, типография А. Дарре, 1899 г. – 198 с.

2. Государственный архив Харьковской области (ГАХО) – Ф. 82.- Оп. 1. – Д. 150. Описание Изюмского уезда за 1908 г.

3. Государственный архив Харьковской области (ГАХО) – Ф. 4.- Оп. 168.- Д. 228. «По прошению Максима Матвеевича Гребенникова о разрешении постройки кирпичного завода в г. Славянске». 24.10.1912 -8.12.1912 г.

4. Государственный архив Харьковской области (ГАХО) – Ф. 4.- Оп. 165.- Д. 57. «По прошению И. Ф. Финченко о разрешении постройки машинного отделения при кирпичном заводе его в Славянске». 23.02.1911г. – 9.07.1911 г.

5. Государственный архив Харьковской области (ГАХО) – Ф. 4.- Оп. 127.- Д. 1398. «О разрешении мещанину Григорию Сидоренке постройки гофманской печи с сушильным сараем на кирпичном заводе в Славянске». 28.04 – 24.06.1897 г.

6. Государственный архив Харьковской области (ГАХО) – Ф. 4.- Оп. 126. -Д. 1236. «Об утверждении чертежа на существующий кирпичный завод мещанина Лаврентия Наливайко в г. Славянске». 26.02 – 09.03. 1896 г.

7. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь-февраль 1923 г.) – Т. 1. Промышленность Донбасса. – Х., 1923.

8. Материалы по оценки фабрик и заводов Харьковской губернии. Т. 3. «Мелкие кирпичные заводы, крупные кирпичные заводы, керамические заводы 1915 г.». Отдел оценки фабрик и заводов. Харьков.

9. Отчет Изюмской уездной земской управы за 1900 год. Изюм, тип. Г. Б. Нутиса, 1901 г.

10.Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета; сост. Я. Голяховский. – Харьков: Университетская типография, 1866. – 342 с.

11. Список фабрик и заводов России 1910 г. по официальным данным фабричного податкового и горного надзоров. Москва 1910 г. Составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов». Издано домом Л. и Э. Метцль и Ко. – 1034 с.

12. Суворин А. С. Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи/А. С. Суворин. – Санкт-Петербург, 1897 г. – 686 с.

13. Суворин А. С. Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи/А. С. Суворин. Т.1. – Санкт-Петербург, 1899 г. – 2838 с.

14. Суворин А. С. Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи/А. С. Суворин. Т.1. – Санкт-Петербург, 1900 г. – 3170 с.

15. Суворин А. С. Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи/А. С. Суворин. – Санкт-Петербург, 1902 г. – 3190 с.

16. Фабрично-заводская промышленность России . «Перечень фабрик и заводов». СПБ типография И. А. Ефрона. 1897 г. – 1047 с.

17. Харьковский календарь на 1912 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Отдел VII. Фабрики и заводы. Типография губернского правления г. Харьков 1911 г. – 83с.

18. Харьковский календар на 1904 г. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Отдел I. Торгово-промышленный. Типография губернского правления. Торгово-промышленный отдел. г. Харьков 1903 г.– 272 с.

19. Харьковский календарь на 1906 г. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Список землевладельцев Харьковской гб. владеющих 300 и более десятин земли Типография Губернского правления г. Харьков 1906 г. – 82 с.

Іл. 1. Опукле клеймо на цеглі виробництва І. Г. Гутнікова

Іл. 2. Клеймо на цеглі виробництва ймовірно Горєлишева або Грєбєннікова

Іл. 3. Опукле клеймо на цеглі виробництва М. А. Харчєвнікової

Іл. 4. Опукле клеймо на цеглі виробництва М. Д. Асмолова

Іл. 5. Опукле клеймо на цеглі виробництва Л. П. Дротика

Іл. 6. Опукле клеймо на цеглі виробництва Іваніцьких

Іл. 7. Опукле клеймо на цеглі виробництва ймовірно Фінченка

Іл. 8. Вдавлене клеймо на цеглі ймовірно виробництва І. Ф. Фінченка після модернізації виробництва

Іл. 9. Опукле клеймо на цеглі виробництва С. Ф. Роєва

Іл. 10. Вдавлене клеймо на цеглі ймовірно виробництва С. Ф. Роєва

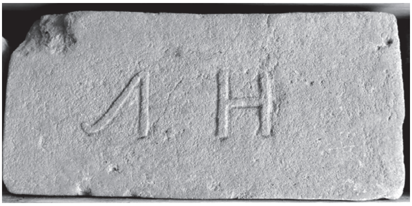
Іл. 11. Опукле клеймо на цеглі виробництва Г. К. Сидоренка

Іл. 12. Опукле клеймо в плашці на цеглі ймовірно виробництва братів Г и І. К. Сидоренків

Іл. 13. Опукле клеймо в плашці на цеглі виробництва А. М. Нетіменка

Іл. 14. Опукле клеймо на цеглі виробництва Л. І. Наливайка

Ил. 15. Опукле клеймо у вигляді монограми на цеглі виробництва Л. І. Наливайка

Ил. 16. Опукле клеймо в плашці на цеглі виробництва Х. Х. Тільмана

Іл. 17. Спрощене опукле клеймо на цеглі виробництва Х. Х. Тільмана

Іл. 18. Клеймо в плашці «СВЯТОГОРСКИЙ КИРПИЧНЫЙ ЗАВОДЪ ГРАФА РИБОПЬЕРА ВЪ СЛАВЯНСКЕ» на цеглі виробництва Г. І. Рібоп'єра (із колекції Г. Соколовського, м. Бахмут)

Іл. 19. Опукле клеймо на цеглі виробництва ймовірно Г. І. Рібоп'єра

Іл. 20. Опукле клеймо на цеглі невідомого виробника

Каленюк С. П.

СКОВОРОДА І КОВАЛИНСЬКІ. ЩАСТЯ

На лівому березі Сіверського Донця, який умовно поділяє Луганщину на слобожанську й донбаську частини, є невеличке місто з унікальною назвою Щастя. «Словник української мови» визначає щастя як стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення та безмежної радості. Таких «щасливих» ойконімів в Україні більше не зустрічається. Можна подумати, що назва виникла на початку 1950-х років, коли тут почали будувати велику Луганську ТЕС, яка мала «ощасливлювати» майже всю Луганщину електроенергією. Але Щастя з'явилася тут ще у XVIII сторіччі.

На картах початку XIX століття, зокрема й на карті Російської імперії 1805 року, на місці Щастя показано «деревню Зимовую». На пізніших картах з'являються й паралельні назви Ковалинка та Щастя. Отже, Зимову якийсь поміщик Ковалинський або вже його наступник назвав Щастям.

Ключем для розуміння топонімічної історії Щастя стала Ревізька казка (5 ревізія), яка датується 16 вересня 1795 р. Документ свідчить, що «деревня Щастье», яка належить надвірному раднику Григорію Івановичу Ковалинському, була населена *«после бывшей в 782-м году четвертой ревизии»,* і дісталася йому *«в прошлом 785 году по купчей крепости от родного брата его господина генерал-майора Михайла Иванова сына Ковалинского»* [16].

Постає питання: ким були ці перші власники Щастя?

Брати Михайло й Григорій – сини Іоанна Ковалінського, який походив із польської шляхти, із дворянського роду київського ловчого Станіслава Ковалінського. Іоанн обрав шлях служіння Богу на Слобожанщині. Був протоієреєм Зміївської соборної Троїцької церкви, служив у церкві Миколи Чудотворця в Олексіївській фортеці на Українській лінії. Після російсько-турецької

війни 1768-1774 рр., коли Росія просунулася на південь, його послали намісником від Бєлгородської єпархії на нову Дніпровську лінію. Там він служив ієреєм церкви Миколи Чудотворця в Олександрівській фортеці.

Відомо про чотирьох синів Іоанна Ковалінського. До історії Щастя були причетні двоє. Обидва – учні філософа Григорія Сковороди, теплі стосунки з яким вони підтримували все життя, до останнього подиху вчителя. Про дружбу братів із мандрівним філософом, його вплив на них у літературі написано чимало. У різних українських і російських виданнях їх прізвище пишеться по-різному: Ковалинський, Ковалінський, Коваленський. Частіше за все – Михайло Ковалинський і Григорій Коваленський. Так склалося через різне прочитання російського дореформенного Ковалѣнский. У статті рідні брати згадуються під однаковим прізвищем – Ковалинські.

Г. С. Сковорода.
Художник Б. М. Романов

Старший із двох братів, Михайло, народився 16 (27) лютого 1745 року. Освіту здобув разом із молодшим братом Григорієм у Харківському колегіумі, після закінчення якого викладав у ньому поетику в 1766-1769 роках. У колегіумі доля звела їх із Г. С. Сковородою, який став братам не лише учителем, але наставником і другом на все життя. Перед смертю Сковорода передав свої праці Михайлу. Невдовзі після смерті учителя Михайло Ковалинський написав біографічний нарис «Життя Григорія Сковороди».

Після Харкова Михайло переїхав до Петербурга, де в 1770-1775 рр. виховував дітей останнього гетьмана Війська Запорозького графа К. Г. Розумовського. Під час подорожі із сином Розумовського Олексієм по Європі (1772-1775) Ковалинський завершив свою освіту в Страсбурзькому університеті. Після повернення до Петербурга служив прокурором Військової колегії та на інших посадах. Одночасно в 1775-1784 рр. працював у канцелярії Г. Потьомкіна. Генерал-майор і таємний радник М. Ковалинський 1797 року був призначений рязанським губернатором, з 1801 року – куратором Московського університету. Помер 6 (18) червня 1807 року.

На кілька років молодший Григорій таких кар'єрних висот не досяг. Його служба була пов'язана з Таганрозькою портовою митницею. Із 1776 року він працював цолнером – наглядачем за митними зборами, спершу в званні прапорщика, а з 1780 – підпоручика [9, с. 102].

1776 року Михайло й Григорій Ковалинські отримують рангові дачі придатної землі розміром по 3000 десятин на лівому березі ріки Міус [1, с. 222, 223]. Урочище «Ряженоє» поблизу впадіння в Міус річки Кам'янки дісталося Михайлові. Урочищем проходив шлях із Бахмуту до Азовського моря, яким купці возили свої товари. Тут на купців часто нападали розбійники, які, аби налякати подорожніх та залишитися невпізнаними, рядилися в шкури та химерний одяг. Через це їх називали «ряженими». Звідси й назва урочища. Сусідню ділянку на річці Самбек отримав Григорій. Звісно, не без сприяння Михайла, який у цей час працював у Петербурзі в канцелярії Потьомкіна. Фактично обома ділянками розпоряджався Григорій Ковалинський.

В урочищі Ряженому чиновник Таганрозької митниці, титулярний радник Григорій Ковалинській заснував село Ряжене. Мабуть, теж не без допомоги брата Михайла. Використовуючи своє службове становище, Михайло сприяв переселенню сюди колишніх запорожців із Хортиці, поблизу якого він мав ще 6000 десятин землі, фактично «подарованої» самим Потьомкіним. За

осадчого був його прикажчик, колишній запорожець Іван Синявський. Після зруйнування Запорізької Січі він і привів своїх побратимів сюди. У Ряженому й досі переважають типово українські прізвища: Богомаз, Красуля, Рябуха, Андрієнко, Богданенко, Вахненко, Горбатенко, Іващенко, Поляниченко, Химченко тощо. Невдовзі для нових поселенців поміщик побудував Георгіївську церкву.

У Ряженому в Ковалинських був дерев'яний будинок з двома садками, а на річці Міус ще й ставок і млинок [2]. У приазовському краї існувала традиція називати поселення іменами власників. От і село офіційно називали Ковалинське. Але через історичну назву урочища народ вперто називав це село Ряженим. Так назва й прижилася. І до цього часу, незважаючи на подальшу зміну власників, село зберегло назву Ряжене. За двадцять верст від Ряженого, на річці Самбек, була ще й «деревня Ковалинская», власником якої вважався Григорій. Якщо село Ряжене, то відповідним синонімом брати назвали її Суженою. «Ряженый – суженый, прийди ко мне ужинать». Випускники Харківського колегіуму знали не лише грецьку й латинську мови, але й російський фольклор.

1784 року титулярного радника Григорія Ковалинського обирають на три роки предводителем Маріупольського дворянства. Чин титулярного радника відповідає не надто високому IX класу. Напевно, в Маріупольському повіті були дворяни й значно вищих чинів, але авторитет освіченої людини та великого землевласника, зміцнений можливостями брата, був вагомою підставою для такого вибору. 1786 року предводитель Маріупольського дворянства Григорій Ковалинський отримав чин колезького асесора.

В «Описі до Атласу Катеринославського намісництва 1787 року» [1, с. 222] скромний титулярний радник Григорій Ковалинський разом із іншими шістнадцятьма військовими й чиновниками Таганрозького порту вказаний ще і як власник 30 десятин *«выгонной земли портового города Таганрога под*

загородые дворы». У списку населених пунктів Маріупольського повіту, складеному 11.09.1784 року, ця земля ще не виділена. Очевидно, що принаймні до 1787 року всі вони жили в міських квартирах.

Додамо, що 1796 року, коли почалося заселення східного побережжя Азовського моря, Григорію Ковалинському була відмежована ще одна дача на річці Єя. Там він заснував село Павлодар і заселив його переселенцями з села Щастя Харківської губернії. 1824 року він складає заповіт і відписує по 1000 десятин землі на річці Єя донькам Марії й Софії. Більшу частину, згідно з цим заповітом, отримав син – надвірний радник Григорій Григорович Ковалинський. Сам Григорій Іванович, продавши більшу частину своїх земель, перебрався до Щастя [11].

Ніхто з дослідників творчості Г. Сковороди не оминає розповіді про перебування мандрівного філософа в Таганрозі в гостях у Григорія Ковалинського. Про це є згадка в листі Михайла Ковалинського із Санкт-Петербурга до Г. Сковороди від 18 лютого 1782 року: *«Письмо Ваше из Таганрога получил я».*

Густав Гесс де Кальве в статті «Сковорода, украинский философ» [4, с. 29] писав, що Сковорода перебував у Григорія більше року. Одного разу Григорій запросив гостей, серед яких були й знатні персони. Декому з них хотілося познайомитися з філософом. Але Сковорода вийшов із кімнати й сховався від усіх у сараї в закритій кибитці. А потім просив Григорія відвернути від нього увагу шанувальників. Дехто з дослідників творчості Сковороди вважає Гесс де Кальве близьким знайомим філософа. Але Гесс де Кальве народився в Пешті 1784 року за десять років до смерті Сковороди. До Росії прибув уже після смерті мандрівного «старчика». У статті він переповідає те, що чув про Сковороду в селі Іванівці, де той був похований. А в Іванівці Гесс де Кальве бував неодноразово, бо 1810 року одружився із Серафимою Мечниковою, батько якої Ілля Мечников мав там один із маєтків. Тож до написаного ним слід ставитися з розумінням, бо в переказах часто бувають неточності.

Імовірно, Григорій Сковорода в Таганрозі не був, а гостював у маєтку Ковалинських у Ряженому. 1780 року Таганрог ще не місто, а фортеця й порт, де переважали військові, моряки й чиновники. Та й маєтку, у якому можна було б розмістити гостя, у підпоручика Ковалинського в Таганрозі тоді ще не було. Жити в такому «мурашнику», та ще й близько року, Сковорода б не погодився. 30 десятин землі під «загородые дворы» Ковалинському, як і іншим чиновникам Таганрозького порту й митниці, було виділено лише в середині 1780-х рр. 1795 року там уже був маєток Г. Ковалинського, до якого на той момент він прикупив ще й сусідню ділянку.

Улітку 1781 року Сковорода жив у Ряженому. От там і міг Григорій Ковалинський зібрати «шанувальників» філософа.

Г. Сковорода і М. Ковалинський. Художник А. Щербак

У листі, в якому Михайло Ковалинський згадує Таганрог, була приписка: *«Томара Василий Степанович здесь со мною, в одной команде, при князе Потемкине, подполковником; и я тоже. Он кланяется Вам».* Василь Томара – теж колишній вихованець Сковороди. Ще до Харківського колегіуму, 1753 року Григорій Савич виховував старшого сина бунчукового товариша Степана Томари. Тепер вихованці Сковороди були підполковниками, служили в «штабі» князя Потьомкіна, який з 1775 року був генерал-губернатором Новоросійської та Азовської губерній.

Про Михайла Ковалинського відомо більше, ніж про Григорія. Є навіть стаття у Вікіпедії. На різних інтернет-ресурсах можна знайти таку інформацію: *«Секунд-майор М. І. Коваленський з 8 січня 1778 по 15 червня 1779 року був Головним наглядачем Московського Виховного будинку. Після повернення до Петербургу служив прокурором Військової колегії».* Це не узгоджується з тим, що в той час підполковник М. Ковалинський служив у канцелярії Потьомкіна.

Але цьому є пояснення. До 1780 року генерал-губернатор Г. Потьомкін не жив у підвладних губерніях та й пізніше значну частину часу проводив у Петербурзі. На півдні була Губернська канцелярія з невеликим штатом, яку очолював полковник. Був навіть один підполковник та менші чини, усього 25. А допоміжним органом, який перебував постійно при Потьомкіну, був його штаб, своєрідна військово-похідна канцелярія. У цьому штабі й працювали підполковники В. Томара й М. Ковалинський. Деякі автори пишуть, що М. Ковалинський очолював канцелярію Потьомкіна. Документального підтвердження цьому поки що не знайдено. Але є згадка про те, що в травні 1776 року граф К. Г. Розумовський писав листа *«своему хорошему знакомцу М. И. Ковалинскому (другу философа Г. Сковороды), бывшему правителем канцелярии Потемкина»* [6, с. 661]. Для свого штабу Потьомкін особисто відбирав потрібних людей із підлеглих йому військових підрозділів і державних установ. Він віддавав розпорядження про переведення до канцелярії або пропонував вважати службовця в тривалому відрядженні, іноді просто затримував при собі. Відібрані Потьомкіним особи служили в його «штабі», зарплатню ж отримували там, де вони значилися. Служба в потьомкінській канцелярії обіцяла чини, ордени, земельні наділи на приєднаних до Росії територіях [8, с. 140].

Кирило Розумовський, очевидно, і рекомендував Ковалинського Потьомкіну. Знання іноземних мов і красномовство молодого М. Ковалинського – це саме те, що потрібно було Г. Потьомкіну для листування та складання «ордерів», якими він віддавав

свої розпорядження. Показовий той факт, що два учні Сковороди підполковники М. Ковалинський та В. Томара були в секретаріаті генерал-губернатора Потьомкіна не на останніх ролях.

Тож у межах Новоросійської й Азовської губерній М. Ковалинський мав можливість і сам отримати землю, і допомогти отримати землю своїм братам. Свої 6000 десятин гарної землі він отримав після ліквідації Запорозької Січі на правому березі Дніпра. І в «хорошій» компанії. На півночі – земля гвардії сержанта лейб-гвардії Преображенського полку Федора Ушакова, батька адмірала Ушакова. За ним – генерал-фельдмаршала Рум'янцева-Задунайського. На півдні – полковника Бушуєва й двох бригадирів: фон Река та Болтіна. Ще південніше – острів Хортиця й увесь правий берег Дніпра навпроти нього (23630 десятин) належали колишньому губернатору Азовської губернії В. Черткову. Далі – 12000 дес. графині Скавронської та 30000 десятин генерал-фельдмаршала графа К. Розумовського.

Після 1777 року максимальний наділ дач мав не перевищувати 12000 дес., а по Дніпру — не більше 3000 дес. А тут ми бачимо навіть 30000. Але ж і колектив «дачників» не з простих. До них потрапив і Михайло Ковалинський. Ці землі роздавалися іменними ордерами самого Потьомкіна [1, с. 144].

1782 року Сковороді виповнювалося 60 – вік, коли хвороби підступали до мандрівного філософа. Схоже на те, що брати Ковалинські задумувалися про майбутнє свого вчителя й друга. Відомо, що Михайло Ковалинський кілька разів пропонував Сковороді різні варіанти постійного пристанища. Знаючи, що старий не захоче розлучатися зі Слобожанщиною, Михайло шукав місце, яке могло б стати йому прихистком. Але можливості Михайла не виходили за межі Азовської губернії. 1782 року в межах Азовської губернії лівобережжя Сіверського Донця було лише в Бахмутському повіті. Є підстави припускати, що «пустошь Зимовую» в цьому куточку Слобожанщини брати планували взяти для старіючого Сковороди.

Зрозуміло, що Михайло Ковалинський скористався своїми можливостями, щоб узяти тут землю. І певно, що не собі, жити

тут він не збирався; жив у Петербурзі та Москві. У нього вже було 6000 десятин на Дніпрі поблизу Хортиці. Брата Григорія він теж забезпечив землею в Маріупольському повіті. Можливо, гадалося, що коли Григорій покине службу та оселиться в Щасті, то біля нього осяде й старенький любомудр Григорій Савич Сковорода.

Відомо, що 1780 року розпочався процес межування сільця Щастя [7, с. 251]. Межування й оформлення документів закінчилося 1782 року, від якого почався відлік десятирічного терміну на заселення виділеної землі.

Можна припустити, що ця поїздка Сковороди до Григорія в Таганрог була пов'язана саме з планом поселення старого в Щасті. Але схоже, що Сковорода не сприйняв цю пропозицію, бо Михайло делікатно пропонує йому інше. Прочитаємо уважно фрагмент листа Михайла Сковороді від 18 лютого 1782 р., який ми вже згадували: *«Я приторговал подле Святогорскаго монастыря прекрасную, как сказывают, дачу; и скоро она, может быть, моя будет. Весьма бы желалось мне, чтоб Вы были тут жителем, и гражданином, и хозяином. Она известна под именем деревни Прилуцкаго. С братом Григорием, имеющим отправиться отсюда скоро, пришлю сыру и рыбы. Да уведомьте, где Вас находить письмам моим?»*

Відомо, що наприкінці літа 1781року Сковорода був у Григорія, а в лютому 1782 Григорій Ковалинський уже був у брата в Петербурзі. Там він міг передати брату, що Сковорода відмовився від пропозиції поселитися в Щасті, тому Михайло делікатно пропонував варіант житла біля Святогірського монастиря. Але й цей варіант не був реалізований.

Лист Сковороді Михайло надсилав на відому адресу, але запитував, куди писати в подальшому. Це свідчить про те, що або Сковорода лишився зимувати в маєтку Григорія, поки той подорожував до Петербурга, або Григорій повідомив брата про місце перебування Сковороди. Для цього він мав знати це місце.

Можна припустити, що з початком зими 1781-82 рр. Г. Ковалинський і Г. Сковорода вирушили разом, можливо, навіть із за-

їздом у Щастя. А зі Щастя маршрут лежав на Куп'янський маєток когось, хто мав прийняти Сковороду на зимівлю. Там вони розпрощалися, і Григорій поїхав далі до Петербурга.

Того ж 1782 року кригскомісар Михайло Ковалинський стає власником «пустоши Зимовной» розміром 3621 десятину на далекій окраїні Слобожанщини, у північно-східній частині тогочасної Азовської губернії. Далі на схід за вигином Сіверського Дінця був городок Луганський, нинішнє селище Станиця Луганська. Там уже розпочиналася земля Війська Донського.

Назва «пустошь» означала, що земля ще не заселена. Але ця пустка мала назву, яка походила від озера Зимовного в цій місцевості. У басейні річки Сіверський Донець є чимало озер і балок, які мають назву Зимівне, на старих російськомовних картах – «Зимовное». Знавці донського козацтва вважають, що подібні назви походять від назв становищ, які *«составляли временный и преимущественно зимний приют, где бездомные казаки проводили зиму».* На відміну від городків, зимовища не мали укріплень. Історик і письменник І. М. Сулін писав, що ще до появи городків мисливці іноді лишалися в полі на зиму й вибирали для такого тимчасового життя «удобные, низменные при займищах места, закрытые от холодных северных ветров; эти-то места называются «Зимовная лука» [15, с. 561]. Із часом у таких місцях виникали хутори.

Мова про донських козаків, бо лівобережжя Дінця практично до Бахмута раніше вважалося їх територією. Після поразки Булавинського повстання 1709 року їм було заборонено селитися західніше станиці Луганської. Але поблизу лінії розмежування цієї вимоги не дуже дотримувалися. Донська старшина розпочала засновувати свої хутори на землях Бахмутського повіту, пояснюючи ці дії нестачею військової землі. Особливо гострою ситуація стала на початок 1780-х років. Землі з фонду земель, що роздавалися під заселення, виявилися вже заселеними. Особливо показовим став випадок із поміщиком Штеричем. На отриманих землях він насадив певну кількість лісу, розпочав успішний

пошук копалин; розробкою вапна й кам’яного вугілля сприяв розбудові Луганського ливарного заводу, за що й отримав іменну імператорську подяку. Але на ці землі претендувало й Військо Донське. І судові тяжби продовжувалися більше тридцяти років [3, с. 92].

Можемо припустити, що й «пустошь Зимовная» була не порожньою, на «пустоші» вже було якесь населення. Річ у тому, що отримані «дачі» слід було заселити певною кількістю населення впродовж десяти років. 1781 року з’явилося розпорядження Г. Потьомкіна, яким ще раз підтверджувалося, що земля надається дворянству в довічне володіння за умови поселення на кожних 1500 десятин 13 селянських дворів. Підтверджуються положення про десятирічний термін пільг та відбування земських повинностей при незаселенні половинної пропорції протягом п’яти років, повернення землі до казни та сплата п’яти копійок з десятини за кожен рік з моменту відведення [3, с. 51]. Здавалося, що перед братами Ковалинськими, які жили один в Петербурзі, другий поблизу Таганрога, стояла нереальна задача – протягом десяти років на території в 3000 дес. придатної землі потрібно заселити 25 дворів. А навіть бажано заселити половину норми вже за п’ять років.

Місцеві адміністрації загалом знали, де існували зимівники, та давно помітили, що вони облаштовувалися на найбільш придатних для життя землях. У канцелярії Потьомкіна загалом знали ситуацію і користувалися нею[3, с. 72]. Для Михайла Ковалинського, який у штабному секретаріаті був якщо не першою, то й не останньою людиною, узяти землю в Азовській губернії не було проблемою. Він міг знати, що в «пустоші Зимовной» живуть якісь «неуказні» поселенці. Треба їм дати грошей, пообіцяти звільнення від податків, від рекрутчини, повну свободу дій – саме такими обіцянками заманювали тогочасні поміщики людей на свої землі [13, с. 298].

Михайло землю взяв (мав можливість), заселив (дозаселив до норми) і 1785 року продав брату Григорію. Так братами й

було задумано. У списку Донецького повіту Катеринославського намісництва, який складено у вересні 1784 року, пустка ще записана за М. Ковалинським та незаселена. Там же вказано термін, до якого слід заселити – 1792 рік [5, с. 33]. В «Изъяснении Донецкого уезда» 1787 року зазначено, що «Пустошь Зимовная кригс-комиссара Ковалинского» має 113 чоловічих і 68 жіночих душ [12, с. 203]. Територія заселена, але власник записаний той самий – Михайло Ковалинський. Адже саме він був кригс-комісаром, тобто чиновником VII класу, який за табелем про ранги прирівнюється до військового звання підполковник. Саме підполковником він і був. А Григорій Ковалинський лише 1786 року отримав звання колезького асесора, що відповідало VIII рангу й військовому званню капітана чи прем'єр-майора. Фактично за купчою власником уже був Григорій, а Михайло лишився в «изъяснении» через переписування зі старого документу.

Пройшло п'ять років від отримання землі, в селі було 113 чоловічих і 68 жіночих душ. Така кількість жителів уже могла складати навіть не половину, а й усю норму – 25 дворів. Але дивним є співвідношення чоловіків і жінок, зазвичай це співвідношення бувало близьким до 50:50. А тут переважає чоловіче населення. Жінок лише 37,5 %. Серед усіх поселень повіту менше жінок (30 %) лише в Ольховатці, де поселили державних поселян, колишніх військових. Найімовірніше, «чоловічий надлишок» – це вільні поселенці часів народної колонізації, які жили тут до заселення «пустоші» Ковалинськими.

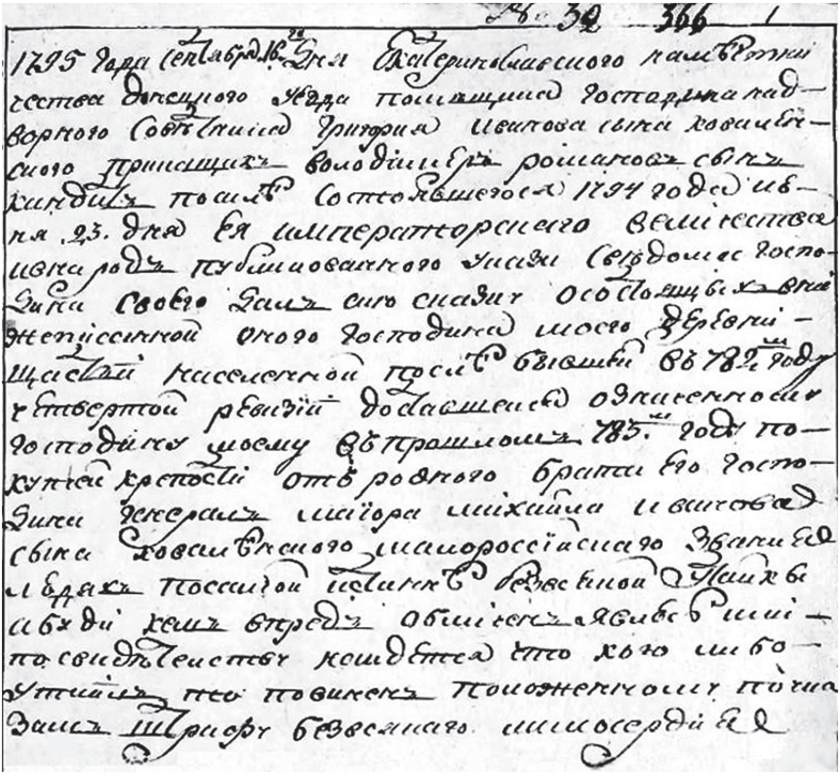
1795 року в Зимовій вже налічувалося 330 дворів, 2380 жителів та понад 23250 десятин землі. Приріст відбувся за рахунок земель сусідніх сіл Петропавлівського і Святодмитрівського, які належали дійсному таємному раднику, князю П. Н. Трубецькому. Очевидно, це сталося після смерті князя 1791 року. Григорій Ковалинський стає найбільшим землевласником Донецького повіту. Усього в Донецькому й Маріупольському повітах у митного чиновника VII класу, надвірного радника Г. І. Ковалинського налічувалося до 34650 десятин землі, на якій у 428 дворах жило

3002 души. Дослужившись до надвірного радника, Григорій Ковалинський землі в Приазов'ї передав дітям, землю від Трубецького перепродав Євдокиму Шидловському [17, с. 107, 108] й щасливо доживав віку в Щасті до смерті наприкінці 1820-х років [7, с. 251].

Улітку 1794 року Сковорода прибув до друга Михайла Ковалинського на Орловщину, де той у своєму селі Хотетові сподівався перечекати опалу після звільнення зі служби «за злодійство і грабіж». Старий любомудр привіз йому свої твори, багато з яких були присвячені Михайлу. Ковалинський запропонував лишитися в нього доживати віку. Не погодився. Розпрощалися навіки. Сковорода повернувся в Україну, де в селі Іванівці вдосвіта 29 жовтня (9 листопада) 1794 року відійшов у інший світ, заповівши написати на могилі: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Михайло й Григорій Ковалинські були палкими прихильниками й учнями Григорія Сковороди. У центрі філософії мислителя було питання про щастя людини й шляхи його досягнення. Опрацьоване воно в трактаті «Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру», у «Байках Харківських» та інших творах. Очевидно, Григорій Іванович Ковалинський, віддавши належне чиновницькій службі, «утік від світу» до свого маєтку Шастя. У ревізькій казці 1795 року село вже вказано не Зимова, яка існувала до Ковалинських, і не Ковалинка, як називали село за прізвищем власника його мешканці і жителі навколишніх сіл, а під назвою Щастя.

Тут, у Щасті, далеко від багатолюдних міст, на дальній окраїні рідної Слобожанщини намагався Григорій Ковалинський жити за вченням учителя, сподіваючись знайти своє щастя, досягнувши стану незалежності та душевного спокою, які мудрий учитель Григорій Савич Сковорода і вважав щастям.

Ревізька казка 1795 року (фрагмент)

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атлас Катеринославського намісництва 1787 р. // Джерела з історії Південної України. т.10. – Запоріжжя, 2009.

2. Богомаз П. Д. История с. Ряженое. https://updoc.site/download/5af41f3e785d8_pdf

3. Бойко Анатолій. Аграрні відносини Степової України останньої чверті XVIII століття. // Джерела з історії Південної України. т.10. – Запоріжжя, 2009.

4. Густав Гесс де Кальве. Сковорода, украинский философ / Первые журналисты Донецкого края. Составитель Ю. А. Темник – Луганск «Шико», 2006.

5. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. / Укл. Пірко В. О. – Донецьк, 2001.

6. Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка 1769-1791 «Литературные памятники». М.: Наука. – 1997.

7. Литвиненко Р. О. Сковорода – Ковалинські – Щастя: алгоритм зв'язку // Переяславські Сковородинівські студії: Зб. наук. праць. [за заг. ред. М.П. Корпанюка]. – Ніжин, 2017. – Вип. 4.

8. Лукашевич А. А. Развитие губернской делопроизводственной документации 70–90-х гг. XVIII в. Диссертация на соискание ученой степени к. и. н., – М., 1995.

9. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века – Запорожье: Просвіта, 2011.

10. Махновець Л. Є. Григорій Сковорода. Біографія. – К.: Наукова думка, 1972.

11. Парамонов А. Ф. Род Ковалинских в документах архивов Харькова и Ростова. Харьковский Исторический Альманах, 2002, №.3 – Х.: ВД «Райдер», 2002.

http://www.otkudarodom.ua/ru/rod-kovalinskih-v-dokumentah-arhivov-harkova-i-rostova-af-paramonov-harkov

12. Подов В. И. Донбасс. Век XVIII. – Луганськ: Світлиця, 1998.

13. Полонська-Василенко Н. Д. Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя. // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки Науково-дослідної лабораторії Історії Південної України ЗДУ. Вип. 7. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003.

14. Сулин И. Краткое описание станиц Войска Донского // Донские епархиальные ведомости. 1895. № 19.

15. Ревизская сказка Екатеринославского наместничества Донецкого уезда деревни Щастья помещика господина надворного советника Григория Иванова сына Коваленского // Державний архів Воронезької обл. – Ф. 18. – Оп. 1. – Сп. 147. – Ар. 366-378.

16. Экономические примечания на Старобельский уезд 1804 г. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008, (Серия «Харьковское историческое наследие»).

Коцаренко В. Ф.

ИСТОКИ ГОРОДА-МАШИНОСТРОИТЕЛЯ НА РЕКЕ КАЗЕННЫЙ ТОРЕЦ

150-летию города Краматорска посвящается

В 1868 году на левобережье реки Казенный Торец, в равном удалении от станций Славянск и Дружковка, родился и зажил своей размеренной, хотя и беспокойной жизнью, железнодорожный полустанок. Сто лет спустя краматорчане вспомнили об этом событии и решили год рождения полустанка считать официальной датой основания города Краматорска.

Город начинался с полустанка

А все начиналось с простой технологической необходимости. В 1868-1869 гг. в нашем крае была построена Курско-Харьково-Азовская железная дорога. На первых порах она была одноколейной. Чтобы пропустить встречный пассажирский поезд, «товарняк», вышедший из Славянска в сторону Дружковки, следовало где-то убрать с магистрального пути. Для этой цели и построили Краматорский полустанок. Две стрелки, обводной путь и дом стрелочника – вот и все хозяйство. Ни тебе вокзала, ни пассажиров, ни почты, ни телеграфа… В таком качестве и виде полустанция Краматорская существовала свое первое десятилетие.

По воле известного российского промышленника и мецената Саввы Мамонтова полустанция Краматорская была избрана пунктом примыкания одной из веток Донецкой каменноугольной железной дороги, которую строило учрежденное Мамонтовым акционерное общество. Обе дороги были частными. Правление Общества Азовской дороги, благодаря которой в 1868 году появилась Краматорская, настаивало, чтобы примыкание Донецкой дороги произошло на ст. Славянск. В качестве аргумента выдвигалось наличие у славянцев полно-

ценной железнодорожной станции со всей необходимой инфраструктурой. Мамонтов же был непреклонен. Проявив упорство и связи в правительственных кругах, он добился, чтобы его дорога стыковалась с дорогой Самуила Полякова именно на нашем полустанке. Так, ничтоже сумняшеся, из Богом забытой полустанции Краматорская в одночасье превратилась в полноценную грузопассажирскую узловую станцию.

Случай, может быть, и не исключительный, но, видимо, неординарный. Благодаря настойчивости Мамонтова на месте бывшего полустанка появились сразу две станции, образовавшие узловую. У Курско-Харьково-Азовской железной дороги здесь была ст. Краматорская, у Донецкой Каменноугольной – ст. Краматоровка. Тогда впервые у волостного села Белянского оба берега Казенного Торца соединил стальной мост. На самой станции выросло здание вокзала – общего для обеих дорог. Рядом железнодорожники – служащие ст. Краматоровки – получили квартиры в 2-х этажном жилом доме. Первый телеграф, аптека, водопровод, вагонная почта, алебастровый завод Эдгара Адельмана… Краматорскую было не узнать. И все это произошло за короткий промежуток времени.

Пройдет несколько лет, и через Краматорскую один за другим непрерывным потоком эшелоны помчат уголь Донбасса в центральные районы России. Внимание к ней промышленников будет необычайным. Так, в 1878 году, буквально на заре своего существования, наша станция превратилась в стратегически важный железнодорожный узел, обойдя по значимости своих соседей – Дружковку и Славянск [1, с. 82-92].

Конрад Гампер – основоположник города-машиностроителя

Город Славянск – старинный город, в жизни которого, начиная со второй пол. XIX столетия, ключевую роль играло купечество. Соль, подаренная славянцам самой природой, не могла подвигнуть на коммерцию разве что камень, под который, как известно, вода не течет. Начиная с сер. XIX века, целебные со-

ляные озера тоже быстро стали источником доходов для местного населения. Дух предпринимательства и торговли витал здесь повсеместно. По данным писателя В. Немировича-Данченко, побывавшего в Славянске в 70-е гг. XIX века, этот город издавна славился *«хорошими бондарями и мастерами по салотопенному производству».* Бондари приезжали сюда преимущественно из Рязанской губернии. Знаменитые славянские бойни, по свидетельству писателя, принадлежали, в основном, местным «купцам-капиталистам». Рязанские привозили и торговали здесь дегтем, а увозили солонину. Сырые кожи отправлялись в Харьков, на Крещенскую ярмарку; кости и рога закупали московские промышленники.

Станция Славянск находилась от города в двух верстах. Сюда прибывали страждущие, устремлявшиеся к целительным озерам. Сама же по себе станция ничем выдающимся отмечена не была. Значимость ей придавал соседний город, которому откровенно повезло, когда в 1868 году рядом пролегла железная дорога и появилась одноименная станция с вокзалом для пассажиров.

Однако, в начале 90-х гг. лидерство в здешнем крае неожиданно перехватили дружковчане. Удобство здешней местности, наличие реки, станции и возможность купить землю заинтересовали также иностранцев. Заманчивая перспектива, несомненная выгода и капитал акционеров быстро превратили желаемое в действительность. В 1892 году Донецкое общество железоделательного и сталелитейного производства построило вблизи ст. Дружковка крупный завод. Тон на нем задавали французы. Спустя несколько лет неподалеку бельгийцы открыли второе предприятие – Торецкий завод. Все шло к тому, что центром европейской цивилизации в регионе должна была стать именно Дружковка.

Но, однажды на перрон Краматорского вокзала ступил купец, происходивший родом из Швейцарии. Это был Конрад Гампер. Авторитетный европейский промышленник и опытный инженер, получивший российское подданство и записанный в купеческую гильдию Санкт-Петербурга, имея на территории

Польши уже два широко известных предприятия, вознамерился тогда построить на юге Слобожанщины солидный машиностроительный завод. В 1896 году Краматорский завод открыл свою деятельность.

Когда его мечта сбылась, Гампер решил не останавливаться на достигнутом. Уже в 1898 году по его инициативе рядом с механическим было заложено доменное отделение. К несчастью, в 1899 году смерть оборвала земной путь талантливого созидателя. Однако, набранный им темп и движение завода к успеху оказались настолько эффективны, что уже в 1900 году Краматорский завод обрел всемирную известность, представив на выставке в Париже прокатный стан собственного производства. Справедливости ради следует отметить, что на той же Всемирной выставке «засветилось» и предприятие дружковчан. Как стало известно недавно, завод Донецкого общества железоделательного и сталелитейного производства экспонировал в столице Франции план школы и казармы для рабочих, образцы руд и кокса, рельс впечатляющей длины. Но не нужно быть специалистом, чтобы понять: одно дело – прокатать рельс, а другое – изготовить такую сложную машину как прокатный стан! Уже тогда, на рубеже столетий, Краматорск вошел в историю нашего края как центр машиностроения, главным отличительным признаком которого явилось наличие здесь высокоинтеллектуальной инженерной элиты.

Соседям только и оставалось, что взирать на успехи мастеровитых краматорчан, учителями которых стали иностранные специалисты – выходцы из промышленно развитых стран Европы.

Индустриальные ворота Донбасса

Экономика Юга Слобожанщины традиционно славилась сельским хозяйством. Традицию нарушила станция Краматорская, рядом с которой к началу XX века вырос, как гриб после дождя, мощный завод Краматорского металлургического общества, аналога которому не было не только в Изюмском уезде, но

и во всей Харьковской губернии. Да, пожалуй, и в пределах промышленного Юга.

С момента его закладки прошел всего лишь год. За это время от станции до заводской территории был проложен подъездной путь, построен и оборудован кузнечный цех, выросло здание литейной и модельной мастерской, появились центральная электрическая станция с водонапорной башней, заводской водопровод, барак для грабарей, склад для моделей и модельного леса, контора, магазин (склад). Для рабочих и служащих построена баня с цементированными ваннами и бассейном, здание аптеки и заводской амбулатории. Через речку Маячку перекинут мост, начато сооружение механической и сборочной мастерских. Заводские здания были каменные или деревянные [1, с. 131-132]. Оборудование мастерских – двигатели, станки, аппараты – отвечало самым высоким требованиям того времени. Неподалеку от завода возникла колония – поселок Юльяновка, где жили рабочие и служащие.

Для привлечения дополнительного капитала Конрад Гампер учредил Общество котельных и механических заводов "В. Фицнер и К. Гампер" [1, с. 131-132]. В 1898 году он инициировал закладку на заводе первой доменной печи. Для работы с заказчиками в семи крупнейших городах России – С.-Петербурге, Москве, Варшаве, Лодзи, Екатеринославе, Киеве и Одессе – Общество открыло специальные технические конторы [1, с. 131-132]. Первую продукцию предприятие начало отгружать в 1897 году. В 1899 году для развития завода К. Гампер учредил Краматорское металлургическое общество [1, с. 139].

К 1900 году производительность Краматорского завода планировали увеличить почти в 2,7 раза [1, с. 137]. О том, как оценивали его работу официальные лица, свидетельствует следующий отзыв: *"В общем Краматорский завод настолько солидное предприятие, что в выдаче ему казенных заказов никакого риска в смысле срочности выполнения быть не может"* [1, с. 137].

В 1904-1910 гг. на Краматорском заводе последовали крупные преобразования, способствовавшие росту производства.

Были увеличены высоты доменных печей, устроены электрические колошниковые подъемы, увеличены мощности воздуходувных машин, расширены механический, котельный и кузнечный цеха [2, с. 7].

Однако не все складывалось гладко в биографии Краматорского завода после ухода из жизни его основателя. Предприятие приносило убытки. Ситуацию усугубил экономический кризис, поразивший Россию в 1900-1903 гг. Тем не менее, и на сей раз провидение осталось на стороне краматорчан. Правление КМО назначило на завод нового директора-распорядителя. Это был Людовик Гужевский [1, с. 224]. Техническая революция, которую он инициировал и осуществил, заручившись поддержкой акционеров, способствовала бурному развитию Краматорского завода в конце первого десятилетия XX века и привнесла положительные изменения в жизнь заводского поселка в последующие годы.

И все же, главное событие на предприятии произошло в 1910 году, когда под руководством Гужевского были построены, оборудованы и открыли производство мартеновский и прокатный цеха. Начиная с этого момента, кривая экономического положения завода изменила направление и поползла вверх. В 1912-1915 гг. была построена третья доменная печь. Вслед за пуском домны вступило в строй сооружение для грануляции шлака, совместно с бельгийцами был открыт завод «Гранулит» для производства кирпича и черепицы. В 1915-1917 гг., несмотря на военное время, КМО продолжало наращивать заводские мощности. В этот период были расширены прокатный, механический, кузнечный и котельный цеха. Построен и пущен снарядный цех, начата постройка 3-й мартеновской печи и коксовых печей [2, с. 7]. Убедительным показателем успешной работы предприятия в эти годы может служить рост количества заводских рабочих. Если в 1914 году на заводе КМО работали 2913 чел., то в 1917 году их было уже 5412 чел. Интересно, что по данным на 1912 год численность служащих не превышала 204 чел., в том числе: инженеров – 33, техников – 59 [2, с. 10].

Завод Краматорского металлургического общества способствовал росту строительной и пищевой промышленности в поселке, содействовал расширению сферы торговли и услуг. Благодаря ему в Краматорском поселке появились почтово-телеграфная контора, междугородный телефон, крупная больница, пожарная команда, заводское училище, библиотека, кинематограф, театральное общество. По инициативе служащих завода было организовано Краматорское спортивное общество. Вскоре здесь был построен стадион, создана известная в Донбассе и за его пределами футбольная команда. Обычным явлением на улицах Краматоровки была иностранная речь: здесь жили и работали австрийцы, бельгийцы, немцы, чехи, поляки, норвежцы. Селение преобразилось. Почтовый поселок украсили 2-х и 3-х этажные жилые дома, Базарный – мельница братьев-меннонитов, польский костел, немецкая кирха, вилла коммерческого директора завода КМО. Частыми гостями в заводском поселке были театральные и цирковые труппы.

Станция и завод находились всего лишь в нескольких верстах от административно-территориальной границы с Бахмутским уездом Екатеринославской губернии. Этот уезд охватывал большую часть территории нынешней Донецкой области. Поэтому, начиная с того времени, Краматорская по праву могла претендовать на почетное звание – индустриальные ворота Донбасса.

Подводя итог этому важному этапу в истории Краматорской, хотелось бы упомянуть один весьма любопытный факт, о котором мало кто знает. Буквально недавно в поле зрения краеведов оказались записи инженера-металлурга Виктора Романовича Подольского, принимавшего участие в строительстве Краматорского завода в 1896 году. Согласно его воспоминаниям, изначально постройку машиностроительного и литейного завода фирма «В. Фицнер и К. Гампер» планировала по соседству… со станцией Константиновка! Но вышла незадача: в предполагаемом месте фирме Конрада Гампера не удалось купить земельный участок. И тогда было принято решение строить завод у

ст. Краматорская. Землю для строительной площадки представители фирмы купили здесь у дворян Тарановых-Белозеровых.

Выходит, всего лишь случайность явилась причиной того, что, начиная с 1896 года, развитие истории Краматорской пошло по совершенно иному, и что самое важное – неповторимому пути.

Сквозь горнило новой эпохи

Принято считать, что Февральская революция 1917 года в России ставила главной целью свержение самодержавия, ликвидацию неравенства наций, установление республиканского строя и обеспечение демократических свобод, облегчение положения трудящихся. Неспособность инициаторов революции реализовать поставленные задачи обернулись Октябрьским переворотом с участием большевиков. Результатом этих событий явилась гражданская война, которая безжалостно разрушила заветные мечты и надежды миллионов людей, ввергла их в борьбу за право и возможность жить. Она не обошла стороной и Краматоровку. Междоусобная война развела по разные стороны баррикад братьев, отцов и детей. Одних незаслуженно повергла в прах, других безосновательно вознесла, суля: «кто был ничем, тот станет всем». Еще совсем недавно пребывающий на гребне экономического процветания Краматорский завод война подвела к гибельной черте...

Заводу грозила беда. В 1919 году в 16 цехах и службах завода КМО трудились уже 2780 рабочих. Это было вполовину меньше, чем двумя годами раньше [1, с. 10]! Но вот настал день, когда на заводских воротах появился огромный замок. Власть в стране взяли в свои руки большевики. И пока они пытались наладить сложный механизм народного хозяйства для работы в новых экономических условиях, Краматорский завод тем временем был остановлен: остыли три его домны, погас огонь в мартеновских печах, замерли прокатные станы, воцарилась тишина на пролетах всех, без исключения, цехов.

Уныние и безысходность поселились тогда в домах и квартирах семей заводчан, оставшихся без работы. Впрочем, не только у них одних: когда остановился завод, сложности возникли почти у каждого жителя поселка.

Завод стал для Краматоровки, а с 1926 года – поселка городского типа Краматорская, поистине градообразующим предприятием. Поэтому история его возрождения после революционных потрясений и гражданской войны представляет особый интерес и заслуживает пристального внимания. Связано это с тем, что возвращение в строй завода, остановленного в начале 20-х гг., превратилось затем в затяжной процесс, завершившийся, в конце концов, очередной победой краматорцев и счастливой перспективой поселка в грядущем.

«Страсти» по заводу нашли отражение в официальном отчете, в котором авторы не забыли упомянуть и главные события в его истории.

17 ноября 1920 года постановлением Президиума Укрсовнархоза завод КМО был национализирован, получив название – Краматорский государственный машиностроительный и металлургический завод (КГММЗ) [3]. Далее произошло то, во что краматорцам не хотелось верить: в декабре 1920 года предприятие было остановлено. Печальное известие облетело всю округу. Случилось это, когда однажды зимним утром протяжный заводской гудок не потревожил сон обитателей поселка и его окрестностей [2, с. 28].

На высоком государственном уровне разговор о возобновлении работы Краматорского завода впервые зашел лишь спустя пять месяцев – 27 апреля 1921 года. Тогда состоялось заседание Украинского совета народного хозяйства, в ходе которого комиссия под председательством руководителя Центрального правления каменноугольной промышленности Донбасса (ЦПКП) Георгия Пятакова предложила обсудить вопрос о пуске завода и, в первую очередь, его машиностроительного отделения [2, с. 27]. Причины, побудившие комиссию к этому, были следующие.

В Донбассе не было завода, способного охватить ремонтом оборудование всех шахт и изготовить новое для тех, где оно было разрушено в годы гражданской войны. Большевики выяснили, что в прошлом только Краматорский завод имел большую практику и наработал значительный опыт по изготовлению паровых и электрических подъемных машин, «тягальных» лебедок, механических «откаток», копров, надшахтных зданий, водоотливов, сортировок, брикетных фабрик и прочих сооружений. К тому времени заводу пришлось держать экзамен перед новыми хозяевами жизни, и он с честью с ним справился. Это произошло в марте 1921 года. Тогда краматорские машиностроители исполнили срочный заказ – отковали и выточили трехступенчатый вал для насоса «Триплекс», установленный на Кадиевском руднике. Хотя прежде правление ЦПКП обращалось ко всем действующим заводам, входившим в объединение Центрального правления тяжелой индустрии Юга России (ЦПТИ). Ни один из них не взялся за исполнение этого заказа! ЦПКП пришлось пойти на то, чтобы согласиться дать уголь Краматорскому заводу и пустить его на время изготовления вала, без которого шахтеры Кадиевки не смогли бы выдавать «на гора» черное золото. После этого случая у Георгия Пятакова сложилось твердое убеждение, что Краматорский завод, находясь в непосредственной близости от Донбасса, способен оперативно и качественно решать самые сложные задачи, связанные с изготовлением и восстановлением оборудования для шахт [2, с. 27]. Учитывая последний аргумент, роль краматорских машиностроителей для Донбасса в те годы трудно было переоценить.

Но, в апреле Пятакова не услышали. Потом были еще долгие споры, следовали один за другим настоятельные требования со стороны Центрального правления каменноугольной промышленности Донбасса… Не исключено, что из Краматорской в столицу ездили даже ходатаи, убеждавшие руководство народного хозяйства Украинской республики возобновить работу завода, который для поселка и тысяч его жителей являлся главным кормильцем. Вполне вероятно, что среди них были и те, кто еще в 1912 году в

котельном цехе завода КМО трудился бок о бок с разметчиком, а в апреле 1921 года – председателем Укрсовнархоза Власом Чубарем. Как бы там ни было, но здравый смысл и логика событий победили: 1 июня 1921 года, после более чем полугодового простоя, Краматорский завод возобновил работу [2, с. 28].

Центральное правление тяжелой индустрии Юга России, словно резвая лошадь на бегах, взяло с места в карьер. В производственную программу Краматорского завода был включен небывалый объем работ: 30% ремонтов и 70% новых сооружений, которые необходимо было выполнить для рудников Донбасса. Перечень новых изделий включал 12 паровых подъемных лебедок по 80 лошадиных сил, 5 подъемных машин по 300 л. с., 10 паровых насосов производительностью от 8000 до 10000 ведер в час, 5 копров и надшахтных зданий, другое более мелкое оборудование и механизмы [2, с. 28].

Все бы шло хорошо, но существовали две проблемы. Одна из них – уголь. В свое время завод был остановлен именно из-за отсутствия кокса и угля. Вторая – продовольствие для рабочих. Снабжать краматорских машиностроителей топливом Укрсовнархоз обязал ЦПКП [2, с. 28]. За счет внутренних резервов шахт проблема поставки угля была решена. С продовольствием оказалось сложнее. Судя по воспоминаниям старожилов, нередко эту задачу доводилось решать самим заводчанам.

А тем временем осенью 1921 года ЦПТИ было реорганизовано в Главметукр, и Краматорский завод вошел в состав нового объединения [2, с. 28].

Стремясь добиться скорейших результатов, в марте 1922 года советские управленцы разукрупнили объединение Главметукра, выделив из него два самостоятельных треста: «Югосталь» и ЮМТ. В состав «Югостали» вошли три крупнейших металлургических завода: Петровский (Енакиево), Юзовский и Макеевский, а также принадлежавшие им шахты и подсобные хозяйства. Южный машиностроительный трест (ЮМТ) объединил соответственно машиностроительные заводы Донбасса. И тут возникла новая

проблема: Краматорский завод был комбинированным, а посему не вошел ни в один, ни в другой трест. И тут же, как гром среди ясного неба, скоропалительное решение – остановить завод и перевести в состояние консервации. И это несмотря на то, что на нем уже было начато исполнение заказов для шахтеров Донбасса. Даже сегодня складывается впечатление, что для кого-то он был словно кость в горле! (Кстати, в истории Краматорска известны подобные случаи. Например, таким же образом в сер. 30-х гг. в Краматорске был закрыт институт).

И тут вмешался Влас Чубарь. 20 апреля 1922 года управляющий каменноугольной промышленностью Донбасса (а это был он), прекрасно понимая, какие могут быть последствия остановки Краматорского завода, поставил на заседании Укрсовнархоза вопрос ребром: *«Ввиду того, что Краматорский завод не входит в объединение «Югосталь» и ЮМТа и предположен к остановке и переводу на консервацию, и ввиду того, что Краматорский завод необходим рудникам Донбасса, передать его в полное ведение УГКП»* [2, с. 28]. Таким образом, Чубарь принял завод в Краматорской под свою ответственность и опеку, и тем самым спас тысячи краматорцев от безработицы и голода. Своим постановлением президиум Укрсовнархоза передал Краматорский завод в полное ведение Управления государственной каменноугольной промышленности. Передача состоялась 1 июня 1922 года [2, с. 28].

Но и на этом затянувшаяся эпопея возрождения Краматорского завода не завершилась. В процессе приемки выяснилось, что для стабильной работы машиностроительного отделения КГММЗ нет соответствующего сортамента металла, необходимого для ремонта металлоконструкций и копров шахт. Надеяться на «Югосталь» было невозможно. И тогда взоры заводчан обратились к мартену и прокатке, построенных незабвенным Людовиком Гужевским. Возможность пуска мартеновской печи и прокатного цеха была изыскана. Находчивость специалистов поражает. Для того, чтобы решить поставленную задачу, они путем товарообмена на проволоку закупили у Донецкого губернского совета народного хозяйства все непригод-

ные для военных целей снаряды и чугунные мины у Караванной снаряжательной мастерской. Благодаря такому «металлолому» 12 августа 1922 года была пущена мартеновская печь, а чуть позднее и прокатный цех [2, с. 28]. В результате, машиностроительное отделение приступило к выполнению заказов УГКП. Одновременно с изготовлением нового оборудования завод начал отправку рудникам сортового железа собственного производства, прокатанную проволоку менял на гвозди, болты, гайки, рудничные костыли и др. нужные изделия. Так, в течение 1922-1923 гг., кроме машин и металлоконструкций, заводчане изготовили 356 тыс. пудов сортового железа, 3000 пудов рудничных рельсов, 300 тыс. пудов проволоки, 30,9 тыс. пудов железнодорожных скреплений [2, с. 28]. Стоимость заказов, выполненных на КГММЗ в 1922-1923 гг., в целом составила более 2,9 млн. руб. [2, с. 29].

Лучи благодатного солнца сияли над Краматорским поселком без малого год. Как вдруг небосвод вновь оказался во власти туч, предвещающих ненастье. Случилось то, что и должно было случиться: у заводчан иссякли запасы купленных снарядов и мин, и в июне 1923 года были остановлены мартеновский, литейный и прокатный цеха. Трест «Югосталь» не имел возможности обеспечить краматорцев литейным и передельным чугуном. Из очередного тупика оставался один-единственный правильный выход – произвести запуск собственной доменной печи (одной из трех, которая не работала с июня 1916 года) [2, с. 1, 30].

Управление каменноугольной промышленности Донбасса вынуждено было снова направить ВСНХ очередное ходатайство, прекрасно понимая, насколько Краматорский завод важен для шахт Донбасса. Шанс получить согласие Совета народного хозяйства на пуск домны был минимальный. Однако в игре с судьбой ставка была слишком высока: на кону в очередной раз стояло благополучие не только завода, но и всего поселка. Успешный исход борьбы за счастье решили два козыря, оказавшиеся у запасливых и предусмотрительных краматорцев. Чтобы произвести пуск домны, требовались сырье и кокс. Краматорский завод располагал запасом

сырья, достаточным для стабильной работы доменного производства. Со времен прежних хозяев заводчане хранили 2 млн. пудов железной руды, 200 тыс. пудов марганцевой руды и 600 тыс. пудов флюсов. Сложнее было с коксом. Но и эту проблему удалось решить. Коксовые печи были построены еще за деньги акционеров КМО. Под руководством инженера Виктора Подольского коксовый цех был подготовлен и за месяц до пуска доменной печи вступил в строй. Разрешение ВСНХ на пуск домны последовало 30 июня 1923 года. Далее были месяцы напряженной подготовки, и уже 27 сентября того же года доменная печь №1 была задута. Получив чугун, возобновили работу мартен, чугунно-литейный и прокатка. Завод снова ожил. По сравнению с довоенным периодом, загрузка коксовых печей составила 100%, доменного цеха – 50%, мартеновского – 50%, прокатного – 50%, машиностроительного отделения – 100% [2, с. 30]. Это была победа. Причем, совместная победа дирекции завода, инженеров и рабочих да, пожалуй, и в целом всех жителей Краматорского поселка.

И все же выйти на более достойную мощность КГММЗ смог только летом следующего года. Этому предшествовала инициатива Донецкого государственного каменноугольного треста по производству и продаже каменного угля и антрацита (Донуголь), образованного на базе УГКП и принявшего под свою опеку Краматорский завод. В начале 1924 года управление «Донуголь» признало необходимым осуществить пуск второй доменной печи на нашем заводе и возбудило соответствующее ходатайство перед ВСНХ. В мае разрешение было получено, и 8 июня 1924 года доменная печь №3 производительностью 450 тыс. пудов чугуна в месяц приступила к производству. Это позволило произвести пуск второй мартеновской печи и дополнительно повысить загрузку прокатного цеха. Из-за недостатка электроэнергии «прокатка» не смогла использовать весь свой потенциал, и вынуждена была работать на 75% довоенной нагрузки [2, с. 30]. Управляющий заводом Василий Марапулец и технический директор КГММЗ Е. Качанов имели все основания гордиться собой и коллективом [2, с. 61].

Заводской поселок городского типа

Современнику трудно представить, какой путь был пройден нашим городом. И для того, чтобы понять значение того, каким он стал, ему нужно знать, каким же он был когда-то.

Несколько лет назад удалось разыскать уникальный документ – отчет о работе Краматорского райисполкома в 1925 году. Благодаря этой невероятно интересной и содержательной находке удалось сделать удивительное открытие: к началу 1926 года наш поселок уже значился как город и имел название – Краматорск! Амбиции краматорцев поражают. Населенный пункт, в котором насчитывалось чуть более 500 дворов, административно был подчинен Артемовскому округу и являлся центром сельскохозяйственного района. Этот район охватывал территорию в 720 квадратных верст, имел 15 сельсоветов и 106 населенных пунктов. Численность населения Краматорского района составляла 45573 чел. В самом же городе проживали 11368 чел. (6792 мужчины и 4576 женщин). В отчете приводилась довольно красноречивая информация о сферах занятости жителей района: «50% населения живет сельским хозяйством и 50% трудом на заводах» [4, с. 5, 6]. Демографическая ситуация в Краматорской служила поводом для оптимизма. По итогам 1925 года статистика ЗАГСа это подтверждала: родилось – 366, умерло – 134, браков – 167, разводов – 45 [4, с. 32].

В декабре 1926 года впервые в СССР была проведена Всесоюзная перепись населения. Тогда гордость краматорцев была несколько ущемлена: «город Краматорск» одним росчерком пера превратился в поселок городского типа Краматорская. Об этом свидетельствует справочное издание, увидевшее свет в 1928 году и посвященное Южному горно-промышленному району как называли тогда Донбасс. При его составлении авторы, вероятно, использовали данные Всесоюзной переписи, которые среди прочего позволили расширить наши знания о Краматорской того времени.

Городское население пгт Краматорская насчитывало 12305 чел. Большинство жителей поселка составляли украинцы

(74,4%) и русские (17,6%). Составители справочника упоминали также немцев (1,3%) и евреев (1,1%). Представители других национальностей в целом насчитывали 4,6%. Количество краматорцев, работавших в сельском хозяйстве, не превышало 2,1%. Преобладало число занятых в промышленности – всего 81,2%, в том числе: в фабрично-заводской – 76,6%, в ремесленно-кустарной – 4,4%, в горной – 0,2%. Работе в сфере транспортных услуг посвятили себя 5,1% жителей поселка, в торговле – 4,1%. Государственными служащими являлись 775 чел. (6,3%).

Даже эти бесстрастные цифры подтверждают, что в середине 20-х гг. поселок городского типа был и оставался заводским. Две трети его населения трудились на КГММЗ, цементном заводе «Красная Пушка» (140 чел.) и других более мелких предприятиях [5, с. 296]. До конца 20-х гг. Краматорский государственный металлургический и машиностроительный завод оставался основой и главной достопримечательностью Краматорской.

Заметная активность краматорских большевиков в революционных событиях, наличие крупного предприятия и значительного количества пролетариата в поселке – эти факторы, очевидно, сыграли решающую роль при выборе Краматорской в качестве районного центра в ходе административно-территориального деления Донецкого региона в первой пол. 20-х гг. Положение обязывало. Поэтому в 1925 году президиуму Краматорского районного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Артемовского округа доводилось решать задачи, связанные с жизнедеятельностью не только краматорцев, но и обитателей крупного сельскохозяйственного района.

Краматорский райисполком был избран делегатами VIII районного съезда советов и в своей работе обязан был руководствоваться его постановлениями и директивами. Как и во все времена, решать проблемы населения и выполнять задания вышестоящих органов тогда районная власть способна была лишь при наличии денежных средств в местном бюджете. На

протяжении ряда лет денег катастрофически не хватало. Завод или простаивал, или едва сводил концы с концами: надеяться на его поддержку было невозможно. Президиум мог рассчитывать только на свои силы и возможности. Понадобилось время, чтобы его финансистам удалось упорядочить перечень плательщиков и виды сборов, выстроить четко работающую систему взимания налогов и начать стабильно наполнять казну. В этом смысле поворотным в жизни Краматорского района и его райцентра оказался именно 1925 год. Деятельность местной власти в тот год направлял и контролировал председатель Краматорского райисполкома (РИКа) Георгий Емельянович Хряпин.

Финансовые затруднения власти в 1-м и частично во 2-м и 3-м кварталах операционного года обернулись двухмесячной невыплатой зарплаты работникам просвещения. На своих собраниях возмущенные педколлективы грозились «совсем оставить работу» [4, с.3]. Начиная с 3-го квартала, на счет РИКа стали поступать деньги, и президиум смог выполнить директиву VIII районного съезда советов в части благоустройства поселка. Было уделено внимание сфере просвещения: увеличена школьная сеть, улучшено материальное положение учителей и снабжение школ учебниками. Главное достижение года – в районе увеличилось количество школ. Правда, при этом президиум вынужден был признать: *«сеть школ расширена, хотя в плохих зачастую неприспособленных крестьянских хатах»* [4, с. 3]. Райисполком уделил также серьезное внимание восстановлению и развитию сельского хозяйства в районе, занимался землеустроительными работами, подбором кадров. В июле Краматорский район был укрупнен путем присоединения к нему семи сельсоветов бывшего Сергеевского райисполкома. Пять месяцев усиленной работы потребовалось Краматорскому райисполкому для решения всех юридических, организационных и кадровых вопросов, чтобы подтянуть новые сельсоветы до уровня остальных [4, с. 4, 11].

О том, насколько оперативно решались многие вопросы в районе, можно судить по наличию в нем средств связи.

На 1 января 1926 года она оставляла желать лучшего: в пределах района работали всего лишь два почтово-телеграфных предприятия. Причем, одно находилось в Краматорской, второе – в Сергеевке. Власть проявила находчивость, и в октябре 1925 года с целью удовлетворения как почтовых запросов селянства, так и нормального снабжения его периодическими изданиями организовала так называемую «почту кольцевого хода» [4, с. 5]. С тремя сельсоветами: Ивановским, Сергеевским и Шабельским райцентр имел телефонную связь [4, с. 5]. В округ и некоторые селения, расположенные вблизи железной дороги, можно было без проблем добраться поездом. В остальные же селения райфининспектор или другой работник РИКа отправлялся транспортом в одну лошадиную силу. Некоторые из сел находились на значительном расстоянии от райцентра, и чтобы попасть туда, ответственному лицу приходилось преодолевать расстояние в 30 верст. Шоссейного пути в районе не было. Выручала довольно густая сеть проселочных дорог, *«прорезываемая шляхом местного районного и окружного значения»* [4, с. 11].

Портрет райцентра середины 20-х гг. в значительной мере дополняет информация, касающаяся сферы влияния и деятельности Краматорского районного отдела местного хозяйства.

Современники считали Краматорский район богатым полезными ископаемыми. В его недрах залегал желтый и белый песок. Издавна здесь добывали белую, желтую и красную глину, которую с успехом использовали для производства сухих красок – охры. Камень-песчаник, пригодный для строительства; мел, идущий на производство кирпича и цемента; камень, залегающий на поверхности меловых гор и используемый в фарфоро-во-фаянсовом производстве – все это богатство готово было служить людям. Песчаный и глиняный карьеры эксплуатировались в Шабельковке, два были возле Петровки, один (каменный) – в Красноторке [4, с. 21].

В 1925 году Местхоз ведал всеми национализированными домостроениями, торговыми помещениями, магазинами и

рынком, фабрично-заводскими предприятиями, мельницами, скотобойней, мостами на территории района, общественными зданиями, карьерами, земельными угодьями и прочим имуществом, доставшемся государству *«на основании революционного права и национализации»* [4, с. 19].

Согласно данным статистики в Краматорской насчитывалось 786 строений. Из них количество частных жилых домов составляли 510, ведомственных и др. – 56, торговых и складских – 20, возведенных в строительные сезоны – 200. Несмотря на рост темпов гражданского строительства, поселок переживал немалый жилищный кризис. Согласно установленному порядку Местхоз предоставлял работающему населению квартиры в подведомственных ему домах. По данным на 1 октября 1925 года, в очередь на квартиры было записано 500 нуждающихся [4, с. 19]. Задолженность по квартплате, оказывается, – явление с бородой. Уже тогда в Краматорской она составляла кругленькую сумму – без малого 1000 руб. И это при том, что от эксплуатации жилфонда на счет Местхоза в год поступало почти 3950 руб. [4, с. 19, 20].

Торговые услуги населению оказывали 22 магазина. Семь помещений не готовы были принять покупателей – власть обещала выполнить их ремонт позднее. Аренда торговых помещений обеспечивала Местхозу доход в размере 13800 руб. Немаловажную роль в торговой сфере поселка играл базар. Торговые места здесь тоже сдавали в аренду, которая приносила доход местному бюджету около 10000 руб. [4, с. 20].

Сравнительно небольшая часть населения поселка и района занималась кустарным промыслом. По сложившейся традиции это были кирпичники, сапожники, портные и проч.

Серьезным подспорьем райисполкому в виде поступлений в казну являлись и арендуемые национализированные предприятия, представлявшие так называемую местную промышленность. К таким предприятиям относился завод красок (на Красногорке), механический завод «Подкова», чугунолитейные заводы «Сирена» и бывш. «Редько» (в селе Петровка).

К местпрому относились также четыре паровые мельницы: бывш. Зубарева (во 2-й Марьевке), бывш. Выбе (в Варваровке), бывш. Пилипенко и бывш. Кирхмейера (здание этой мельницы было сдано в аренду 15 октября для устройства в нем маслозавода) [4, с. 20, 21].

Категорию общественных зданий в ту пору представляли 36 школ (в целом по району), театр им. Луначарского, два медучастка и два ветпункта, здания милиции, нарследа, нарсуда и РИКа [4, с. 20, 21].

Так уж повелось, что еще в дореволюционные времена в Краматорской никто не уделял внимание вопросам благоустройства. В 1925 году власть большевиков тоже вынуждена была признать: *«В самом печальном состоянии обстоит у нас дело с благоустройством: мостов(ых) и тротуаров – нет, улицы освещены только частично, хороших жилищ, отвечающих требованиям санитарии и гигиены, немного. Имеющиеся лачуги заселены на 300%, культурно-просветительных учреждений, больниц и школ, могущих удовлетворить потребности всего населения, недостаточно»* [4, с. 22]. Несмотря на довольно удручающее положение Местхоз наметил и реализовал ряд мер, направленных на решение существующей проблемы в интересах жителей поселка. Например, была выполнена планировка ул. Луначарского, здесь же произведена посадка деревьев. Весной 1926 года на главной улице районного центра Местхоз планировал приступить к устройству тротуаров [4, с. 22].

К чести самих краматорцев, в 1925 году в облике поселка произошли заметные перемены к лучшему. Прежде всего, он начал расстраиваться. В 1924 году было построено 98 домов, а уже год спустя – 122. Новая застройка осуществлялась согласно генеральным планам, при этом строго соблюдались указания технического и санитарного надзора. Уже тогда власть планировала в будущем расширить и застроить город, разбить в нем скверы, посадить деревья, улучшить водоснабжение и выполнить комплекс мероприятий по благоустройству. Однако в первую очередь, в

Краматорской собирались построить поликлинику, баню, бойню, здание райисполкома. Это и понятно: молодая советская власть нуждалась в здоровых и сытых кадрах, ведомых уверенной рукой по пути строительства первого в мире социалистического государства. Что-то на первых порах не получалось. Но была воля и стремление. До уровня совершенства уже тогда был доведен учет и контроль: государственная машина крепла и прочно становилась на ноги. Административный отдел Краматорского РИКа, созданный 10 апреля 1925 года, за восемь месяцев издал семь обязательных постановлений, а именно: о соблюдении плановой застройки зданий; три – о борьбе с антисанитарией в поселке, в окрестностях Краматорской и на базаре; о запрещении быстрой езды на велосипедах; об охране общественных лесов; о борьбе с антисанитарией в хлебопекарнях, кондитерских, колбасных и *«др. торгующих и изготовляющих съестные припасы заведениях»* [4, с. 29, 52, приложение № 8].

Названия этих постановлений говорят сами за себя. По крайней мере, они позволяют представить, с какими проблемами приходилось сталкиваться местной власти в сер. 20-х.

Райисполкому доводилось решать не только административные, хозяйственные и проч. вопросы. Циркуляры и инструкции, поступавшие «сверху», требовали от него вмешательства в духовную жизнь, побуждали местных чиновников заниматься украинизацией, учетом иностранных подданных, надзором за артистами и театральными труппами, всякого рода гастролерами.

В Краматорской большевики реально объявили войну церкви, и повели с ней борьбу за влияние на верующих, начиная с 1923 года. Тогда здесь были закрыты польский костел и немецкая кирха. В Артемовске работала ликвидационная комиссия, которая рассылала в районы инструктивные указания относительно работы с «культами». В Краматорском районе было выявлено одиннадцать религиозных общин: 8 православных, 2 баптистских и одну римско-католическую. Райисполком провел опрос населения на предмет выявления верующих. Выяснилось, что

число баптистов среди жителей Краматорской и Ясногорки составило 77 чел. Непосредственно в Краматорской активных православных верующих насчитали 1329 чел., в Беленькой – 1399, в Шабельковке – 512. В названных селениях действовали три храма православной церкви. Католики собирались и проводили свои богослужения в частных квартирах или домах. В поле зрения местной власти находилось все, связанное с деятельностью общин. Над духовенством был установлен негласный надзор. По свидетельству ответственных лиц, в 1925 году «чудес и др. особенных моментов в жизни религии не наблюдалось». Велось наблюдение за «бродячим духовным элементом, странниками и проч.» В тот год такие в районе не появились, за исключением одного монаха, который организовал «хлыстовскую кучку» и вскоре умер (почему кучка и распалась)» [4, с. 30].

Специальная комиссия проводила украинизацию. Главной ее заслугой стали 3-х месячные украинские курсы для аппарата райисполкома. Благодаря им часть делопроизводства местного органа власти была переведена на украинский язык. Последовали примеру краматорских чиновников и некоторые сельсоветы. И все же работа комиссии была признана «слабоватой». Причина не комментировалась. Объяснение оказалось расплывчатым и туманным: «по чисто местным условиям» [4, с. 30].

Основу сферы образования в поселке представляли две «семилетки». До 1924 года они находились в ведении КГММЗ, а в 1925 году были переданы на попечение Наробразу. Учебные заведения были перегружены до предела: занятия с учащимися проводились в 2 смены да к тому же их посещали слушатели партийных школ и ликбезов. Поселок явно нуждался в новых школах и пополнении штата учителей (дефицит составлял 4 чел.). Недостаток школьных помещений и педагогов мог сказаться уже в ближайшее время: начиная с 1925-1926 учебного года, в стране было введено всеобщее образование. С тем, чтобы хоть как-то снять напряженность в этом вопросе, райисполком планировал в будущем году начать строительство второго эта-

жа на здании школы-семилетки, которая помещалась в бывшем заводском училище, построенном Краматорским металлургическим обществом еще до революции (эта школа находилась на месте нынешнего кафе «Водолей» по ул. Школьной в Старом городе) [4, с. 34, 35, 37, 53]. В стране был взят курс на ликвидацию безграмотности. С этой целью в Краматорской были открыты 10 школ для взрослых, подростков и малограмотных взрослых. В них обучались 342 чел. Также работала еще одна школа, охватывавшая 40 чел. – «подростков неорганизованного населения». Очевидно, так деликатно называли беспризорников [4, с. 38].

На весь район была всего лишь одна библиотека, и та находилась непосредственно в райцентре. Богатство очага знаний составляли 1934 книги. Для библиотеки оформлялась подписка на газеты и журналы (всего 36). Ее работники организовывали и проводили «громкие читки», обеспечивали работу передвижных библиотек. Постоянными читателями Краматорской библиотеки являлись 277 чел., то есть 2,4% населения поселка [4, с. 40].

Сфера здравоохранения поселка сер. 20-х гг. включала три медучреждения и одну аптеку. Прием и лечение больных осуществляли Краматорская рабочая больница (она находилась на балансе КГММЗ), амбулатория цементного завода (бывш. «Пушка») и амбулатория поселка (медучасток). Медучасток занимал одну комнату в кирпичном здании, где две другие комнаты принадлежали амбулатории цементников. Поселковым медикам можно было посочувствовать: они вели прием больных в тесном помещении, амбулатория была лишена «ожидальни» и пациенты вынуждены были дожидаться своей очереди к фельдшеру или врачу в тесной передней, где одновременно могли поместиться не более 8-10 чел. Больным приходилось сталкиваться с серьезными проблемами. Аптека была снабжена лекарствами только на 50%. У амбулатории поселка не было своего транспорта (поездка фельдшера в село, например, осуществлялась либо за счет средств самого больного, либо райисполкома). Неизвестно, каким чудом, но по заявлению районной власти

штат медиков (врач, фельдшер и акушерка) справлялся со своей работой. При этом, правда, делалась существенная оговорка: необходим зубной кабинет, нет оспопрививателя, стационарную помощь оказывает больница КГГМЗ, но в связи с ее переполнением, иногда случаются отказы в приеме. Сетовала власть и на отсутствие средств для медучастка, просила обратить внимание окружного начальства на недостаточную зарплату медперсонала (особенно акушерки, которая умудрялась совмещать свою основную работу с обязанностями фельдшера и заведующего аптекой) и невозможность принять в штат участка второго фельдшера из-за отсутствия квартиры. Словом, проблем было предостаточно. Статистика услужливо подсказывает нам, какие инфекционные заболевания лидировали в 1925 году в Краматорском районе: малярия, коклюш и туберкулез. За год работники медучастка провели 10306 встреч с пациентами (включая посещения на дому) [4, с. 45, 46].

Охрану правопорядка в Краматорской и районе с общим населением чуть более 45,5 тыс. чел. обеспечивали 12 работников милиции, включая начальника, 3-х надзирателей, 2-х конных и 4-х пеших милиционеров, 1 делопроизводителя и 1 агента угрозыска. Для поездок по району в распоряжении краматорских милиционеров имелись 3 лошади. Эффективность работы правоохранителей в 1925 году наглядно демонстрируют следующие цифры: заявлено краж – 61, раскрыто – 59; заявлено конокрадств – 3, раскрыто – 1; прочих видов преступлений заявлено 79, раскрыто – 73. Все раскрытые дела были переданы в суд. Одной из задач стражей «революционной законности» была борьба с самогоноварением. Насколько она была всеохватной, сегодня трудно судить. Но работа в этом направлении велась, о чем свидетельствовали 116 составленных протоколов. Милиционеры обнаружили 20 ведер самогона и 60 ведер закваски. В результате самогонщики имели неприятности: 62% из них были вызваны в Нарсуд, а 37% подвергнуты административному взысканию. Судьба 1% покрыта тайной [4, с. 34].

Случались в Краматорской и пожары. В 1925 году местным огнеборцам пришлось демонстрировать свое умение и сноровку семь раз [4, с. 47].

Рассказ о Краматорской образца 1925 года следует, пожалуй, завершить одним штрихом. Сам по себе он не нуждается в комментариях, потому что достаточно ярко характеризует условия жизни обитателей заводского поселка городского типа, которые заслуживали право на более достойную жизнь. Власть не скрывала правду, которая была очевидна: *«До настоящего времени, да, к сожалению, еще и сейчас большинство улиц в дождливое осеннее время положительно непроходимы. В дождливое время грязь на базаре настолько велика, что колеса вязнут по ступицу, но для замощения нужны, конечно, огромные средства, а их-то все нет и нет...»* [4, с. 54].

Завод и поселок вместе поднимались с колен. Несмотря ни на что, жители Краматорской всеми силами стремились к лучшей жизни, а для этого работали, не покладая рук, благодаря чему несколько лет спустя таки добились того, что удача вновь повернула к ним свое лицо.

Строительство завода-гиганта превратило Краматорск в индустриальный центр Востока Украины

В 1925 году резко увеличился спрос металлургов на продукцию Краматорского машиностроительного завода. Предприятие, основанное Конрадом Гампером в 1896 году, оказалось единственным в Союзе, где имелся опыт изготовления оборудования для металлургических заводов. 1 декабря того же года КГММЗ стал самостоятельным трестом Всесоюзного значения. Это событие символизировало высочайшее признание профессионализма и заслуг краматорцев, а их предприятие стало базовым в процессе восстановления тяжелой промышленности страны.

А далее последовала череда событий, которые предвосхитили удивительную перспективу нашего города. На сегодняшний день все они давно уже стали хрестоматийными.

В декабре 1927 года XV съезд ВКП (б) утвердил директивы первого пятилетнего плана развития народного хозяйства. В рамках взятого курса на индустриализацию был разработан и утвержден проект строительства завода металлургического машиностроения. В сентябре 1928 года председателем правления КГММЗ был назначен Иван Тарасович Кирилкин – знающий и авторитетный руководитель, прекрасно зарекомендовавший себя в Донбассе [6, с. 111]. На высоком правительственном уровне КГММЗ был определен в качестве базового предприятия для строительства нового завода. Вопрос сводился лишь к одному: где именно начнется грандиозная стройка. Существует легенда, будто место выбирал лично заместитель председателя Совета народных комиссаров СССР Григорий Орджоникидзе. Якобы предлагалось два варианта: севернее и южнее Краматорска. Во втором случае – у поселка Сурово, то есть в районе станции Дружковка. Удача и в этот раз улыбнулась краматорцам: Орджоникидзе указал перстом на правобережье Казенного Торца, севернее Краматорской. Выбор был сделан, и 8 октября 1929 года за околицей Штейгаровки состоялась закладка символического первого камня в фундамент будущего НКМЗ [6, с. 85]. Развернулось беспримерное строительство завода-гиганта, истории которого за последние годы краматорские авторы-краеведы посвятили немало трудов.

Вблизи Краматорской советское правительство вознамерилось построить завод стоимостью 350 млн. руб. [7, с. 6]. Перед краматорцами была поставлена беспримерная историческая задача.

Возведение флагмана отечественного машиностроения повлекло за собой большой приток на Краммашстрой тружеников с разных концов страны Советов. Небывалое количество населения и стратегическая важность бывшего поселка подтолкнуло органы власти к принятию логичного решения: в июне 1932 года пгт Краматорская был отнесен к категории городов областного подчинения и окончательно утвердил за собой свое нынешнее название – Краматорск.

К этому времени поселок-скромнягу было не узнать. О нем снова стали говорить далеко за пределами Донбасса. Разумеется, это происходило благодаря работе трудового коллектива Краматорского промкомбината, созданного на базе КГММЗ. Светлые мысли и мозолистые руки краматорцев один за другим свершали трудовые подвиги, выполняя ответственные задания для таких эпохальных новостроек как Днепрострой, Электросталь, Запорожсталь, Краммашстрой, а также для новых металлургических баз – Магнитостроя и Кузнецкстроя. По данным на 1932 год, выпускаемая Краматорским заводом продукция в общем объеме тяжелого машиностроения по Союзу занимала 25%. В предыдущие годы в Краматорской вступила в строй новая электростанция (НЭС) мощностью 25 тыс. квт/час., начала действовать первая в Советском Союзе барабанная плотина Гебеля [7, с. 4].

Происходящее поражало размахом, вдохновляло людей на энтузиазм. В течение всего лишь нескольких лет здешний поселок поднялся на высочайший уровень промышленного развития и получил право называться не иначе как индустриальный центр. И в одночасье забылось, как на местном базаре колеса по ступицу тонули в грязи… Конечно, нельзя забывать: небывалый подъем родился не на голом месте – в старый Краматорский завод, в Краммашстрой деньги вкладывала вся огромная страна!

В сентябре 1934 года состоялся торжественный пуск первой очереди Новокраматорского машиностроительного завода. Тогда численность населения Краматорска уже достигла 78 тыс. чел. Город получил мощную поддержку от государства на расширение и улучшение социальной сферы. Прежде всего, это коснулось здравоохранения и школьного образования. Сфера охраны здоровья насчитывала 25 различных медучреждений, включая 3 больницы, 2 поликлиники и 2 амбулатории. Бороться за здоровье больных готовы были уже 111 врачей и 232 чел. среднего медперсонала. 1 сентября навстречу учащимся распахнули свои двери 23 школы. Студенты и слушатели сели за парты строительного техникума, машиностроительного института, рабочего университе-

та. Коммунальники построили для горожан водосеть. В городе появилось предприятие грузового автотранспорта [8, с. 1, 2]. На его северо-восточной окраине – там, где когда-то простиралась полынная степь, - выросли жилые кварталы Соцгорода.

В 1934 году директор Краматорского завода им. Сталина И. Т. Кирилкин писал: *«Огромные масштабы производства обусловили соответственную потребность в рабочей силе и инженерно-технических кадрах: при полном развертывании производства на заводе будет занято до 25 тыс. рабочих. Уже в сентябре 1934 года наличное количество рабочей силы достигло 8 тыс. человек.*

Необходимость обеспечить эти кадры жилищной площадью вызвала к жизни целый соцгород – «Новый Краматорск». К моменту пуска первой очереди в новом городе уже построено 164 двух- и четырехэтажных дома общей площадью около 95.000 м^2. Город обрастает самостоятельным коммунальным хозяйством бытового, культурного и лечебного характера, организована сеть школ, построено здание ВТУЗа, открыты ясли, больницы, баня-прачечная, кино и т.п. Налажено автобусное движение, производится озеленение города, мощение дорог и тротуаров, уложено 16 км водопровода, 5,3 км канализации и т. д.» [9, с. I-XII].

Все перечисленное указывает на то, что Краматорская периода 1925-го и Краматорск 1934-го отличались, как небо и земля…

Конечно, в 1937-м краматорчанам довелось пройти испытание репрессиями, познать горе, тяготы и лишения Второй мировой войны 1941-1945 гг., преодолеть послевоенную разруху и восстанавливать из пепла и развалин город и заводы. Много еще чего случалось нелегкого на их пути. Но горожане, прошедшие сквозь все эти преграды, сегодня помнят и новые стройки, и небывалые достижения, и громкую славу, и годы, когда Краматорск расцветал и взлелеянный заботой и любовью превращался в уютный и красивый город-сад.

Старшее поколение помнит десятилетия, когда счастье явилось и надолго поселилось в этом городе на радость многих и многих тысяч семей краматорчан…

* * *

Понятие «градообразующее предприятие» в истории Краматорска – не просто красивые слова в обиходе чиновников и журналистов. Истоки этого понятия в привязке к нашему городу (а вначале поселку) следует искать на заре прошлого века. Мудрые руководители, опытные инженеры и специалисты, высококвалифицированные рабочие крупных промышленных предприятий – именно они более столетия создавали и продолжают создавать основу благополучия подавляющего большинства жителей нашего города, включая сферу малого и среднего бизнеса. И пока машиностроители и металлурги будут задавать тон в жизнедеятельности горожан, альтернативы у города по имени Краматорск нет и не будет. Впрочем, выбор должны сделать сами краматорчане. От них зависит, по какому пути Краматорск отправится на встречу с будущим. Здравый смысл подсказывает, что предшествующие поколения жили и работали не напрасно. Они созидали. Чтобы город развивался дальше, их примеру должны последовать грядущие поколения горожан.

ЛИТЕРАТУРА:

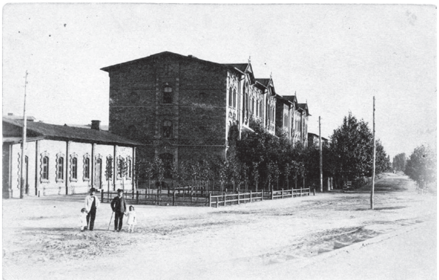
1. Краматорск: забытые страницы истории. – Краматорск, 1991.
2. Краматорский государственный машиностроительный и металлургический завод. Отчет о деятельности завода за 1923-24 операционный год. – Славянск, 1925.
3. Краматорский металлургический завод. – Материал из Википедии – свободной энциклопедии.
4. Отчет о работе Краматорского районного исполнительного комитета за время с 1-го января 1925 года по 1-е января 1926 года. – Славянск, «Украинский Рабочий», 1926.
5. Донбасс. Южный горно-промышленный район. Под ред. Э. С. Батенина. – М.: Транспечать НКПС, 1928.
6. Планета НКМЗ. Часть II. Энциклопедия. – Краматорск, 2009.
7. Краматорська парторганізація в боротьбі за п’ятирічку в 4 роки. Звіт РПК ХХ районовій партконференції. – Краматорське, 1932.
8. Картотека «Районы Донецкой области». Карточка 7: «Краматорский район». – Донецкое областное управление Народно-хозяйственного учета. – Донецк, 1934.
9. Краматорский машиностроительный завод им. Сталина. – М.: 1934.

Вокзал ст. Краматорская

Конрад Гампер – крестный отец города-машиностроителя

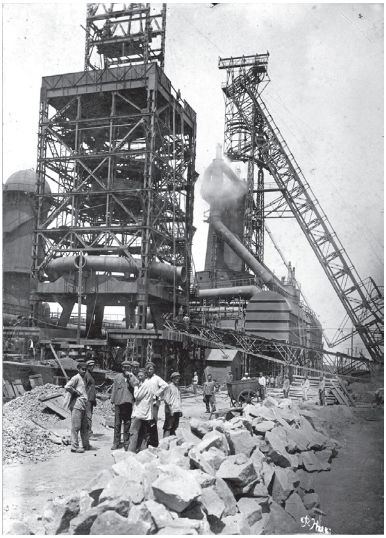
Театр-кинематограф «Эра» и дома завода Краматорского металлурги-ческого Общества

Вид на Краматорский завод

Крестьяне Шабельковки в Краматорской: в разгаре хлебозаготовка

Строительство на КГММЗ домны № 2 бис, в честь которой назвали первую печатную газету Краматорска. Сер. 20-х гг.

Панорама Краммашстроя – гиганта индустриализации страны. 1934 г.

Кулішов М. В.,
Меценко М. В.

УРОЧИЩЕ «КРИВІ ЛУКИ»: ІСТОРІЯ ВИДОБУТКУ ЗАЛІЗНОЇ РУДИ БІЛЯ СЕЛА ЗАКІТНЕ ЛИМАНСЬКОГО РАЙОНУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

За 1,5 км на північний захід від села Закітне Лиманського району, на правому стрімкому березі р. Сіверський Донець спостерігається відслонення мергельно-крейдяної товщі – геологічна пам'ятка природи «Закітнянський розріз» пізньої епохи крейдяного періоду [5, с. 30]. У численних балках і ярах на денну поверхню виходять відкладення туронського, коньякського, сантонського й кампанського віку, які підстилаються відкладеннями юрського та тріасового періоду. Відслонення має наукове значення, адже тут майже повністю представлені всі підрозділи верхнього відділу крейдяної системи.

Ця місцевість – урочище в середній течії Сіверського Дінця навпроти села (слободи) Ямпіль має стару, на сьогодні майже забуту, назву «Криві Луки», або «Урочище Кривої Луки» [8, с. 442]. Із цього місця ріка починає робити велику луку – дугоподібний вигин.

Біля урочища стався один із кульмінаційних моментів Булавінського повстання 1707-1709 років – бій на початку липня 1708 року між загоном повстанців отамана Семена Драного й царським військом. Бій тривав декілька годин і завершився поразкою повстанців. Семен Драний, загін якого до цієї битви успішно діяв на території Подонців'я, загинув у бою. Але сучасні краєзнавці помилково ототожнюють урочище «Криві Луки» з однойменним населеним пунктом за 8 верст від Ямполя. Зокрема, зовсім не береться до уваги те, що вперше поселення згадується тільки в середині XVIII століття [14].

Крім Булавінського повстання, урочище Криві Луки відоме ще й як місце видобутку залізної руди, поклади якої виходять на денну поверхню під крейдою та приурочені до тріасової системи (протопівська світа) [13, с. 129]. Розробка залізних руд на території сучасного Донбасу проводилася з давніх часів. І видобуток покладів залізної руди біля с. Закітне теж має свою давню та цікаву історію, яку можна умовно поділити на три періоди.

Перший, відомий нам період видобутку, належить до пізньої бронзи та ранньої залізної доби. На протилежному від урочища березі Сіверського Дінця біля озера Чернецького виявлена археологічна пам'ятка – багатошарове поселення «Зливки» [2, с. 45]. 2010 року пам'ятка «Зливки» досліджувалася Донецькою Середньовічною археологічною експедицією. На ділянці між язичницьким і християнським могильниками епохи Середньовіччя, на північний схід від житлових споруд епохи пізньої бронзи була виявлена й частково досліджена яма з керамікою XIII-XII ст. до н.е. й матеріалами металургійного виробництва заліза. 2011 року на даній ділянці були знайдені попередньо підготовлені до процесу виплавки грудки залізної руди, шлаки, метал [4, с. 136].

2013 року за участі геологів Донецького національного технічного університету під керівництвом В. І. Альохіна були проведені геологічні дослідження найближчих ділянок берега р. Сіверський Донець. Результати досліджень показали, що зразки руди з відслонення біля с. Закітне за своїм мінеральним складом і структурно-текстурними особливостями ідентичні тим, які виявили археологи на поселенні «Зливки» [13]. Співробітники Донецького національного університету та Інституту фізико-органічної хімії й вуглехімії ім. Л. М. Литвиненка спільно визначили хімічний склад зразків [22]. Проведеними дослідженнями було підтверджено, що на території Подінців'я знайдені ознаки металургійного виробництва заліза періоду пізньої бронзової доби.

Другий етап пов'язаний із діяльністю бєлгородських купців середини XVIII ст. У документах Берг-колегії 1740-х рр. згаду-

ється про розвідку руд і будівництво заводів двома компаніями бєлгородських купців: «Сухаревских компанейщиков» і «брегады Кольцова», які отримали імператорські укази *«о изыскании везде всяких руд и произвождении к тому и построению заводов»* [8, с. 54].

«Брегада Кольцова» очолювалася бєлгородським купцем Іваном Морозовим. Із його ім'ям пов'язано будівництво першого «залізоробного» заводу на південному сході Російської імперії на р. Терса. Упродовж 1740-1743 рр. Морозов організував розвідувальні роботи в районі сучасного Донбасу. Він перший висловив думку щодо будівництва металургійного заводу на р. Лугань на базі місцевих бахмутських залізних руд [8, с. 56, 446]. Хоча фактичним керівником і організатором цієї групи рудознавців і заводчиків був І. Морозов, компанія отримала назву «Брегада Кольцова» на честь одного з високо-сановних компаньйонів – Петра Кольцова, полковника Терського полку, що входив 1740 року до складу Астраханського гарнізону, і коменданта м. Царицина (зараз Волгоград) [8, с. 441].

Свою діяльність «брегада Кольцова» почала 1740 року з пошуку руд у районі річок Хопер, Ведмедиця і Терса, за 150 верст від Царицина. У лютому 1742 року «компанейщикам Кольцова и Морозова» було дано імператорський указ на пошук руд і заснування залізоробних заводів у місцях, де знайдено рудні родовища. 28 лютого 1743 року «компанійщики» організовують експедицію з дослідження руд Бахмутської провінції. Експедицію очолив Іван Морозов і унтерштейгер Гордій Фефелов. Були підібрані «мастеровые и работные люди и подлежащие материалы». Серед «майстрових» був за наймом і «залізний» майстер із Тули. Морозов досліджує руди над Сіверським Дінцем біля містечок Сухарєв і Ямпіль у Городніх байраках (зараз с. Городище Перевальського району Луганської обл.) та в інших місцях провінції [8, с. 55].

На початку 1744 року для обстеження Бахмутського й Торського соляних заводів був присланий підполковник Володи-

мирського піхотного полку Глєбов. Оглядаючи ліси в верхів'ях р. Міус разом з наглядачем цих заводів Готлібом Фрідріхом Юнкером, у так званих «Городніх байраках» він звертає увагу на залізну руду, розвідану Морозовим, та залізо, виплавлене із цієї руди. У «промемории» з соляної контори в Берг-колегію від 17 травня 1744 року про це повідомляється, *«что в проезд его, Глебова, для осмотра лесов в вершине реки Мияса обще с надворным камер-советником и означеннях соляних заводов надзирателем Готлибом Фридрихом Юнкером найдено им близь оных вершин в называемом Городком бояраке железная руда, из которой де по учиненной плавке выплавлено железо, которое добротою с сибирским сходство имеет. Во оном же Городном бояраке и близь оного находится леса предовольно и воды нескудно, также де в весьма ближнем разстоянии от оного, в другом бояраке и каменное уголье, да сверх де того при Донце близь города Ямполя находится железная ж руда, из которой де по учиненной пробе хотя железо и не весьма доброе, однако чугун удобной бать может...»* [8, с. 61, 289].

У червні 1744 року в Берг-колегії були отримані матеріали експедиції Івана Морозова. Незважаючи на те, що матеріали були вичерпними й надійшли разом з детальними кресленнями, Берг-колегія вирішила направити на південь Росії для остаточного з'ясування можливості й місця будівництва заводів гірничого майстра Густава Ульріха Райзера [8, с. 62].

Райзеру доручалося спеціально перевірити дані, отримані від Івана Морозова і його бригади, *«потом ехать тебе на сысканные от компании брегадира Кольцова с товарищи рудные места в Бахмуцкой же провинции при реках Миюсс, Донце, при местечке Сухореве и особливо от оного верстах в шестнадцати в близости у местечка ж Ямполя и в протчих тамошних местах железные руды осмотреть и все то равным образом разведать как в 1-м пункте писано, и чертеж учинить»* [8, с. 297]. Окрім основного завдання – випробування знайденої руди на вихід і якість заліза, йому було велено відзначати руди срібні, мідні, свинцеві й інші

мінерали та камені – порфір, мармур, яшму. У Торі Райзер отримує інструменти та знаряддя, необхідні для експедиції, і учня геодезиста на допомогу. У Бахмуті за указом соляної контори Райзер отримує в коменданта необхідних людей, підводи й вози. Єдине, чого не вдалося отримати – це піддячого для ведення необхідних записів [8, с. 68].

Після огляду всіх визначених місць, Райзер приходить до висновку, що найбільш перспективним є родовище руди поблизу перевозу біля містечка Ямпіль, розвідане Морозовим. На це він вказує у своєму рапорті, складеному в січні 1745 року: *«Прочий шурфы в несколько верст от сиих, вблизи от перевоза Ямпольского, копаны на одной горе от компанейщиков компании брегадира Кольцова, оные на той же карте назначены нумерами, из которых № 25 значит шурф в 3 сажени глубиной, в котором в первых саженях находится слой синей глины и под ним слой горизонтальной крепкой до полу аршина широкой руды железной красноватой с черными блесками, а под слоем белый песок; и вкопано по слою в гору в полторы сажени. Сей руды довольство великое, понеже я не токмо в старинных шурфах, которые № 26 и 27 назначены, немного покопавши, тот же слой нашел, но и по дороге Торской, 18 верст от шурфа № 25, тоже находится»* [8, с. 69, 304].

Важливо, що поблизу цього, найбагатшого залізорудного родовища Райзер зазначає й наявність давніх горнів. *«Около сего места есть и некоторые старинне горны»* [8, с. 305]. Це свідчить про розробку вказаного родовища в далекій давнині й дає підстави передбачити можливі археологічні знахідки стосовно давньої металургії і на правому березі Дінця.

Райзером ставиться питання будівництва залізоробного заводу на Ямпільських рудах. Для цього було проведено ряд пробних плавок [8, с. 70-72]. Райзер будує в Торі (зараз м. Слов’янськ) плавильну піч висотою 4 фути. Руда для плавки була взята трьох сортів. Перша з шурфу № 25 проти Ямпільського перевозу, тобто якраз із найбагатшого родовища, відкритого І. Морозовим і під-

твердженого Райзером. Другий сорт руди був узятий над річкою Бахмут. Третій сорт руди – із шурфу в Городніх байраках. Основна увага при випробуванні приділялася плавці Ямпільської руди. Запасів її було достатньо, і якби Райзеру вдалося отримати більш якісне залізо, ніж отримав Морозов, то це б стало підставою для будівництва першого металургійного заводу в цьому районі [8, с. 70].

Ямпільську руду він перед плавкою випалював двічі. Випалену руду плавив спочатку без будь-якого флюсу. *«Плавил я оную перво без всякого флуса. 3 пуда и достал крицу 12 фунтов, из которой в кование получил я железо не таково кропкое, как выше помянутая компания объявила, однако же в кование много отходит, хотя и бережно с ней поступаеж».* Другу плавку Райзер провів із флюсом, але замість вапна використав випалений алебастр. І відразу ж дає довідку щодо забезпеченості ним району робіт: *«Алабастер выше упомянутой находится в двух местах от города Бахмута и великом множестве». «Второй раз плавил я 3 пуда оной руды с 20 фунтами алабастера жжоного, за неименением извести, и достал я крицу в 26 фунтов, но оная крица не таково чиста была, и в кование немного железо вышло, а в плавке прошло больше время, как в первый раз»* [8, с. 71, 306].

Райзер сподівається з'ясувати й можливість використання вапняку. *«Известной камень еще поныне нигде не найден. Однако же известно есть, что у Святогорского монастыря в старинных временях известь жгли, а откуда камень – неизвестно, и мне ради зимнего время тамошние места осмотреть не случилось»* [8, с. 72, 307].

Третя плавка велася із суміші Ямпільських руд і руд із шурфів на річці Бахмут. Найбільш позитивні результати як за виходом, так і за якістю заліза були отримані з руди Городніх байраків під час шостої плавки. Але цей результат не мав значення для загальної оцінки можливості будівництва металургійного заводу, бо достатніх запасів руди в Городніх байраках не було [8, с. 72].

Остаточні підсумки експедиції Морозова й Райзера були обговорені в Берг-колегії 16 червня 1745 року. У постанові щодо цього

питання переказуються відомі висновки Райзера. Берг-колегія наголошує, що руда Городніх байраків не становить інтересу і що єдине варте уваги родовище – *«в близости перевоза Ямпольского, в нескольких верстах от второго места и шурфы копаны от компанейщиков компания брегадира Кольцова»* [8, с. 76].

У ті ж роки проби руди біля слободи Ямпіль брала й інша команда бєлгородських купців – «Сухаревські компанійщики». Уривок рапорту Берг-пробірера Олександра Дунілова до Берг-колегії щодо результату випробування руд із рудників Івана Гінкіна та його «Компанійщиків» від жовтня 1744 року: *«Минувшего августа 27-го дня да сего октября 8-го и 26-го чисел 1744-го году присланы ко мне из выше реченной Коллегии при трех ордерах для пробы руды, объявленная белогородским купцом Иваном Гинкиным с товарищи, а имянно: по 1-му ордеру в Бахмуцком уезде в дачах государевых № 1 –над рекою Бахмутом по течению в левой руке, в горе; № 2 –над рекою Сивирским Донцем по течению в правой руке, против слободы Ямполь, по 2-му ордеру взятые с Сухаревского и с Суровского рудников; по 3-му – в Суровском буераке под ключем. И оные руды пробовали, а по пробе явились, а имянно: <...> № 2. Что над рекою Сиверским Донцем по течению реки в правой руке, против слободы Ямполя в урочище Кривой Луки. Содержити с центера железного чюгуна пятьдесят один фунт»* [8, с. 327]. Але головні зусилля їхньої команди були зосереджені на будівництві свинцево-плавильного заводу біля слободи Сухаревої [10].

Третій етап розробки залізної руди відбувався в першій половині XIX ст., коли це урочище привертає до себе увагу професійних геологів у пошуках нових рудних родовищ для Луганського ливарного заводу, створеного за урядовим указом від 14 листопада 1795 року на р. Лугань, а з 1860-х рр. для Лисичанського заводу.

Родовище заново відкрито гірничим інженером Луганського ливарного заводу поручиком О. К. Анісімовим 1838 року під час експедиції щодо обстеження Ізюмського повіту. *«На этомъ про-*

странствѣ, т. е. отъ деревни Стародубокъ до деревни Дроновки, породы немѣловой формаціи оказываются по берегу Донца, только въ двухъ мѣстахъ: при Стародубкахъ и хуторѣ Закотномъ, гдѣ желѣзистые песчаники, перемежаясь съ сланцеватою глиною, заключаютъ мѣсторожденія желѣзныхърудъ. Лѣвый или луговой берегъ Донца покрытъ весь наносами песковъ, подъ коими залегаютъ пласты болотныхъ желѣзныхъ рудъ» [1, с. 375].

У вересні 1839 року родовище було оглянуто майором Корпуса гірничих інженерів Б. К. Бледе під час дослідження південної половини Харківської губернії. *«Въ заключеніе я опять возвращаюсь къ нахожденіямъ желѣзной руды, которая занимаетъ мѣсто частію въ пластах песку и хрупкаго песчаника, частію въ глинѣ и конгломератах желѣзистаго песчаника. Главный пунктъ обнаженія таковыхъ осадковъ при деревнѣ Зачатной (Закотной – авт.), недалеко отъ Ямпола. Въ верхнемъ концѣ глубокаго оврага, между слоями песку и глины, лежатъ довольно близко другъ подлѣ друга гнѣзда желѣзной руды, имѣющія нѣсколько футовъ въ діаметрѣ, и согласующіяся въ общемъ расположеніи своемъ съ горизонтальными почти слоями помянутыхъ песковъ и глинъ. Узкая водопромоина въ верхней половинѣ оврага усѣяна сплошь почками этой руды, которыя всѣ вмѣстѣ составятъ нѣсколько кубическихъ саженъ. Это глинистый желѣзнякъ, переходящій частію въ бурый желѣзнякъ, судя по виду и вѣсу, онъ, кажется, богатъ металломъ. Некоторая его часть довольно впрочемъ песчаниста»* [3, с. 15].

Майже в ті ж роки урочище було оглянуте видатним французьким геологом Фредеріком Ле-Пле під час відомої Демидівської експедиції Південною Росією й Кримом 1837-1839 рр. Але він помилково прийняв більш давніші розробки та шурфи за діяльність Луганського ливарного заводу. *«Слои, толщиною от 0,66 до 165 футовъ, залегающіе въ пескахъ и песчаникахъ мѣловой формаціи; направленіе этих слоев С. 69° З.; паденіе южное, в 45°. Подле деревни Закатиной, на правом берегу Донца. Это мѣсторожденіе, повидимому, довольно богатое, было совершенно разработано разносомъ для Луганскаго завода: впрочемъ*

и теперь еще оно можетъ быть разработываемо съ выгодою. Многія измѣненія здѣшнихъ рудъ вовсе не заключаютъ въ себе фосфора, а другія содержатъ его до 0,007» [11, с. 288-289].

Восени 1844 року на Луганському ливарному заводі проводилися перші досліди з плавки місцевих залізних руд із використанням антрациту. Результати були опубліковані в «Горном журнале» 1845 року [16]. *«Руды при этомъ потреблялись бурые желѣзняки изъ мѣсторожденій Закатнаго и Городищенскаго, флюсом служилъ известнякъ изъ каменноугольной формаціи, а антрацитъ брался изъ мѣсторожденія Грушевскаго»* [16, с. 405]. Чавун, отриманий при цьому дослідженні, був щільний дрібнозернистий, білий і придатний для вироблення заліза й відливання грубих виробів, які не потребують додаткової обробки. Після цементування вугільним порошком він перетворюється на сірий дрібнозернистий, м'який чавун, який може бути використаний для будь-яких виробів [16, с. 409].

Улітку 1867 року вчений комітет Гірничого департаменту відряджає гірничого інженера, генерал-майора Н. А. Іванова в Донецький край із метою огляду всіх відкритих родовищ залізної руди в околицях Лисичанська й зібрання зразків для хімічного випробування [9, с. 221]. *«Руда этого месторожденія представляетъ продолженіе железныхъ рудъ на правой стороне р. Донца около с. Закотнаго, открытыхъ и разведанныхъ въ 1838 горнымъ инженеромъ Анисимовымъ, при чемъ было определено два пласта отъ 4 до 5 вершк. толщиною, прослеженныхъ по простиранію на 450 саженъ и по паденію на 13 саженъ. Закотнинская руда по пробамъ, въ лабораторіи горнаго департамента, содержитъ 41,1% железа. Все руды этого месторожденія залегаютъ также вместе съ глиною нижняго яруса меловой формаціи. Отъ лисичанскаго завода это месторожденіе находится въ 55верстахъ по реке Донцу»* [9, с. 232].

У 1860-х рр. відслонення біля села Закітне, які містять поклади залізної руди, привертають увагу професорів геології Харківського університету – Н. Д. Борисяка [20, с. 67] і О. В. Гурова

[7, с. 142]. *«У хутора Закотнаго, на правомъ берегу Донца, слой желѣзной руды, толщиною отъ 0,66 до 1,65 фут., залегаетъ въ пескахъ и песчаникахъ; направленіе этого слоя О 69°З; паденіе на Ю въ 45°. Это мѣсторожденіе разрабатывалось уже для луганскаго завода. Опытный горный инженеръ, г. Ле-Пле нашелъ, что оно можетъ быть еще разрабатываемо съ выгодою»* [20, с. 67].

Але, з 1880-х років почалося освоєння багатих та значних за запасами залізорудних родовищ Криворіжжя й Керчі. Інтерес до бурих залізняків Донбасу значно знизився. Спочатку вони використовувалися в якості добавки до криворізьких руд, а з 1915 року їхня розробка була повністю припинена. [15, с. 123]

1988 року ділянка крейдяних відслонень правого берега р. Сіверський Донець увійшла до території заповідника «Крейдова флора», відділення Українського степового природного заповідника НАН України [12, с. 51]. Але й дотепер тут вгадуються залишки давніх гірничих робіт, які недосвідченим оком можуть сприйматися за природні утворення. Сподіваємося, що ця територія буде зберігатися не тільки як природоохоронне середовище, а ще і як пам'ятка історії гірничої справи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анисимов А. К. Геологическое описание части Изюмского уезда, Екатеринославской губернии / Поручика Анисимова // Горный журнал. – 1839. – Кн. 12. – С. 373-376.

2. Археологічні пам'ятки середнього Подонців'я (Донецька область) доби каменю, бронзи та середньовіччя: стоянки, майстерні, поселення.: альманах / Управління культури і туризму Донецької обласної державної адміністрації. Донецький обласний краєзнавчий музей. / гол. ред. Циміданов В. В. – Краматорськ, 2017. – 179 с. (Донеччина: Природа, Люди, Культура, №1.)

3. Бледе Б. К. Геогностический взгляд на некоторую часть Харьковской губернии / Из рапорта Г. Майора Бледе в Штаб Горных Инженеров, от 2-го Октября 1939 года // Горный журнал. – 1840. – Кн. 4. – С. 1-17.

4. Бухарев Ю. В. О металлургии железа в епоху бронзы в Среднем Подонцовье на памятнике Зливки. // Геоархеология и археологическая минералогия – 2014. — Миасс: ИМинУрО РАН, 2014. – С. 135-138.

5. Геологические памятники Украины: Справочник-путеводитель / Коротенко Н. Е., Щирица А. С., Каневский А. Я. и др. – К.: Наукова думка, 1985. – 156 с.

6. Геология СССР. Том 7. Донецкий бассейн – М., Л.: Государственное издательство геологической литературы комитета по делам геологии при СНК СССР, 1944. – 898 с.

7. Гуров А. В. Геологические исследования в южной части Харьковской губернии и прилежащих местностях–Харьков: Унив. тип., 1869. – 194 с.

8. Зворыкин А. А. Открытие и начало разработки угольных месторождений в России: исследование и документы. Т.1. / А. А. Зворыкин–Москва, 1949. – 327 с.

9. Иванов Н. О месторождениях железных руд в Екатеринославской губернии близ Лисичанска и исследовании состава этих руд // Горный журнал. – 1868. – № 8. – С. 220-247.

10. Кулішов М. В., Меценко М. В. Свинцеве виробництво Сухарєвських компанійщиків на Сіверському Дінці / Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2017: збірник наукових праць. – Вип. 1. – Слов'янськ, 2017. – С. 43-51.

11. Ле-Пле, Фредерик. Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837-39 годах, по распоряжению А. Н. Демидова, главным горным инженером и профессором в Горной парижской школе Ле-Пле, при пособии гг. Маленво, Лалано и Эйро: с атласом из 9 табл. и геол. карт / перевод с французского проф. Г. Е. Щуровского. – М., 1854. – 751 с.

12. Лиманський С. В. Заходи для збереження біологічного і ландшафтного різноманіття «Крейдової флори» // Сучасний стан та охорона природних комплексів в басейні Сіверського Дінця. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 20-річчя створення національного природного парку «Святі Гори» (21-22 вересня 2017 року) / Серія: «ConservationBiologyinUkraine». Вип. 5. – Святогірськ, 2017. – С. 51-54.

13. Манюк О. С., Сбитнева Т. И. Некоторые результаты геологических исследований древних рудников Донецкой области // Геоархеология и археологическая минералогия – 2014. – Миасс: ИМинУрО РАН, 2014. – С. 128-130.

14. Меценко М. В. Бій поблизу урочища Криві Луки 2 липня 1708 р. та проблема його локалізації на місцевості // Святогірський альманах – 2016. Збірка наукових праць. – Харків: ФОП Панов А. М., ТОВ «Дєоніс Плюс», 2016. – С.170-179.

15. Минералогия Донецкого бассейна. Часть 1. / Е. К. Лазаренко, Б. С. Панов, В. И. Груба; АН УССР, Ин-т геохимии и физики минералов, Укр. минерал. об-во. – Киев: Наукова думка, 1975. – 254 с.

16. Об опытах проплавки Луганских железных руд антрацитом // Горный журнал. – 1845. – Кн. 3. – С. 405-410.

17. Объяснительная записка к Геологической карте СССР Масштаба 1: 200 000. Серия Донбасская. Лист М-37-XXVI. – 1961. – 125 с.

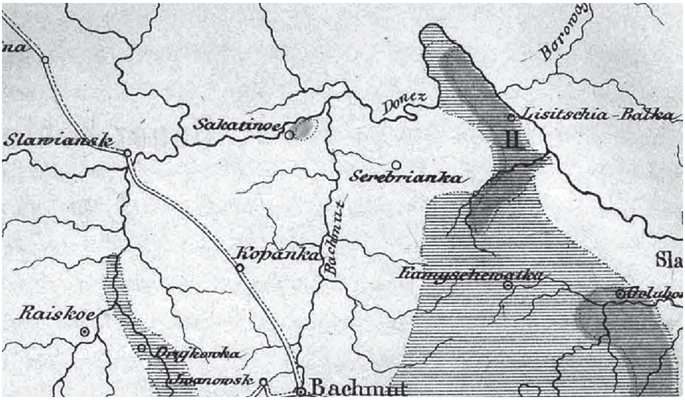
18. Очерк месторождений полезных ископаемых в Европейской России и на Урале – Сп-б.: Типография В. Демакова, 1881. – 257 с.

19. Пірко В. О., Литвиновська М. В. Соляні промисли Донеччини в XVII - XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел) – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – 136 с.

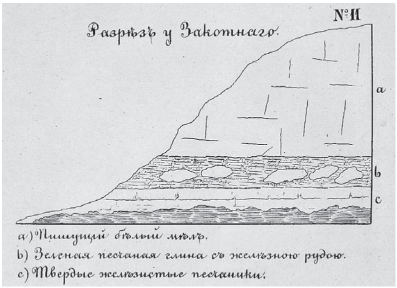
20. Сборник материалов, относящихся до геологии. Южной России, издаваемый профессорами Борисяком и Леваковским. Кн.1 / Сост.: Н. Борисяк. – Х., 1867. – 380 с.

21. Список памятников археологии Украины. Донецкая область/ сост. О. Я. Привалова, А. И. Привалов. – Киев: УООП, 1988. – 112 с.

22. Швецов М. Л., Бухарев Ю. В. Установление химического состава образцов руды, исследованных на памятнике «Зливки» // Геоархеология и археологическая минералогия – 2016. – Миасс: ИМинУрО РАН, 2016. – С. 163-164.

Фрагмент карти Донецького басейну Фредеріка Ле-Пле з позначенням родовища залізної руди біля с. Закітне

Геологічний розріз біля с. Закітне за Н. Борисяком [20, додаток №11]

Урочище «Криві Луки», травень 2017 р. Фото М. Кулішов

Кушнарьов С. С.

ДОКУМЕНТИ «ПРИКАЗНИХ ІЗБ» МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СЛОБІДСЬКИХ МІСТ («СМЄТНА» КНИГА МІСТА СОЛОНОГО 1695/96 рр.)

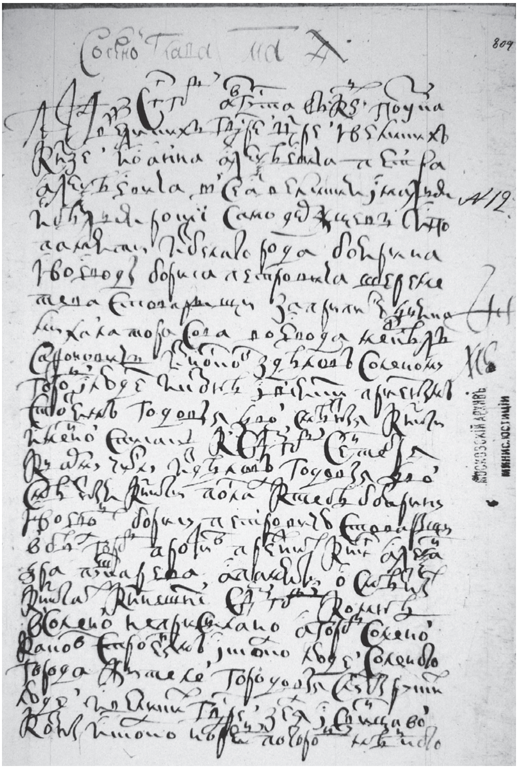
Заселення та господарське освоєння вихідцями з Московської держави та Речі Посполитої в другій половині XVII ст. території Поля, яка в історіографії отримала назву «Слобожанщина» або «Слобідська Україна», було нерозривно пов'язане з просуванням на південь не лише осілого населення, а й осередків російської приказної бюрократії. Виконавчим органом воєводського управління в містах стали приказні (або з'їжджі) «ізби».

Вони виконували функції воєводської адміністрації, де проходили зустрічі воєводи з населенням із адміністративних, побутових та господарських питань. У приказній «ізбі» зберігався архів та складався ряд документів, що за своїм інформаційним потенціалом є чи не найбільш повним комплексом джерел із питань господарського освоєння регіону, заселення, військової справи тощо.

Окрім різноманітної за змістом документації, воєводи щорічно звітували перед Розрядним приказом у Москві про стан міського «господарства». Такі звіти мають назву «смєтні» річні списки (розписи). Вони складалися на місцях і передавалися до Москви. У Розрядному приказі списки зводилися в окремі книги за всіма містами й відалися приказом. «Смєтні» списки у вигляді рукописних книг зберігаються у фонді Розрядного приказу Російського Державного архіву давніх актів (м. Москва). Вони мають чітку структуру й містять інформацію про стан міських і польових фортифікаційних споруд. Зокрема, наводяться дані

про час побудови укріплень, їх розміщення, необхідність ремонту, наявність таємних ходів із міста та потайних колодязів для забезпечення гарнізону на час облоги. У документі міститься детальна інформація про запаси пороху та свинцю, солі та хлібних запасів.

Особливо цінними є дані стосовно соціальної структури населення міста. Персональні списки подаються за служилими корпораціями: діти боярські, стрільці, полкові козаки, черкаси тощо. Наводяться дані про склад адміністрації міста, наявність чи відсутність посадського населення. В окремих випадках до «смєтних» списків включено переписи чоловічого населення повіту чи приміських служилих слобід. «Смєтні» списки є важливим джерелом топоніміки та антропоніміки слобідського міста. Аналіз відтопонімних прізвищ служилого населення дозволяє робити висновки щодо напрямку колонізаційних потоків та їх соціальної стратифікації. Дана інформація для Слобожанщини XVII ст. через відсутність достатньої кількості масових джерел є унікальною.

Наведений нижче документ є «смєтним» розписом міста Солоного (зараз – м. Слов'янськ) за 1695/96 р. Джерело публікується вперше.

(л. 809). Соленой Глава 41я

Лета 7204 году августа в 26 день по указу Великих Государей Царей и Великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белыя Росии самодержцев и по памяти из Белого города боярина и воеводы Бориса Петровича Шереметева с товарищи за приписью дьяка Михайла Торасова воевода Маркел Сафонович Износков сделав Соляному городу и людям, и козне и всяким приемным стотьям двои городовые сметные книги, именной список. 204 году сентября к 1-му числу изделав годовые двои сметные книги послал к тебе боярину и воеводе Борису Петровичу с товарищи в Бел Город против прежних книг Александра Пушкарева. А памяти о сметных книгах к нынешнему 204 году ко мне в Соленой не присылано. А город Соленой каков строеньям и сколько людей Соленого города жителей городовой службы руских людей, Великих Государей зелья(1) и свинцовой казне и сколько наряду(2) по городу медного (Л.809об.) и железного и те пищали мерою и сколько к тем пищалям пулек, и что каких наличных статей в Соленом есть то писано в сих книгах ниже сего по разным по стотьям.

Город Соленой построен меж соленых озер. Ставлен стоячим дубовым и сосновым острогом. И в остроге бойницы просечены. А по острогу коты и кровати.

По городу шесть башен. Две башни с проезжими воротами и четыре башни глухих.

Башня большая Московская, что идет от Маяцкого шляху, соснового лесу рублена в шесть стен. В длину стена по полтретья сажени без четверти с творчетыми вороты и засов железной, замок вислой. Сверху не покрыта, вся огнила. А ворота в ней заглушены. Оставлена острогом стоячим дубовым лесом и проезду в ней нет.

л. 810.

А от Московской башни городовой стены до Наугольной башни к Сухому озеру по мере той стены пятнатцать сажень с полу-

---

(1) Порох.

(2) Артилерія.

саженью. А рублена та башня в четыре стены. В длину стена по полтретьи сажени. Без верху. А от той башни по мере городовой стены по Сухому озеру до Наугольной башни сорок и четыре сажени с полусаженью. А коты и кровати все огнили.

А от той Наугольной башни до Сухова озера рублена в четыре стены длиною полтретьи сажени. И та башня без верху с одним мостом. А от той башни городовой стены до Проезжей башни дватцать сажень без четверти. Коты и кровати все огнили.

Башня Проезжая что будет от посаду рублена в четыре стены, в длину стена по три сажени без четверти. Ворота в ней створчетыя. В воротах скобы и засов железной (л. 810 об.) и замок вислой. Та башня без верху, в ней два моста. А от той Проезжей башни городовой стены до Наугольной башни [к]

Кривому озеру по мере той стены дватцать сажень. А коты и кровати все огнили.

Башня Наугольная новая, что на прогорелом месте построена рублена в четыре стены, длиною стена две сажени с четверью. Без верху, не покрыта. А в той башне адин мост. А от той Наугольной башни новая башня. Городовой стены до Наугольной же башни возле Кривого озера по мере той городовой стены сорок четыре сажени. Коты и кровати все огнили.

Л. 811.

Окола Солоного города выкопан ров со всех четырех сторон. В глубину по полтора саженя, в ширину полтора саженя.

В городе наряду медного и железного пищаль медная дву аршин на стонку на колесах.

Пищаль железная вестовая на волоковом станку в большой Московской башне мерою трех аршин.

Пищаль железная на станку и на колесах мерою полтора аршина с вершком. Та пищаль раздута.

Пищаль железная на волоковом станку мерою дву аршин с вершком. А к тем выше писанным пищалям ядер двести десять и три ядра.

Адинатцать пищалей затинных с жакрами(3).

В городе погреб козенной. В нем зелья восем (л. 811 об.) бочек. А что по весу зелью про то неведано, потому что в Соленом канторя нет.

Свинцу налицо восем корыт да весу того свинцу три пуда. Фитилю четырнатцать пуд да безмен весовой.

А в Соленом Великих Государей денежной казны и хлебных запасов и запасной соли нет.

Да окола Солоного города от Кривого озера от Наугольной башни укруг города через Мояцкой шлях по Сухому озеру двойные кобылины[4] *до нового валу.*

202-го году по указу Великих государей думной дворянин и воевода Василей Петрович Вердеревский от города от Наугольной башни подле Кривого озера в длину старого рву почистил около посаду к старому майдану сто четыре сажени. В ширину тот ров сажени без четверти. В глубину тот рот сажени. Вверх с валом и со рвом трех саженей.

л. 812.

Поставлен по том валу в столбы в заметы по три и по четыре [...][5] *з бойницами. А от того угла от Кривого озера поперек до проезжих ворот, что ездят в соловарнье курени старого ж рву почищено девяносто сажень. А на проезжих воротах простроена в четыре столба башня. Наверху мост. Вверх моста возрублено в четыре венца. А от тех проезжих ворот к Сухому озеру до нового рову выкопано в длину восем десят четыре сажени. А ров и вал построен с тем же рвом и валом мерою выше писанною глубиною и шириною ровно. Да от шляху до Наугольной башни и через ров до ворот пять сажень ставлено стоячим деревом в прислон. Ворота створчетыя. А от тех ворот до Сухова озера старого рву почищено четырнатцать сажень. В глубину и в ширину ров и вал всыпан мерою с тем же старым ровом и валом строенным ровно.*

---

[3] *Отвір у казенній частині гарматі для запалювання пороху.*

[4] *Брус в надолобі. Елемент польової фортифікаційної споруди.*

[5] *Текст пошкоджено.*

А старых крепостей от почищенного рову и валу от угла подле Кривого озера вдлину до старого майдану и от кола соловарных [...][6] (Л. 812об.) и кобылин по смете во сто з девеноста сажень и болши.

А в приказной избе подьячих никого нет. Пишут наемные дьяки.

Роспись Соленого города жителей городовой службы русский людей.

Иван Клементьев сын Клушин
Яков Фролов сын Чюдновец
Дмитрей Осипов сын Павлищев
Василей Емельянов сын Щедрин
Емельян Иванов сын Сазонов
Федор Григорьев сын Тулинин
Микита Кузмин сын Вага
Иван Гафонов сын Хлебников
Козма Митрофанов сын Криволапов
Евтей Афонасьев сын Чернобровин
л. 813.
Михайло Емельянов сын Локтев
Антон Логвинов сын Салтанов
Игнат Антропов сын Ечименев
Трифон Гаврилов сын Лашин
Елистрат Сафонов сын Коробельской
Козма Корнеев сын Сементинов
Савелей Тимофеев сын Шестопал
Лазар Фатеев сын Красников
Василей Григорьев сын Анучка
Филип Семенов сын Семенов
Тимофей Федоров сын Николченин
Иван Савельев сын Зубов.

РДАДА. – Ф. 210. Книги Бєлгородського столу. Оп. 6. д. Спр.186. Ч. 2. Лл. 809-813. Оригінал.

---

[6] *Текст пошкоджено.*

Лукьянов С. В.,
Трубачова Е. И.

ТЕАТР СЛАВЯНСКИХ МИНЕРАЛЬНЫХ ВОД В 1889 ГОДУ

Конец XIX – начало XX вв. ознаменовался большим оживлением театральной жизни в стране в целом и в Славянске в частности.

В 1882 году была отменена монополия императорских театров, в результате чего на столичных сценах появились первые коммерческие (антрепризные) спектакли. Это сразу же оказало огромное влияние на развитие провинциального театра: если в 1875 году в провинции насчитывалось 35 театров, то к концу века их было, по разным подсчетам, от 200 до 300. Теперь без театра была немыслима жизнь сколько-нибудь значимого города.

Антреприза становится основной формой ведения театрального дела: возможность аренды сценической площадки приводит к тому, что на столичных сценах выступают провинциальные труппы и наоборот. В результате провинция чаще видит творчество гастролирующих артистов императорской сцены, а столичные театры «подпитываются» творчеством провинциальных самородков.

После сооружения на Славянских Минеральных водах в 1887 году курзала, туда перемещается центр городской культурной жизни. Жители города и отдыхающие на водах получают возможность практически каждый вечер наслаждаться игрой актеров и музыкантов. При этом культурная жизнь города неизбежно приобретает сезонный характер, обусловленный врачебно-курортным сезоном Минеральных вод.

В 1889 году лечебный сезон открылся 15 мая. С этого дня в парке Минеральных вод играет оркестр из 15 музыкантов под управлением капельмейстера Наума Харитоновича Векслера из

Киева. По договору, *«оркестр должен играть ежедневно утром, кроме воскресений, от 10 ч. до 12 ч. дня на галерее водолечебного здания, а вечером от 6 ч. до 11 ч. ночи на террасе курзала. В дни танцевальных вечеров оркестр играет для гуляющей в парке публики только от 6 до 8 ч. вечера, а для танцев от 9 ч. до 2 ½ ч. ночи»* [2, с. 1, 3].

Курзал Минеральных вод, 1889 г. [1]

Танцевальные вечера – традиционное развлечение отдыхающей публики. Они проходят в курзале Минеральных вод с 1 июня по 15 августа дважды в неделю. Вечера платные. Мужчины платят 1 рубль, дамы – 50 копеек. Вход на хоры для всех обходится в 25 копеек. Кроме того, в июне и июле предполагается устраивать детские танцевальные вечера с платой за вход 25 копеек [2, с. 1, 3].

Сцена и зрительный зал в этом году не сданы антрепренеру и предоставляются за умеренную плату отдельным артистам и драматическим труппам, *«которые вздумают во время своего артистического путешествия посетить г. Славянск»* [2, с. 1, 3]. Именно этим и объясняется некая стихийность и изменчивость культурно-развлекательных мероприятий в этом сезоне.

Публика ожидает обещанную драматическую труппу из Одессы. 21 мая о времени ее ожидаемого прибытия еще ничего неизвестно [1].

Но долго ждать не пришлось – уже через несколько дней пресса сообщает, что 29 мая на Минеральных водах ожидается первый спектакль товарищества артистов под управлением артиста Московских и Санкт-Петербургских театров Г. С. Галицко-

Галицкий (настоящая фамилия – Васюченко), Георгий Станиславович (1851-1907) – русский актёр и антрепренёр. На сцене с 1878 года, выступал в различных труппах. С 1892 года – антрепренер в различных труппах.

го. В составе труппы – Славина, Сергеева, Пальмина, Ларина, Тихонова, Надеждина, Галицкий, Самойлов, Пальмин, Линский, Страхов, Вергин, Серебрянник и Корбин. Всего же коллектив поставит 15 спектаклей [2, с. 1, 3], в их числе – пьесы «Степь-матушка», «Мужья одолели», «На пороге великих событий», «Медведь», комедии А. П. Чехова «Иванов» и «Предложение», трагикомедия М. Кропивницкого «Лыхо – не кожному лыхо, инчому и талан» (так в оригинале), комедия Суворина «Татьяна Репина» и т. д. [3, с. 1-3], [4, с. 1], [5], [6].

Цену билетов никак нельзя назвать низкой: кресла в 1-м и 2-м рядах стоили 2 руб., в 3-м и 4-м – 1 руб. 50 коп., в 5-м и 6-м – 1 руб. 25 коп., в остальных – 1 руб. Места на скамьях обходились в 50 коп., а стоять на хорах можно было за 30 коп [4, с. 1].

Местные театралы критиковали репертуар: *«Не следовало бы товариществу ставить тяжелых многоактных драм совершенно не летнего характера, а вместе с тем необходимо позаботиться, чтобы спектакли оканчивались возможно раньше, не утомляя публику. Легкие и веселые комедии смотрятся публикой с большим удовольствием, и товариществу следовало бы ограничить свой репертуар подобными пьесами»* [3, с. 1-3].

Культурные развлечения для отдыхающих не ограничиваются театральными постановками: так, в воскресенье 18 июня в курзале Минеральных вод скрипач-солист Московской консерватории В. Д. Товбич и тенор Варшавской консерватории М Г. Ки-

таин дают концерт при участии Н. Х. Векслера. Пресса отмечает, что Товбич уже приезжал на Минеральные воды 2 года назад и оставил о себе отличные впечатления [3, с. 1-3].

На следующий день, 19 июня, по окончании спектакля публике будет представлен дивертисмент, *«в котором примут участие: г-жа Е. С. Бондаренко, г.г. Д. П. Архангельский и М. Х. Векслер и хор любителей пения под управлением А. П. Полтавцева»* [4, с. 1].

Дивертисмент – ряд концертных номеров, составляющих особую, чаще – увеселительную программу, даваемую в дополнение к какому-либо основному спектаклю, концерту.

20 июня ставили «Лес» Островского, в роли Счастливцева с успехом дебютировал приглашенный товариществом артист Линский-Неметти. 22 июня была поставлена комедия в 4-х действиях «Татьяна Репина» по сочинению Суворина, пользующаяся большим успехом в столичных и провинциальных театрах [5]. Публика восприняла постановку довольно гладко [7].

25 июня на сцене курзале состоялся большой концерт в бенефис капельмейстера Н. Х. Векслера, многие произведения были исполнены оркестром впервые [5]. Несмотря на то, что этот оркестр состоит всего из 16 человек, *репертуар его весьма обилен и разнообразен, и все исполняемые им пьесы слушают публикой с большим удовольствием.* Необычным является то, что в оркестре участвуют сразу 6 братьев капельмейстера Н. Х. Векслера! [7].

27 июня, в бенефис артиста Калиновича, поставили драму Стебницкого «Разрушитель» в 5 актах. 28-го же был танцевальный вечер [7]. 29 июня артисты под управлением Г. С. Галицкого представили комедию в 4-х действиях «Откуда сыр-бор загорелся» [8]. 30 июня товарищество артистов дало прощальный спектакль в бенефис артистки Пальминой, *«которая своей симпатичной игрой значительно выдавалась в труппе».* Давали 5-ти актную трагедию Шиллера «Коварство и Любовь» [8].

Бенефис – спектакль, устраивающийся в честь или в пользу одного из актеров, называемого бенефициантом, чаще всего фактически – единовременная материальная помощь или премия.

Казалось бы, отзывы прессы благосклонны, но в конце сезона об этих гастролях будет написано следующее: в целом, товарищество русских драматических артистов под управлением Галицкого заметного успеха не имело, *«потому что кроме Галицкого и Пальминой, не на кого было смотреть»* [9].

1 июля с двухнедельными гастролями в Славянске ждут «Товарищество русско-малорусских артистов под управлением и режиссерством М. Л. Кропивницкого». Пресса характеризует режиссера как создателя современного украинского театра, до которого на сцене появлялись лишь любители, требовать от которых серьезного художественного исполнения было невозможно.

Марк Лукич Кропивницкий (1840 – 1910) – украинский писатель, драматург, актер. Фото 1890-х гг.

Труппа М. Л. Кропивницкого прибывает в полном составе, с мужским и женским хором и собственным оркестром, всего около 70 человек. Ожидается постановка 11 спектаклей, будут давать *«оригинальные малорусские драмы, комедии, оперетки, русские водевили и т. д.»* [8].

Предполагаемый репертуар состоит из произведения самого М. Л. Кропивницкого («Дай серцю волю – заведе у неволю», «Докы сонце зійде, роса очи выисть», «Невольник», «Вусы», «Пощылысь у дурни»), Шевченко («Назар Стодоля» с прекрасной музыкальной картиной г. Нищенского «Вечерныци»), Артемовского-Гулака («Запорожець за Дунаем»), Шабельской («Пид Ивана Купайла»), Кухаренко («Черноморцы») и др. (названия произведений приведены по тексту источника) [8].

«Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод» не только описывает творческие планы труппы, но и высказывает

собственные пожелания: *«Мы бы посоветовали поставить комедию «За двома зайцямы», которая смотрится с величайшим удовольствием зрителями, благодаря проникающему ея комизму и бесподобную комедию Гр. Квитки-Основьяненка «Сватання на Гончаривци», где так великолепен сам г. Кропивницкий в роли Стецька. Не сомневаемся, что труппа М. Л. Кропивницкого будет пользоваться выдающимся успехом и в Славянске, где она выступает впервые, надеемся, что представления будут посещать и городские жители, и соседние помещики»* [8].

В составе труппы *«состоит артистка с громадным комическим талантом – г-жа Затыркевич-Карпинская, которая вместе с самим М. Л. Кропивницким является украшением товарищества; выделяется артист Максимович и др.»* [8].

Товарищество прибыло в город 2 июля с утренним поездом. С размещением на курорте такого большого коллектива не обошлось без сложностей: *«Так как вблизи парка Минеральных вод свободных квартир не оказалось, то большинство членов товарищества, хористы и музыканты разместились на дачах, расположенных на военной стороне (противоположная сторона озера – прим. авт.). Дачи эти, правильнее говоря, – избы, владельцы коих к сезону кое-как прихорашивают их, а сами перебираются в амбары и сарайчики. Исполнителям и исполнительницам сцен из малороссийского быта весьма кстати будет присмотреться к быту своих хозяев, пожить «у хаті» и поспать «на доливці»* [10].

Труппа прибыла в следующем составе: актрисы Карпинская-Затыркевич, Линицкая, Базарова, Лучинская, Сластина, Зарницкая, Жаркова, Борисоглебская, Шийко, Марченко, Николаева, Подвисоцкая, Карпенко, Куликовская, Ильенко и др.; актеры Максимович, Карпенко, Науменко, Суслов, Левицкий, Загорский, Райский, Поздняченко, Борисоглебский, Руденко, Щербина, Подвисоцкий, Жарченко, Котыль, Орлик и др. Режиссер и главный распорядитель – М. Л. Кропивницкий, дирижер – М. Т. Васильев, помощник режиссера – К. М. Карпов, хормейстер – П. А. Ступницкий, концертмейстер – Н. М. Бартоломейчук, суфлеры – Л. М. Монахов

и А. И. Котыль, сценариус (так в статье – прим. авт.) – Ф. Ф. Яковлев, декоратор – К. А. Ноде. Хоры мужской и женский, собственный оркестр струнных и духовых инструментов из 20 человек. Декорации и костюмы – работы собственной мастерской [8].

В первый день труппой была поставлена драма М. Л. Кропивницкого «Докы сонце зійде, роса очи выисть», в которой сам автор исполнял две роли. После драмы был водевиль «На узелки или прыжок с 4-го этажа» [10].

Цены на билеты были еще выше, чем у предшественников: 1-й ряд – 3 руб., 2-й – 2 руб. 50 коп., 3-5-й ряды – 2 руб., 6-10-й ряды – 1 руб. 50 коп., 11-12-й ряды – 1 руб. 25 коп., остальные ряды – 1 руб., места за стульями – 60 коп., хоры – 40 коп [8].

Представленные в течение гастролей репертуар был немалым, и включал в себя драмы, комедии, водевили, оперы и оперетты: «Назар Стодоля» (драма Т. Г. Шевченко с пением, хорами и танцами), «Невольник» (драма по поэме Шевченко), «Доки сонце зійде, роса очи выисть» (драма М. Л. Кропивницкого), «Вусы» (комедия по рассказу О. Стороженко), «В своем халате, да в чужой палате» (комедия Мансфельда), «По ревизии» (малороссийский этюд М. Л. Кропивницкого), «За двома зайцями» (комедия Старицкого и Левицкого), «Глытай обо-ж павук» (по этому названию хорошо видно, что редактор украинским языком не владел и писал, как слышал: на самом деле это – «Глитай, або ж Павук», драма М. Л. Кропивницкого), «Гаркуша» (драма О. Стороженко), комедия-водевиль «Прежде скончались, потом повенчались», комедия «Чудовище»; водевили «Бувальщина» (Вельсовский), «Затейница» (Мансфельд), «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «Сама себя раба бьет, коли нечисто жнет», «Жена на прокат» (Разсохин), «На узелки или прыжок с 4-го этажа», «Не зная броду, не суйся в воду», «Цирюльник на Песках»; оперы и оперетты «Черноморці» (Кухаренко), «Запорожец за Дунаем» (Артемовский), «Пошились у дурни» (М. Л. Кропивницкий) [8].

На 7 июля в курзале состоялся спектакль любителей и артистов «в пользу местного комитета Харьковского общества

распространения в народе грамотности». Будет поставлена известная пьеса Г. Аверкиева «Каширская старина». На средства, собираемые с таких спектаклей, в Славянске содержатся в течении целого года мужская и женская воскресные школы [11].

13 июля товарищество давало предпоследний спектакль. Поставлено было *«новое произведение малорусской литературы»* «Пид Ивана Купайла», после – русские комические куплеты в исполнении Линского, а на завершение вечера – «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», где М. Л. Кропивницкий исполнил роль Шпоньки, *«возбуждая своим бесподобным комизмом всеобщий неудержимый смех…»* [12].

14 июля товарищество по просьбе публики дает еще один спектакль – известную комедию Г. Квитки-Основьяненко «Сватання на Гончарівці», в которой роль Стецька исполнил М. Л. Кропивницкий [12].

Всего коллектив поставил в Славянске 13 спектаклей, получив валового дохода свыше 5000 руб. Еще ни одна труппа на Славянских водах не имела такого успеха [9]. Их приезд значительно оживил сезон и привлек немало посетителей из окрестностей Славянска, с ближайших к нему станций Азовской и Донецкой железных дорог, а также из Изюма и Бахмута [11].

«Большое стечение публики, два прекрасных оркестра музыки, доставляющие полное удовольствие спектакли товарищества – все это внесло в общественную жизнь курорта небывалое оживление, и долго еще местные жители будут вспоминать приезд малорусское труппы М. Л. Кропивницкого, и долго еще Славянские воды будут ждать такого оживления…» [12].

В числе наиболее выдающих актеров труппы отмечают г-жу Борисоглебскую, начавшую свою театральную карьеру на сцене Славянского курзала всего год назад, а также актеров Карпенко, Левицкого, Науменко и Суслова [12].

Затем труппа в полном составе выехала в Кременчуг, и сцена курзала осталась свободной [12].

Анна Ивановна Сидоренко-Свидерская (1868 – 1939), сценический псевдоним – «Борисоглебская». Детские годы прошли в Изюме. Училась в Харькове, работала учительницей в селе Новоселовцы Изюмского уезда. Театральную карьеру начала в роли Одарки в «Сватанні на Гончарівці», после чего была принята М. Л. Кропивницким в труппу на роли характерных и старых женщин. Потом работала в труппах П. К. Саксаганского, И. К. Карпенко-Карого, Н. К. Садовского и др. С 1911 года снималась в кино. Народная артистка УССР (1936) [13].

Во вторник 18 июля состоится концерт отчасти известных уже Славянской публике артистов: певцов Пальниковой-Бондаренко (драматическое сопрано) и И. И. Плюто (баритон) и пианиста г. Грекова. Серьезность и разнообразие программы, равно как и талантливость упомянутых артистов, могут ручаться за успех концерта [14].

28 июля в курзале Минеральных вод прошел «Симфонический вечер» – бенефис капельмейстера Н. Х. Векслера. В вечере принимают участие: певица итальянской оперы г-жа Вартелли, баритон И. И. Плюто, пианисты Греков и М. Х. Векслер, виолончелист Я. М. Быховский. В числе прочих, были исполнены и два произведения самого бенефицианта [15, с. 3].

Каждый исполненный как оркестром, так и участвовавшими в этом вечере солистами, номер сопровождался шумными и продолжительными аплодисментами. Бенефицианту, г. Векслеру, были поднесены подарки и венок от публики. Выступивший вторично на здешней сцене г. Греков очаро-

вал слушателей своей игрой, проникнутой чувством и безукоризненной в техническом отношении [16].

На Минеральных водах наступило затишье. Насколько оно глубокое – видно по объявлению в «Сезонном Листке Славянских Минеральных Вод» от 30 июля: *«Сегодня в курзале вод назначен Танцевальный вечер, который обещает быть многолюдным и оживленным ввиду временного отсутствия других удовольствий и приближения поста». А ведь всего лишь месяц назад подобные вечера были дважды в неделю, публикой были заполнены все аллеи парка, а пресса упоминала о них вскользь как о чем-то привычном и рутинном* [17, с. 4].

В ближайшие дни ожидался концерт известного славянской публике скрипача Басова (еще до поступления в консерваторию он несколько раз выступал на здешней сцене и всегда имел большой успех [16]) и пианиста Грекова [17, с. 4], потом ожидаемая программа сменилась на концерт солиста-скрипача В. И. Басова и баритона И. И. Плюто. В итоге 6 августа в курзале прошел музыкальный вечер при участии пианиста Грекова, баритона И. И. Плюто и артиста Санкт-Петербургских театров С. Н. Николаева, исполнившего казацкий танец. После музыкальных отделений был танцевальный вечер [18].

Выступавшие в течение всего сезона актеры не забывали и о благотворительности: часть собранных средств (от 10 до 100%) поступала в пользу благотворительных обществ города – «Общества попечения и бедных учащихся в городских учебных заведениях г. Славянска» и «Общества пособия недостаточным больным, лечащимся на Славянских Минеральных водах». Всего таким образом на благотворительные цены за сезон было собрано 4323 руб. 65 коп. [4, с. 1], [8], [9].

Середина августа – конец курортного сезона, и 13 августа состоялся прощальный бенефис оркестра, «так много потрудившегося в течении сезона и доставившего посетителям курорта немало удовольствия» [19, с. 2].

Завершение сезона 1889 года так описывалось в номере «Сезонного Листка Славянских Минеральных Вод» от 17 авгус-

та 1889 г.: *«Август оказался разнообразным по удовольствиям какие преподносятся посетителям курзала: после многочисленным концертов и музыкально-танцевальных вечером явился мантевист, за ним женщина-силач, знаменитые румынские артисты, играющие на разных инструментах, наконец, 15 августа состоялся спектакль артистов и артисток, покинутых здесь г. Галицким. Любительница-артистка г-жа Москвина-Комнина сжалилась над судьбой покинутых без гроша знаменитым трагиком артистов и артисток и устроила этот спектакль, чтобы дать им возможность выехать отсюда»* [20].

Спектакль 15 августа прошел несколько вяло и при малочисленной публике. Выделялась своей талантливой игрой только г-жа Пальмина [9].

Правда, уже в следующем номере критика в адрес антрепренера Галицкого была опровергнута обращением актеров и ситуация предстала в совершенно другом свете:

«Артист г. Пальмин-Палий просит нас исправить ошибку в прошлом номере «Сезонного листка» относительно г. Галицкого, который, будучи распорядителем товарищества, а не антрепренером труппы, уехал с общего согласия и, потеряв на Славянских водах около 500 руб. своих денег, оставил фонд для продолжения дела. Сбор же от спектакля, данного в курзале вод 15 августа, разделен между всеми оставшимися артистами с отчислением известной части в пользу г-жи Москвиной-Комниной, ради которой, собственно, и был устроен спектакль.

Делая эту поправку, не можем не подивиться великодушию г. Галицкого как члена товарищества, который, потеряв своих около 500 руб., оставил еще фонд для продолжения убыточного дела!» [9].

«Еще один или два танцевальных вечера, и сезон летних увеселений закончится, с замиранием последних звуков музыки опустеет парк и кругом воцарится тишина до будущего Мая, на который возлагается так много надежд и владельцами дач, и Управлением водами, и жителями…» [20].

ИСТОЧНИКИ:

1. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 21 мая 1889 г. – № 1.
2. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 28 мая 1889 г. – № 3.
3. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 15 июня 1889 г. – № 8.
4. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 18 июня 1889 г. – № 9.
5. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 22 июня 1889 г. – № 10.
6. Летопись жизни и творчества А. П. Чехова / Рос. акад. наук. Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького, М.: ИМЛИ РАН, 2004. – Т. 2: 1889 – Апрель 1891.
7. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 25 июня 1889 г. – № 11.
8. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 29 июня 1889 г. – № 12.
9. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 25 августа 1889 г. – № 27.
10. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 2 июля 1889 г. – № 13.
11. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 6 июля 1889 г. – № 14.
12. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 13 июля 1889 г. – № 16.
13. Тобілевич Софія. Мої стежки і зустрічі. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1967.
14. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 16 июля 1889 г. – № 17.
15. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 27 июля 1889 г. – № 20.
16. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 3 августа 1889 г. – № 22.
17. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 30 июля 1889 г. – № 21.
18. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 6 августа 1889 г. – № 23.
19. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 13 августа 1889 г. – № 25.
20. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 17 августа 1889 г. – № 26.

Мамонтов В. Б.

В ПАМЯТЬ ИЗЮМСКОГО КРАЕВЕДА МАРКИНА ВЛАДЛЕНА НИКОЛАЕВИЧА

Изюмский краевед Владлен Николаевич Маркин (1925–2004) родился в г. Барвенково Харьковской области.

В 1927 году с родителями переехал в г. Изюм, где прожил всю жизнь. С 1935 по 1941 год Владлен Маркин активно участвовал в работе кружка «ИД» (искатели древностей), которым руководил директор Изюмского краеведческого музея Николай Викентьевич Сибилев, фанатичный краевед, историк и археолог.

В 1943 году В. Н. Маркин был призван в ряды Красной армии и направлен в Серпуховское училище авиатехников. Окончив его по ускоренной программе обучения, получил направление в 53-й Гвардейский полк истребительной авиации 2-й Воздушной армии. Воевал до последних дней войны, демобилизовался в 1950 году.

Получив среднее образование в вечерней школе, поступил в Харьковский педагогический институт на естественно-географический факультет. Окончил ВУЗ, работа по специальности была непродолжительной, после чего до пенсии работал на должности инженера приборостроительного завода (г. Изюм). В студенческие годы он занялся исследованиями в области топонимики. Темой изучения выбрал историю Слобожанщины. В ходе работ он «нашел» множество географических объектов, упоминаемых в древних летописях, в поэме «Слово о полку Игореве», но уже не существующих в наше время. Именно тогда у него появилась надежда, что топонимика и лингвистика помогут более точно определить место битвы под Славянском, что его исследования уточнили бы «славянскую» гипотезу Н. В. Сибилева [1], [2], [3].

Вплотную занялся изучением поэмы «Слово о полку Игореве», понимая, что под «темными» местами и словами (искажениями, ошибками, несуразностями и пр.) скрываются географические названия, уточняющие некоторые события по пути движения полков князя Игоря. Чтобы окончить свою работу «Битва на Каялы» (в двух частях), он решил заново прочесть «Слово о полку Игореве», расшифровав при этом все «темноты» в тексте. Эта работа заняла у него десятки лет. Ее итог – 688 исправленных «темнот» и заново прочтенных слов. В результате творческого, каждодневного напряженного труда Владлену Николаевичу фактически удалось воссоздать первотекст поэмы, то есть, восстановить таким, каким его читали в XII веке. Применяя палеографический метод расшифровки, путем сравнения начертаний букв (от первой до последней в поэме), употребляемых в X-XV веках, он разработал специальные «ключи», которые помогли ему добиться успеха. В своей работе он использовал данные из 25 отраслей наук (от астрономии до ботаники, от тюркологии до математики…), изучил шрифты, применяемые в X-XV вв., старорусский и киргизский языки, древние рукописи и многое другое.

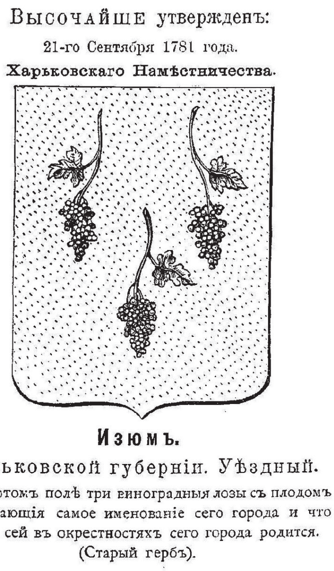
Ценные по значимости исследования В. Н. Маркина по «Слову о полку Игореве» и по краеведению, свидетельствуют о многогранности его таланта, о его трудолюбии и патриотизме. Он сделал многое для возрождения подлинника памятника не только славянской, но и мировой культуры.

В своем творческом наследии Владлен Маркин оставил многочисленные, научно-обоснованные исследования по истории родного края. Среди них – серия исторических очерков, собранных в книгу «Изюмская земля». Отдельной книгой «Изюмская земля» напечатана не была, в электронном виде размещалась на сайте http://izyum.tv/index.php/istorychni-materialy/markyn-v-n-yziumskaia-zemlia, в виде отдельных очерков печаталась в газетах. Один из них, посвященный происхождению названия города Изюма, впервые был напечатан под названием «Узум-корган – Ізюм» [4].

Маркин Владлен Николаевич

О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАЗВАНИЯ ГОРОДА ИЗЮМА

История окрестностей у излучины Донца, который огромной дугой с трех сторон опоясывает древний Шеломянь (Изюм, Курган, Кремянец), загадочна и запутана. Даже название современного города Изюма вызывает у многих исследователей противоречивые гипотезы и предположения. Большинство склонно считать, что название города якобы происходит от татарского слова «гузун» – речной брод, переправа. Это предположение появилось в 20-х годах XX века в самом Изюме, а если точно, то автором этой версии был изюмский краевед Николай Викентьевич Сибилев [1], [2], [3].

Герб города Изюма (1781)

Несколько поколений изюмчан «сроднилось» с гипотезой Н. В. Сибилева о происхождении названия города. Приняли эту гипотезу и некоторые исследователи-историки.

Но, среди изюмчан (да и среди ученых) существовала и более старая «виноградная» гипотеза о происхождении названия Изюма. К тому же, эту версию в 1781 году подкрепил городской герб, на котором было изображено три кисти винограда на золотом фоне геральдического щита.

Создатели этого герба взяли за основу название «изюм», не вдаваясь при этом в историю его происхождения.

Таким образом, историки, краеведы и просто читатели разделились на два «лагеря» в определении названия города Изюм: одни признавали только «виноградную» гипотезу, другие – «гузунную».

Описывая город Изюм, Харьковский архиепископ Филарет Гумилевский отмечает: *«...Татарское название «гузун» подает мысль, что на месте Изюма или близ него был татарский городок. Последнее, как видим, несомненно сказывается и по письменным памятникам»* [5, с. 1]. Свою «мысль» архиепископ высказал на основе «письменных памятников», т.е. в архивах существовали документы, где высказывались предположения о названии, унаследованном от татарского городка, который был если не на месте современного города Изюма, то «близ него».

Следовательно, свою гипотезу Н. В. Сибилев создал не на пустом месте, а воспользовался именно архивными сведениями о «гузуне». Вот только непонятно, почему он отбросил версию «гузун-городок» и утвердил «гузун-брод»?

Через 100 лет после основания города о происхождении его названия никто особенно не задумывался, так как в памяти жителей еще оставался «след» татарского городка «гузун». Это же было закреплено и в «письменных памятниках» – архивах.

Через 230-240 лет эти конкретные архивные сведения историки и краеведы перестали понимать. Этому «непониманию» способствовал городской герб Изюма, а потом и сама гипотеза Н. В. Сибилева.

Работая над восстановлением первотекста поэмы «Слово о полку Игореве» (устранением в ее тексте «темных слов» и «темных мест»), очень много пришлось заниматься тюркскими языками, вести многолетнюю переписку с тюркологами, которые жили в разных тюркоязычных республиках бывшего Советского Союза. Ни в одном тюркском языке нет слова «гузун», которое переводилось бы на русский язык как «брод». На татарском оно звучит как «кичу», на казахском – «тоска», на киргизском – «кичуу», на каракалпакском – «откел», на узбекском – «сойозлык».

Сторонники «гузунной» гипотезы предполагали, что слово «гузун», если его сильно исказить, будет звучать как «изюм». Но

его совсем не нужно «сильно искажать». «Гу» и «у» очень близки в произношении, поэтому «гузун» может звучать как «узун», а в переводе на русский язык оно означает «длинный». В XVI-XVII вв. русские и украинцы, переселившиеся в Дикое поле, слышали от кочевых татар, что их орда ходит в Московию через «узун-курган» – длинную гору. В украинском и русском произношении эти два слова искажались по-разному: озун-корган, озюм-курган, ызюм-курган, гузюм-курган, гузун-курган, изюм-курган. Видно из примеров, что эти слова никакого отношения к речному броду не имеют. Они лишь описывают внешний вид горы.

В XIV-XV вв. на вершине Узун-кургана татары построили сторожевой городок, и это уже «сказывается по письменным памятникам», что *«... на месте Изюма или близ него был татарский городок»,* который получил название от той длинной горы, где его построили — Узун-корган. Но сам городок татары называли в обиходе не Гузун-корган, а просто «Гузун». В архивах Московской Руси сохранилась географическая карта 1540-1572 гг., которую вычертили для царя Ивана IV (Грозного). На этой карте обозначен и татарский городок Изюм.

Ни в архивных источниках Московии XV-XVI вв., ни в дорожных заметках европейских путешественников не осталось сведений о названии сторожевого татарского городка на вершине Узун-кургана. Скорее всего, сами крымские или ногайские татары называли этот, укрепленный валами и рвами пограничный пост, по образу и подобию тех городков и крепостей, которые существовали у них в Крыму и на Северном Кавказе: Башкале, Чапаккале, Тупраккале, Хаджакале, а ногайские – Мамедкала, Харыкала, Аханкала, Хаджакала. Вторая часть каждого такого названия «кале», «кала» обозначает городок, город, укрепление. Если укрепленный городок на вершине горы построили крымские татары, то они могли назвать его «Узункале», т.е. городок на вершине Узун-кургана. Это предположение подкрепляется тем, что русско-украинские переселенцы, осевшие на левом берегу Донца, татарский городок на горе называли по-своему – «Крымец», а правый берег реки –

«крымским». Но и ногайские татары оставили память о себе: в современном Изюме есть Ногайский переулок, который одной стороной выходит к центральному рынку, а другой – к правому берегу Донца, где в XVI веке был Ногайский брод. Если бы на вершине горы городок построили ногайские татары, то они назвали

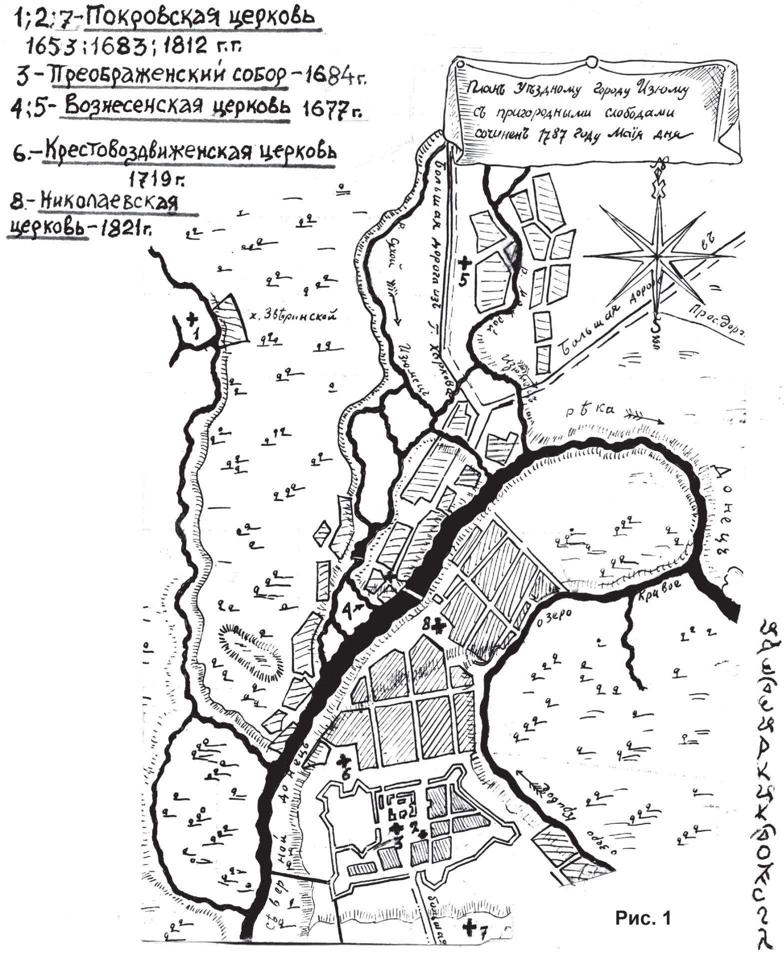

Рис. 1

План города Изюма 1787 г.

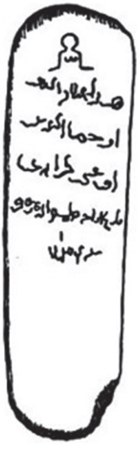
бы его «Узункала» (не «кале»), как это принято на Северном Кавказе. Но, в истории здешнего края таких сведений не осталось. Есть только предположения...

То, что в названии татарского городка было слово «Узун», можно прочесть у архиепископа Филарета Гумилевского, который упоминает татарское название «гузун», а это в произношении может звучать как «узун».

В 1598 году в 12 км юго-восточнее татарского Изюма при Борисе Годунове на правом берегу Оскола был построен крепость-городок Царев-Борисов (Цареборисов) – современное село Красный Оскол. Он оказался в тылу татарского городка, поэтому татары оставили его и ушли с вершины Узун-кургана.

Через 85 лет ниже по склону Кургана, в 1 км от брошенного татарского Изюма, русские и украинские казаки построили большой город-крепость Изюм. Он в 50 раз превосходил по размерам татарский городок и занимал площадь около 16,5 га.

Из всего сказанного видно, что город Изюм в конце XVII века унаследовал свое название от татарского сторожевого городка Узуна (Гузуна) что, как писал харьковский архиепископ, «сказывается и по письменным памятникам» (подтверждается).

Камень Али-ад-Дина Таласского

Свидетелем того, что в районе современного города Изюма жили татары, стал известняковый столб с высеченными на нем арабскими письменами.

Столб найден на западном склоне Кремянца (Узюм-коргана) летом 1926 года после сильных дождей. Высота его 80 см, ширина 35 см, толщина 35 см. Возможно, в XIV веке этот каменный столб был установлен на вершине Кремянца, где был татарский сторожевой пост. Камень простоял на своем месте до 1681 года и был сброшен в овраг, когда на месте татарского поста строился русский городок Крымянец.

Известный советский востоковед В. В. Бартольд в том же году, когда был найден камень, прочитал высеченную на нем надпись: «Год амара газал фалу Али-ад-Дин бини Чамал-ад-Дин бини Али-ткарази. Фи ювли II шаввал фи сана 734». В переводе на русский язык: «Велел сделать это Али-ад-Дин, сын Джамаль-ад-Дина, сын Али Тарази в день II шаваля из месяцев 734 года».

734 год арабского (мусульманского, исламского) лунного календаря соответствует 1334 году.

Неизвестно кем был Али-ад-Дин, который более 600 лет тому назад установил этот каменный столб на вершине Узюм-коргана (Кремянца). Судя по переводу надписи, дед Али-ад-Дина – Али Тарази (Али Таласский) принадлежал к какому-то знатному роду в городе Тараз (Талас, Толас). Ныне – это город Джамбул в Казахстане.

Можно только предполагать с какой целью был установлен камень на вершине Кремянца. Возможно, камень Али-ад-Дина был пограничным знаком.

Во Вторую мировую войну Изюмский краеведческий музей, где экспонировался камень, был полностью разрушен, а камень бесследно исчез. Есть надежда, что Н. В. Сибилев, директор музея, спрятал его, как и остальные громоздкие экспонаты, в крепостной ров бывшей Изюмской крепости. Но не исключено, что в 1944 году жители Изюма, восстанавливая свои жилища, использовали камень при строительстве…

(текст представлен в редакции В. Б. Мамонтова)

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ:

1. Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. – Окружной музей. Изюм. 1925.

2. Сибилев Н. В. Очерки по доистории и истории Изюмского края – Окружной музей. Изюм. 1928.

3. Сибилев Н. В. Изюмщина. Краеведческий музей. – Окружной краеведческий музей. Изюм. 1930.

4. Газета «Радянське життя». – 13 березня 1971, м. «Ізюм».

5. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение 5. – Харьков. В университетской типографи. 1858.

Носачов В. Г.

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ІЗЮМЩИНИ

Історично прикордонна Ізюмщина була місцем проживання різних народів. Важко зараз встановити етнічну приналежність перших мешканців краю. Першими, точно ідентифікованими народами Ізюмщини, були індоєвропейські ірановомовні племена середньостогівської, ямної, катакомбної та зрубної культур [31, с. 276]. Із VII сторіччя до н.е. Ізюмщину заселяють скіфи, їх заступають сармати та іранці. На початку нової ери на місце іранців поступово приходять інші племена, переважно тюркського походження. У V столітті сюди приходять болгари, уртигури й оногури, нащадки сарматів алани та перші слов'яни з території сучасної Західної України, які тікали від нашестя готів [3, с. 139]. Цими народами, які входили до складу Хазарії, була створена салтівська культура. Певний час у VIII столітті, пересуваючись на територію сучасної Угорщини, Ізюмщину заселяли угорці [3, с. 225-227]. У IX столітті з'являються торки, печеніги, а з середини XI до середини XIII століття – половці. Їхні прямі нащадки, відомі нам під назвою кримських татар, будують «попередницю» Ізюму – фортецю Узун на горі Крем'янець, яка існувала принаймні до XVI ст. [19, с. 45]. Приблизно до того часу тут жили й татари [20].

Але, 1599 року все змінилося. На річці Оскол Московія засновує місто Цареборисів. Будували його представники всіх народів, які населяли тоді Ізюмщину та перебували на царській службі.

Проте скоро місто знелюдніло й лише наприкінці 1653 року було відновлене переселенцями з Полтавщини – Кременчука, Кобеляк, Полтави та Миргорода [39]. За переписом 1654 року, у ньому було черкас (українців) – 143 родини і 174 неодружених чоловіків, „російських людей" – 5 родин та 4 неодружених [5].

1652 року «при Сіверському Дінці в Ізюмському урочищі» з'являються перші поселенці – теж українці [5, с. 393]. Поступо-

во заселяється й інша місцевость. Ізюмщина входить до Харківського, а з 1673 року до Балаклійського козацького полку. Селилися тут винятково українці, точніше козаки. Але серед них могли бути люди різного етнічного походження – хрещені евреї (зокрема династія Перехрестових), поляки, татари. Проте якщо вони приймали православ'я й входили до козацької консорції, то вважалися українцями [5, с. 67, 72].

Зокрема, підпрапорний Ізюмського полку Андрій Меєр мав єврейське походження [14, с. 34] . Мабуть, він був освіченою людиною, бо служив у полковій канцелярії, наглядав за казною та поштою: *«Въ службу въступил въ (1)750 году марта 9 числа из жидовъ, толко нн҃ѣ находится в Християнском законѣ, в Сумской полкъ і опредѣленъ Сумскою полковою канцеляриею козаком, а того ж году сентября 6 числа – подпрапорным и по прозбѣ его переведен зъ Сумского въ Ызюмской полкъ і бывал по отправлению от Сумской полковой канцелярії при покойном брегадирѣ Капнистѣ два года да при брегадирѣ Ушаковѣ – четырѣ мц҃ѣ на ардинарцыі, при полковых знаменах272 неодънократно да при полковой Сумской канцелярії и дистриктѣ в надсмотриванії денежной казны и в содержанії полковой почты немалое время, а по переводѣ в Ызюмской полкъ былъ при покойному бригадиру Банческулу в ардинарцах чрезъ три года…»* [14, с. 234].

Але іноді козаки використовували таке службове становище й не витримували спокуси провести ту чи іншу комерційно-гендлярську оборудку. Таке сталося і з Мейером: *«за дачу нымъ, Мейеромъ, будучи при правленії Савинъскою командою по требованию от состоящей в той каманде на винтеръ-квартере Слободского гусарского полку первой роти о продаже провианта и фуража писменних неправилныхъ противъ торговой цены справокъ и в чиненії по команде в противность указовъ непорядковъ состоит под следствиемъ»* [14, с. 120].

Але характер заселення нашого краю визначило саме вільне українське козацтво. Про це 150 років тому писав етнограф А. Ріттер: *«неоспоримо то, что выходцы изъ Гетманщины и*

Юго-Западнаго края должны были быть люди, стойкіе въ своихъ убѣжденіяхъ о народѣ , родномъ языкѣ, религіи, ихъ признаніи и выборѣ законной власти. Такія начала, подвинувшія къ переселенію, прежде всего проявились въ служиломъ людѣ , въ казачествѣ, болѣе развитомъ, бываломъ» [29, с. 5].

1681 року полковник Григорій Донець (Захаржевський) засновує Ізюм. Майже одразу воно стало головним центром південної Слобожанщини. Заселяли її переважно вихідці з Правобережної України, зокрема Поділля й Галичини. 1680 року велика делегація українських біженців із Умані, Збаража, Богуслава, Тернополя та інших міст Правобережжя на чолі з протопопом Я. Мировицьким подала прохання щодо поселення на території Слобожанщини. Як зазначається у Відомості про Ізюмський слобідський полк 1726 р., *«город Изюм и протчие оного полку местечки и села набраны из за Днепра и города Корсуна и из протчих разоренных тамошних Заднепровских мест и из Малой России и из Слободских Сумского, Ахтырского и Харьковского полков, малороссийскими служилыми людьми черкасами»* [5, с. 442]. Черкасами називали тоді українців.

За документальними свідченнями Ізюм заселявся українцями з усіх регіонів нашої країни. Але приймати великоросійських поселенців Григорію Донцю було заборонено.

Російський історик Загоровський зазначає, що *«Заметим, что правительство считало возможным селить на Изюмской черте лишь черкас; появление же русских вольных поселенцев у черты, а тем более на территории, защищённой «Новой чертой», категорически запрещалось».* У випадку поселення на Ізюмщині росіян „у Ізюмському полку Воєнна колегія виселяла з козачих земель російських однодворців".

Власне, українським місто Ізюм було лише кілька наступних років після заснування. Згодом, при постійному пануванні українського етносу, тут поступово селилися й інші етнічні меншини.

Росіяни дуже скоро не просто з'явилися на Ізюмщині, але й ґрунтовно змінили її етнокультурне обличчя так, що й досі ба-

гато хто вважає їх панівною нацією, а не просто національною меншиною.

Українці versus росіяни. Російськомовний, майже без ознак української ідентичності, із російсько-радянською (донедавна) топонімікою й пам'ятками – таким нині постає Ізюм. Власне, міф «російсько-українського Ізюму» є надзвичайно живучим. Більшість російськомовних ізюмчан щиро вважають це становище історичним і не бачать відмінностей між двома «братніми народами». І справді, згідно з соціологічним опитуванням, оприлюдненим 2013 року, на Харківщині майже 40% населення визначає себе «русско-украинцами». Моноетнічних українців трохи менше половини, росіян – лише 12% від усього населення області [37]. За опитуванням 1996 року, «одночасно росіянами й українцями» визнали себе 27% ізюмчан. Зараз, очевидно, менше. Проте разом із етнічними росіянами понад третина ізюмчан українцями себе не усвідомлює.

Оселяючись на степовому «фронтирі», спочатку українці практично не змішувалися з російським населенням. Самі росіяни попервах були нечисленними й складалися переважно зі служивих людей. Згодом їх кількість збільшувалася за рахунок солдат прикордонних гарнізонів та військових поселень; розкольників, що тікали на окраїни від реформ патріарха Никона; кріпаків, яких поміщики переселяли на отримані землі Слобожанщини з російських маєтків. Нарешті, зі зростанням міст – чиновниками, купцями, ремісниками тощо.

На мапах видно, що російські поселення Слобожанщини були окремими острівцями в суцільній смузі українських поселень. Російська влада аж ніяк не бажала створення «нового Дону», куди могли б тікати росіяни корінної Росії, суворо наказуючи: *«як осатчім, так отаманам і осавулам і всім посполитим людям міцно проходящих людей розглядати, щоб були вільні черкаси і під виглядом би черкашенина росіянин не закрався, а російських людей і донських козаків без пашпорт конечно жодного не приймати і жодного дня не тримати»* [21]. Як зазначає Багалій,

«взаємні контакти етнічних українців та руських на Слобожанщині з самого початку були досить незначні – вони жили в різних населених пунктах, зберігали свою мову, одяг, звичаї, культивували негативні взаємні стереотипи і рідко вступали в шлюби між собою» [5].

Русифікація почалася з церкви й освіти. Історик і видатний мислитель Ізюмщини Григорій Данилевський писав: «Харківський колегіум вже в другій половині XVIII ст. міг постачати в дворянські маєтки Слобожанщини домашніх вчителів, «які б навчали дітей говорити російською, а не по-малороссийски».

Та селян ці процеси не стосувалися, про що свідчать десятки спогадів і мемуарів, подорожніх нотаток і документів того часу. Зокрема, свідоцтва Йоганна Гюльденштедта, який подорожував Слобожанщиною 1774 року: *«всі вищезгадані (по Донцю) слободи належать до Ізюмської провінції і населені малоросіянами, за винятком слобод однодворців... Між цими двома сторонами постійно ведуться сильні суперечки про кордони; та й навряд чи можна сподіватися на злиття москалів з хохлами, як вони в насмішку називають один одного, тобто росіян з черкасами, або руснаками».* Через півстоліття інший німець Август Гакстгаузен підтвердить цей висновок, зазначивши, що села Харківської губернії *«абсолютно малоросійські» і відрізняються від великоросійських, нагадуючи більше німецькі»* [18, с. 137].

XIX сторіччя, період формування модерних української й російської націй, змінив ситуацію. Виник новітній російський націоналізм, що не потребував «малоросійського» компоненту. Місцевий педагог Т. І. Селіванов із цього приводу зазначає: *«Ми застали вже в 1807 році в училищах самого Харкова учителів, що так і різали по-українськи з учнями; та ми, тобто новоприбулі із семінарій вчителі, за розпорядженням начальства, зломили їх і прівчили говорити російською»* [18, с. 147].

Проте навіть серед місцевої еліти українськість проривалася повсякчас. Харківський історик В. В. Кравченко писав: *«Місцеве дворянство охоче продовжувало спілкуватися між собою*

по-українськи. У дворянських салонах і зборах місцева культурна стихія нагадувала про себе українськими слівцями і фразами, якими іноді любила приперчувати свою промову освічена публіка, а також українськими піснями, мелодіями... На Слобожанщині першої половини XIX ст. українська жива мова в цілому переважала над російською» [18, с. 148].

Натомість у містах і селах просте населення залишалося українським, міцно тримаючись за свою мову, традиції, національну ідентичність. Незважаючи на русифікацію, що тривала все XIX сторіччя, за переписом 1897 року в місті жило 78,3% україномовних мешканців [I].

Модернізація України зруйнувала стіну між двома націями. 1902 року професор Харківського університету О. М. Краснов зазначає: *«Традиційна ворожнеча між хохлами і москалями – корінна відмінність їх побутових устоїв в Харківщині – починає пом'якшуватися, хоча ще й далеко не цілком. Але, в усякому разі, ці зовсім різні народи починають надавати обопільне вплив: росіяни – вживати «хохляцкае наречие», а «хохли» – носити російський одяг, і обидві сторони – частіше одружуватися між собою»* [18, с. 197]. Із того часу, особливо в радянський період, відбувалася загальна русифікація Слобожанщини. Зрештою, значна частина українців у містах була денаціоналізована. Натомість значно зросла частка населення, яка вживала російську мову та вважала себе росіянами.

Росіяни. 1732 року з 31183 усіх мешканців Ізюмського полку росіян було лише 115 (0,37%). Із них 83 жили в Ізюмі, що становило 5,2% від усіх дорослих чоловіків міста (1,6 тис.) [5, с. 46]. Та саме в цей час російська меншина Ізюмщини збільшується за рахунок однодворців, які були поселені на ново-зведеній Українській лінії. Найбільшим російським поселенням стала фортеця св. Петра – нинішнє село Петровське. Вище було сказано, якими були причини поступового зросійщення міста.

В Етнографічному нарисі Харківської губернії А. Ріттіха 1879 р. [29, с. 12] наведено перелік російських сіл Ізюмського

повіту *«98) Голая Долина; 99) Катериновка; 100) Шевелевка; 101) Волобуевка; 102) Закоблукинъ; 103) Андреевка; 104) Даниловка; 105) Архангельская; 106) Ивановка; 107) Африкановка; 108) Андреевка; 109) Благодатная; 110) Подолье; 111) Благодать; 112) Раздолье; 113) Беззаботная; 114) Ольчинъ; 115) Новоявленское; 116) Веревкина; 117) Петровское; 118) Михайловка».* Фактично всі ці села зараз у Донецькій області, крім кількох, що відійшли до Барвінківщини й Балаклійщини. Власне, у межах теперішньої Ізюмщини російських колоній не було аж до 1933-34 рр.

Перепис 1897 року показав пік русифікації – 20,6% населення міста й 10,9% сільського населення називали себе російськомовними. Тоді національність фіксували за мовою, тож, скажімо, україномовні ізюмські цигани тим переписом взагалі не виділені [I].

1920 року з Ізюмщини виділено Слов'янський повіт, який виявився чи не найменш русифікованим у новоствореній Донецькій губернії – лише 7,5% росіян проти 59,5% у Дебальцевському, 36,8% Юзівському (56,4% у самій Юзівці), 26,5% Луганському повітах [I].

За переписом 1926 року (пік українізації) в Ізюмі вже 17,8% російського населення і 15% по всій окрузі, переважно в Петровському й Лозовеньківському районах [I]. За даними останнього передвоєнного перепису, в Ізюмі (з приєднаним традиційно українським лівобережжям Дінця) було 11,8% росіян, по району – 7,5%, зокрема серед сільського населення лише 3,4% [I].

У повоєнні роки русифікація міста значно прискорилася, досягнувши максимуму 1989 року – 19,8%. Та останнім переписом 2001 року зафіксовано лише 13,4% росіян. Місто поступово українізується, хоча й досі майже 1/10 частина населення – російськомовні українці. Усього російську мову вважають рідною 23,8% ізюмчан і 7,5% населення району[2, с. 48-62]. Російськомовне населення переважає лише в селі Придонецьке – 63,6%. Відносно значна його частка спостерігається в селах Олександрівці (30,2%) і Лисогірці (23,5%). Інші села району майже стовідсотково українські.

Лише два сусідні з Ізюмщиною райони, історично приналежні до Ізюмського полку, Барвінківський (російськомовних 7,7%, одне невеличке російськомовне село Барабашівка) та Борівський (8,1% російськомовних, відносно російськомовне тільки село Підвисоке – 30,2%), є традиційно і за орієнтацією українськими. Усі інші наші сусіди – зрусифіковані або мають великі російські анклави, зокрема сільські.

Із північного заходу з Ізюмщиною межує заселена російськими військовими поселенцями Української лінії південна Балаклійщина. Там російськомовними є села Петровське, Завгороднє, Протопопівка, Берестянки, Волвенкове, Червона Балка, Первомайське, Попівка, Анісімовка, Соколівка, Глазунівка.

Із півдня – промислова Донеччина, ґрунтовно русифікована в радянський період. Російськомовними є міста (Слов'янськ 54,6%, Краматорськ 63,6%, менше Лиман – 29,1%). Сільське ж населення залишається українським. У Слов'янському районі російськомовних – 15,5% (російськомовні села Гола Долина, Селезнівка, Мазанівка, Олександрівка, Шабельківка, Андріївка). У Краснолиманському – 17% (переважно в райцентрі). Подібна ситуація й на Сватівщині Луганської області – 7,5% російськомовного населення (у Сватовому 9,7%). Далі на південь густонаселений та урбанізований регіон майже повністю русифікований [I].

Власне, бачимо своєрідний український острів: Барвінкове-Ізюм-Борова-Сватове в межах Південної Слобожанщини

Європейці. Поступово в регіоні з'являлися представники інших європейських національностей. На жаль, переписи фіксували не національність чи мову, а віросповідання.

За цією ознакою встановити національність можна тільки орієнтовно. Опис Харківського намісництва 1785 року фіксує на Ізюмщині 8 лютеран (німці Ізюму), 3 католики (поляки чи німці слободи Нижній Бурлук), 4 кальвіністи (угорці чи німці слободи Бурлій). Харківський історик пише, що *«в містечках Слобожанщини можна було зустріти німців, французів, поляків, євреїв і циган»* [18, с. 58].

Саме на той час припадають спогади харківського професора К. Д. фон Роммеля початку XIX ст. В. Кравченко пише, що вони *«малюють досить строкату в етнічному та культурному відношенні соціальне середовище Слобожанщини, в якому можна було зустріті представників місцевого дворянства, російських поміщиків і чиновників, німецьких ремісників і вчених, французьких комісіонерів і вчителів, польських військових і акторів, емігрантів з Європи, купців і полонених – турецьких і кавказьких вельмож, польських і французьких офіцерів, захоплених у всіх війнах, які вела імперія на південному і західном напрямках своєї експансії ... Всі ці люди, залишаючись на постійне проживання на Слобожанщині, сприяли збільшенню в краї того, що в сучасній літературі іменується «капіталом розмаїття»* [18, с. 58].

Із середини XVIII сторіччя ізюмське дворянство поповнилося волоськими й сербськими військовими колоністами, яким виділяли землі Ізюмщини. Вони досить швидко асимілювалися українцями, залишивши лише румунські й сербські прізвища серед дворянства Ізюмщини (Бузескул, Градескул, Мілорадович, Пештич, Депрерадович).

Ізюмське дворянство, як і в цілому по Росії, було інтернаціональним. Проте місцевий український патріотизм швидко поширювався на їхніх дітей та онуків.

Наказний полковник Ізюмського полку В. П. Капніст (Капониссі) був венеціанським підданим, сином грека з о. Хіос. А його син, відомий російський письменник В. В. Капніст, став українським патріотом, який, за спогадами доньки, *«страстно любилъ свою родину и готовъ былъ жертвовать всѣмъ состояніемъ для блага Малороссіи; при малѣйшемъ угнетеніи или несправедливости начальниковъ, он летѣлъ въ Петербургъ, бросалъ семейство, дѣлалъ долги ... и почти всегда возвращался побѣдителемъ… Его завѣтнымъ желаниемъ было возстановить прежнее благоденствіе и богатство Малороссіи, оживить народъ, помнившій еще свою свободу, но угнетенный и преслѣдуемый несправедливостью земской полиціи того времени».*

Переписом 1897 року в повітовому Ізюмі зафіксовано українців – 78,3%, росіян – 20,6%, євреїв – 0,7%, поляків – 0,2%, німців – 0,17% [I].

Німці. Наприкінці XIX століття на сучасній Барвінківщині виникає ряд колоній. Докладно про це пише барвінківський дослідник Юрій Мітін [25]. Він зазначає, що серед колоністів найбільшою етнічною групою були німці – католики, лютерани і меноніти. Загалом, неслов`янські прізвища пістрявіють у Російській імперії 18-19 століть, зокрема й на Барвінківщині – Фідлери, Циглери, Данзаси, Рерберги тощо. З роками, крім прізвища, ні за вірою, ні за мовою вони нічим від навколишніх дворян не відрізнялися.

Селилися, як правило, компактними групами, зберігали свої вірування й звичаї, майже не зливалися з навколишніми автохтонами. Наприкінці XIX – початку XX століття на заході й півдні Барвінківщини цілі села й хутори були німецькими – Лачинове, Швайкерти, Капіноси, Погонівка, Григорівка. В українських селах (Василівці ІІ, Барвінковій) вони селилися окремими «крайками» (місцеві мешканці називали їх «колонами»). Були колонізовані й села на південь від Барвінківщини в сучасному Олександрівському та Слов'янському районах Донеччини.

Ці люди не просто жили й працювали на нашій землі – вони внесли вагомий внесок в економічний розвиток краю. Та, попри все, стали чи не першими жертвами більшовицького режиму. І зараз, після масового етноциду й еміграції, тільки іноді можна зустріти Циммерів, Майєрів, Капіносів – нащадків колишніх колоністів.

Уже в роки незалежності в Ізюмі було створене Товариство німців «Відергебурт», метою якого було збереження національних традицій цієї меншини. Проте на сьогодні воно практично не діє через виїзд майже всіх німців на історичну Батьківщину.

Менноніти. Окрема історія – це менноніти, перші баптисти на Ізюмщині. Послідовники Менно Сімменса, що миролюбивою проповіддю зумів зберегти від знищення баптистів часів релігійних воєн у Європі, вони характеризувалися намаганням повернутися до традицій перших християн.

Під їх впливом в Україні поширюється новітній баптизм – так звана. «штунда». «Штудіями» українські селяни називали релігійні проповіді баптистів, що стали популярними й серед місцевого населення. На початку XX ст. чисельність українських штундистів була більше мільйона.

1923 року баптистські общини зафіксовані в самому Ізюмі (дві громади) та численних селах. Євангельські християни – у Мечебиловому, Савинцях, Горохуватці, Червоному Донці. Власне меноніти – у Гаврилівці й Барвінковому.

Ю. Мітін [25] зазначає особливо велику роль менонітів в історії Барвінківщини. Як приклад, описує типове менонітське й нетипове для України село Григорівку. Село було засноване менонітами 1889 року й незабаром стало найбагатшим в окрузі: *«рівна вулиця, розбита провулком, ділила його на чотири квартали. Усі садиби були ретельно сплановані за одним типовим проектом. У селі була «дорфшуле» – сільська школа, вітряк, а згодом – паровий млин. Мешканці (як і всі менноніти) вели здоровий розмірений спосіб життя. У робочі дні працювали, працювали й працювали, а у вихідні і свята збиралися у центрі послухати свій же духовий оркестр...»*

Не всім подобався незвичний спосіб життя менонітів, тим більше в радянський період. Зрештою, жителі Григорівки були змушені емігрувати. Майже всі вони *«...виїхали в один день17 липня 1924 року спеціальним поїздом до Москви, звідти – до Риги, а далі океанським лайнером до Канади»* [25].

Євреї. Були помітною меншиною нашого краю. Ізюмщина не входила до «смуги осілості», де дозволено було проживати цьому народу, водночас прямо межувала з нею. Тому окремі єврейські родини, переважно з Полтавщини й Катеринославщини, почали селитися в Ізюмі та по селах, особливо в Студенку. Зокрема, у Комарівці жила єврейська родина з Фастова, що тримала шинок. Уже 1826 року згадуються майстри винокурних заводів. Майстер із Київщини Савелов Володимир працює на винокурні поміщика Немчинського в селі Олександрівка. Шулім Соболєв з

Полтави будує винокурний завод поміщиці Горпинченко в хуторі Купному. У Студенку працює годинникар з Полтави Осип Фельдман. У цьому ж селі того ж року фіксується полтавський міщанин Арон Португалов і вчитель із Павлограду (Катеринославщина) Герц Бершеркер, ремісник мідних виробів із Полтави.

1868 року в Ізюмі мешкало 77 євреїв. А вже перепис 1897 показує невелику єврейську колонію в Ізюмі й удвічі більшу в Слов'янську. Займалися переважно торгівлею й різними промислами. На зламі XIX – XX ст. серед ізюмських євреїв були підприємці: аптекар Бронштейн, торговець канцтоварами Хайнович, володар миловарного заводу Шапіро, першою ізюмською друкарнею володів Г. Нутіс із Бердичева. Власником аптеки в с. Олександрівка (нині райцентр Донецької області) був Янкель Юдович Іолк. Значний внесок зробили євреї в розвиток економіки Слов'янська. І не лише в економіку. Уродженцем Слов'янська був В. Блюмштейн (Данило Коряк), український літературознавець і критик, боротьбист, репресований і розстріляний 1937 року. 1919 року тут народився відомий поет Борис Абрамович Слуцький. У Слов'янську та Ізюмі діяли синагоги й були еврейські кладовища [30].

У роки Першої світової війни в Ізюмі діяв Ізюмський еврейський комітет допомоги жертвам війни.

За переписом 1926 року, єврейське населення міста складало 2,3%, а по всій окрузі 0,15%. За переписом 1939 року, коли до складу Ізюму були включені промислове селище Ізюм-Вокзальний і слобода Піски, відповідно 0,4 і 0,08%. Свідчень про масове знищення єврейського населення на Ізюмщині немає, можливо, через невелику їх чисельність порівняно з іншими регіонами, зокрема з Бахмутом.

Поляки. Особи польського походження відомі серед перших слобідських старшин. Але тут потрібен виважений підхід, адже часто цілі козацькі династії наполегливо намагалася за всяку ціну довести своє шляхетське походження. Найвідоміший приклад – династія Донців-Захаржевських

Автор «Історії слобідських полків» І. Квітка просто заявляє, що слобожани, складалися з *«поляків, польських українців» та представників «інших чужоземних народів» які прийняли, за місцем походження перших з'явилися тут семей, загальне для них ім'я «черкас» для того, щоб «відрізнити свої поселення і рід, змішаний з різних племен, від інших народів, в Росії обітающих».* От і мешканець Харкова Севастьян Данилович Колосов у проханні на ім'я імператриці від 2 жовтня 1780 називає себе «Полско природи малоросіянином», підкреслюючи, що його дід був «Полско природи».

Справжньою польською династією були Тихоцькі, нащадки Анджея Тихоцького, син якого Яків (офіцер Ізюмського полку) збирав кошти на відкриття Харківського університету. Згодом в імператорському указі зазначалося, що гроші «були зібрані для блага просвіти без додаткового обтяження селян». Пізніше в Харківському університеті були засновані «стипендії Тихоцьких» [II].

BOGATY
WIRYDARZ
P. ZACHARZEWSKICH
ROZAMI
NA OZDOBE
THEODORA
ZACHARZEWSKIEGO
ODDANY.

[«Bogaty wirydarz», видано у Києві у 1705 р.]

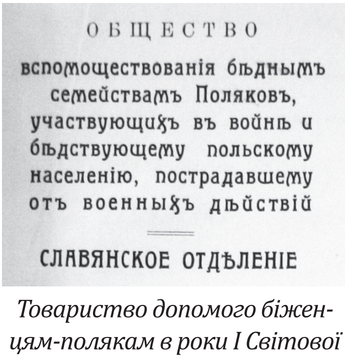
Барокова поема-панегірик Яна Орновського, яка була присвячена полковникам Захаржевським, видана в типографії Києво-Печерської Лаври 1705 року. Поема з традиційною для тих часів «довгою» назвою – *«Багатий сад, засаджений гербовими трояндами вельможних їхніх милостей панів Захаржевських… стольникові та полковникові харковському, його милості Теодорові Захаржевському в панегирічній презенті» («Bogaty wirydarz»)* написана польською мовою. Можна вважати, що це був перший літературний твір, присвячений, крім Захаржевських, ще й Ізюмщині.

Звичайно ж, вишукана барокова культура зазнала й впливу культури

народної. Відомо, що кінець XVIII - початок XIX сторіччя – розквіт української літератори. Книги видавалися латиною, польською та українською мовою. Але це окрема цікава й важлива для нашого сьогодення тема. Латиницею писав перший ізюмський полковник Григорій Донець-Захаржевський. Є свідчення окремих джерел про «схоластичний, польсько-латинський характер» перших шкіл Слобожанщини [37].

На зламі XVIII – XIX ст., коли Польща була остаточно включена до Російської імперії, поляки поступово посідають місце четвертої меншини Ізюму. У губернському Харкові виникає велика й впливова польська колонія. Вплив поляків на українське відродження на Харківщині, зокрема Ізюмщині (Михайло Петренко, Степан і Володимир Александрови, Порфирій Кореницький, Дмитро Запара), мало досліджений, хоча окремі антиукраїнські історики прямо стверджували, що «харківське відродження» інспірували поляки.

Першими виданнями харківської друкарні 1790-х рр. були перекладені з польської мови господарські календарі – прообраз літературних альманахів епохи романтизму. Із 1818 року в Харківському університеті почалося факультативне викладання польської мови й словесності. Його ініціатором став ад’юнкт університету, випускник Києво-Могилянської академії П. П. Гулак-Артемовський. Деякий час він був домашнім учителем у маєтках польської шляхти. Типовий «українець польської культури» був членом Королівського товариства друзів наук у Варшаві. Після розгрому Віленського університету й переслідувань польської культури після повстання 1830 року, яке, між іншим, придушував Ізюмський гусарський полк, контакти харківського українства з поляками стали більш інтенсивними. У Харкові знайшли притулок багато польських студентів, сюди ж змушені були переїхати з Вільно й польські професори.

ОБЩЕСТВО

вспомоществованія бѣднымъ семействамъ Поляковъ, участвующихъ въ войнѣ и бѣдствующему польскому населенію, пострадавшему отъ военныхъ дѣйствій

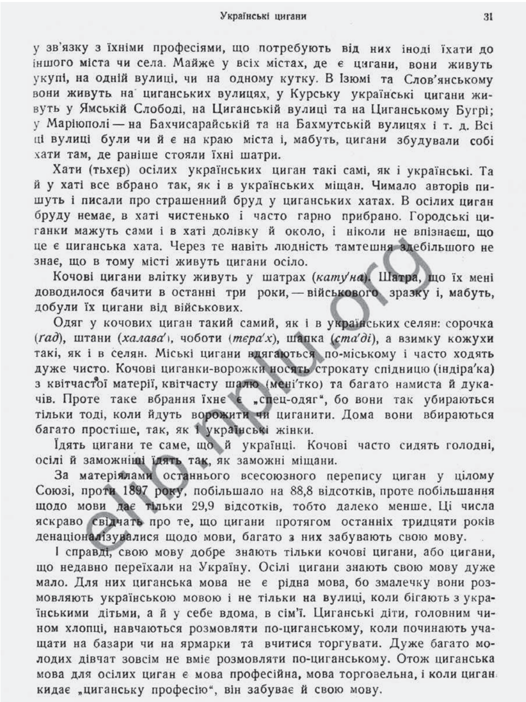
СЛАВЯНСКОЕ ОТДѢЛЕНІЕ

Товариство допомого біженцям-полякам в роки I Світової війни. Слов’янське відділення.

Свідчень про окрему общину чи римо-католицьку громаду в тогочасному Ізюмі немає, проте дані перепису 1897 року показують порівняно значну польську громаду. А ось Краматорськ став важливим промисловим містом краю зокрема й завдяки енергійній діяльності польських підприємців. Польська громада тут була створена й активно діяла. Але після 1917 року поляки змушені були покинути наш край, а ті, хто залишився, у 1930-х рр. були репресовані як «неблагонадійні». Сьогодні лише поодинокі представники цієї найближчої нам західнослов'янської нації мешкають в Ізюмі, Сватовому та інших населених пунктах.

Вірмени. Перші згадки про вірмен на Ізюмщині з'являються наприкінці XIX сторіччя. Ця меншина займала міцні позиції в торгівлі й підприємництві південних міст Російської імперії, включно з Причорномор'ям і Донбасом. Вірмени фіксуються в Слов'янську переписом 1897 року. У повіті, очевидно, на промисловому півдні, мешкало ще 13 вірмен. Переписом 1926 року вірмени зафіксовані й в Ізюмі та районі. Зростала ця меншина й у повоєнні роки, особливо наприкінці 80-х років внаслідок відомих міжетнічних подій. Сьогодні вірмени є третьою меншиною Ізюму, досить активною та помітною.

Роми (цигани). Наприкінці XVIII ст. в Ізюмі виникла велика колонія осілих циган

Українські цигани 31

у зв'язку з їхніми професіями, що потребують від них іноді їхати до іншого міста чи села. Майже у всіх містах, де є цигани, вони живуть укупі, на одній вулиці, чи на одному кутку. В Ізюмі та Слов'янському вони живуть на циганських вулицях, у Курську українські цигани живуть у Ямській Слободі, на Циганській вулиці та на Циганському Бугрі; у Маріюполі — на Бахчисарайській та на Бахмутській вулицях і т. д. Всі ці вулиці були чи й є на краю міста і, мабуть, цигани збудували собі хати там, де раніше стояли їхні шатри.

Хати (тьхєр) осілих українських циган такі самі, як і українські. Та й у хаті все вбрано так, як і в українських міщан. Чимало авторів пишуть і писали про страшенний бруд у циганських хатах. В осілих циган бруду немає, в хаті чистенько і часто гарно прибрано. Городські циганки мажуть сами і в хаті долівку й около, і ніколи не впізнаєш, що це є циганська хата. Через те навіть людність тамтешня здебільшого не знає, що в тому місті живуть цигани осіло.

Кочові цигани влітку живуть у шатрах (*кату́на*). Шатра, що їх мені доводилося бачити в останні три роки, — військового зразку і, мабуть, добули їх цигани від військових.

Одяг у кочових циган такий самий, як і в українських селян: сорочка (*ґад*), штани (*халава́*), чоботи (*тєра́х*), шапка (*ста́ді*), а взимку кожухи такі, як і в селян. Міські цигани вдягаються по-міському і часто ходять дуже чисто. Кочові циганки-ворожки носять строкату спідницю (індіра́ка) з квітчастої матерії, квітчасту шалю (мені́тко) та багато намиста й дукачів. Проте таке вбрання їхнє є „спец-одяг", бо вони так убираються тільки тоді, коли йдуть ворожити чи циганити. Дома вони вбираються багато простіше, так, як і українські жінки.

Їдять цигани те саме, що й українці. Кочові часто сидять голодні, осілі й заможніші їдять так, як заможні міщани.

За матеріялами останнього всесоюзного перепису циган у цілому Союзі, проти 1897 року, побільшало на 88,8 відсотків, проте побільшання щодо мови дає тільки 29,9 відсотків, тобто далеко менше. Ці числа яскраво свідчать про те, що цигани протягом останніх тридцяти років денаціоналізувалися щодо мови, багато з них забувають свою мову.

І справді, свою мову добре знають тільки кочові цигани, або цигани, що недавно переїхали на Україну. Осілі цигани знають свою мову дуже мало. Для них циганська мова не є рідна мова, бо змалечку вони розмовляють українською мовою і не тільки на вулиці, коли бігають з українськими дітьми, а й у себе вдома, в сім'ї. Циганські діти, головним чином хлопці, навчаються розмовляти по-циганському, коли починають учащати на базари чи на ярмарки та вчитися торгувати. Дуже багато молодих дівчат зовсім не вміє розмовляти по-циганському. Отож циганська мова для осілих циган є мова професійна, мова торговельна, і коли циган кидає „циганську професію", він забуває й свою мову.

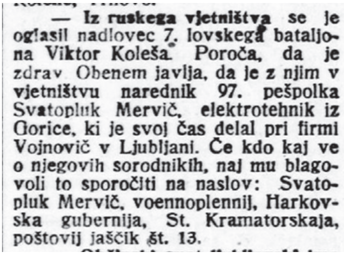
– єдина на Слобожанщині. Цигани поселилися біля мосту через Ізюм, утворивши дві вулиці – Першу й Другу Циганські (нині Первомайська й Харківська). Саме вони склали унікальну групу так званих «українських циган», життя яких встиг частково вивчити етнограф О. Баранніков [6]. Основними об'єктами вивчення стали колонії осілих циган Ізюму й Слов'янська. Як бачимо з фрагменту дослідження, ізюмські цигани перейняли й зберегли дотепер українську мову, звичаї, традиції, які місцеві українці загалом втратили.

На початку 30-х, у період колективізації, на Ізюмщині спробували створити з циганської колонії національний циганський колгосп «Шлях до комунізму». Спроба таким чином «цивілізувати» ромів виявилая геть невдалою. Після Другої світової ніяких планів щодо реанімації циганського колгоспу вже не було.

Нинішні цигани переважно займаються торгівлею. Зберігаючи певні риси самосвідомості, вони здебільшого носять українські прізвища й у переписах визначають себе українцями.

Інші. Щодо інших меншин, то це білоруси, татари, чехи, французи, що фіксуються вже переписом 1897 року. Латиші, литовці, естонці, греки, голландці, фіни, румуни, угорці зафіксовані переписом 1926 року [I].

Як бачимо, традиційними для Ізюмщини є якраз європейські національні меншини. І хоча з відомих причин у повоєнні роки вони практично зникли з нашого міста, історично, культурно, ментально саме ці національності для нашого регіону є найближчими.

— **Iz ruskega vjetništva** se je oglasil nadlovec 7. lovskega bataljona Viktor Koleša. Poroča, da je zdrav. Obenem javlja, da je z njim v vjetništvu narednik 97. pešpolka Svatopluk Mervič, elektrotehnik iz Gorice, ki je svoj čas delal pri firmi Vojnovič v Ljubljani. Če kdo kaj ve o njegovih sorodnikih, naj mu blagovoli to sporočiti na naslov: Svatopluk Mervič, voennoplennij, Harkovska gubernija, St. Kramatorskaja, poštovij jaščik št. 13.

Словенці у таборі для військовополонених, Краматорська, 1917 р.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. В. Авілов. Спогади про старий Ізюм. Ізюм. Рукопис (матеріали ІКМ). 1970 р.

2. Арефьев А. Л. Русский язык в Украинской республике («Русский язык в бывших советских республиках». Опубликовано в: Русский язык на рубеже XX - XXI веков – М.: Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2012).

3. Археология УССР. Т. II. – К. Наукова думка. 1986 р.
4. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
5. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетиях. – Харьков, 1890.
6. О. Баранніков. «Українські цигани». К. Видавництво ВУАН. 1931 р.
7. Бромлей Ю., Подольний Р. Человечество – это народы. – М. «Мысль». 1990.
8. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по регионам республик СССР.
9. Головінов В. П., Гомон П. Л. Духовні джерела Слобожанщини. – Х. «Прапор». 1998 р.
10. Гудзь-Марков А. В., 2004. Индоевропейцы Евразии и славяне. «Издательский дом «Вече», 2004.
11. Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки этнической истории. – М. «Эксмо». 2008.
12. Донік О. М. Етнічна структура купецтва в Україні (XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.
13. Дяченко М. Т. Ізюм. – Х., 1963.
14. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / Упорядн. С. Потапенко. – Харків, 2007. – 496 с.
15. Іванюк Олег. Етнічний склад населення міст України наприкінці XIX ст. Стан і перспективи дослідження проблеми // http://irbis-nbuv.gov.ua/
16. История городов и сёл УССР. Харьковская область. – К., 1976.
17. Історія України / Під ред. В. Ф. Верстюка, О. В. Гараня, О. І. Гуржія. – К., 1997.
18. Кравченко В.В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.
19. Крупа Т. Н. Размышления историка о постройке крепости на горе Кремянец в период правления хана Узбека // Альманах «Ізюмщина». – Ізюм. Вид. «Парус». 2008 р.
20. Маркин В. Н. Сторожа в Диком поле // Изюминка. – жовтень 2004 р.
21. Лаврів Петро. Історія Південно-Східної України. – К. «Українська видавнича спілка». 1996 р.
22. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1940.
23. Маловичко А. А. Изюмський полк. // Альманах «Изюмщина». Вип. III. 2011.
24. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003.
25. Мітін Юрій. Меноніти на Барвінківщині (за: T. Friesen, E. Dyck (Peters), G. Bergen. – Memories of Grigorievka. – CMBC. Publications. – Winnipeg. – Manitoba. – 1996).

26. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Ч. 1 / Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки. К.: Вища шк., 1997.

27. Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / Сост.: В. Ф. Дизендорф. – М., "ЭРН", 2006. – 472 с.

28. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела // Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій // Ред. кол. П. С. Сохань /відп. ред./ та ін. – Київ, 1991.

29. Риттих А. Ф. Этнографический очерк Харьковской губернии. Х., 1879.

30. Российская Еврейская Энциклопедия // http://www.rujen.ru/index.php/ИЗЮМ

31. Сегеда Сергій. Антропологія: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2001.

32. Слюсарский А. Г. Соц.-эконом. развитие Слобожанщины XVII– XVIII вв. – Харьков, 1964.

33. Список населённых мест по сведениям 1864 г. Обработан Н. Штиглицом. том XLVI.

34. Харьковская губерния. СПб., вид. Статистичного комітету МВС, 1869 р.

35. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Москва, 1859.

36. Харьковский календарь на 1887 г. В двух книгах.ред. П. Ефименка. Харків, вид. Харк. губернського статистичного комітету.1886

37. Валерій Хмелько. Из-за чего политикам удается раскалывать Украину // https://zn.ua/ARCHIVE/iz-za_chego_politikam_udaetsya_raskalyvat_ukrainu.html

38. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии до 1882 г.

39. Г. Г. Чепіга. Заселення Слобідської України у творчості В. Д. Юркевича. – Донецьк. Вид. ДНУ. 2008 р.

Електоронні ресурси:

І. Демографія, економіка, електоральна географія України // http://datatowel.in.ua/?s=Ізюм

ІІ. Стаття «Тихоцькі» // http://uk.wikipedia.org/wiki/Тихоцькі

Парамонов А. Ф.

ЧТО ПИСАЛИ О СЛАВЯНСКЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТ.

В XIX ст. заштатный город Славянск Изюмского уезда Харьковской губернии был весьма непривлекательным городком, если бы не его Минеральные воды. Город лежит на левом берегу р. Торца, которая протекала тогда с юго-восточной стороны города. В городе была и другая речка – Колонтаевка. Во второй половине XIX ст. здесь проживало до 20000 человек, которые занимались преимущественно торговлей и лишь отчасти земледелием. Три церкви (Воскресенский собор, Введенская и Николаевская церкви), городская дума, городская управа, банк, полицейское управление, камера мирового судьи, камера мирового следователя, квартира станового пристава, училище для мальчиков, сельская школа, народное училище для девочек, земская больница и клуб – вот и все учреждения Славянска в то время.

Промышленность города к 1880 году составляли несколько боен, 7 салотопенных заводов, 9 солеварен, один мыловаренный и один канатный заводы. Единственную аптеку содержал провизор Фёдор Николаев, он же открыл и отделение при Минеральных водах. Бюджет города составлял 23000 рублей, из которых тратилось на управление 5000 руб., учебные заведения более 3000 руб. больницы до 800 руб., на пожарную команду 4500 руб., освещение 350 руб. и городские постройки 5000 руб.

Торговля осуществлялась на четырех ярмарках, из которых наилучшими считались Троицкая и Евстафиевская, и на двух базарах, устроенных на городских площадях, грязных и пыльных. Большая часть товаров продавалась с земли и лишь незначительная с возов и маленьких, грязных лавок. Только в 1878 году Славянская городская дума приняла решение о строительстве новых каменных городских лавок на западной стороне Соборной площади.

«Волы, лошади, сидящие около лавок на земле бабы, мальчишки и девченки, тяжелая и малоповоротливая толкотня малороссиян мужиков, невольно переносит нас на далекий азиатский юг нашей обширной родины… Какое-то сонливо-спокойное состояние царит как на тифлисском, так и на славянском базаре. Те же отрывистые короткие вопросы и ответы, та же апатия. Нет ни крупной и звонкой речи, нет бесконечного торга, прицененения и выторговывания, как на русских рынках. Здесь все коротко, определенно, не уступчиво, сонно, лениво… Цены на жизненные продукты в Славянске гораздо дешевле харьковских, исключая молочных, которые если не дороже, то и не ниже харьковских. Прибавьте ко всему этому обилие кабаков, или почему то учтивее, шинков. В городе их насчитывается более 60…» [2].

В особо жаркие годы, как, например, в 1883 году, большинство продаваемых товаров, особенно мяса и рыба, были испорчены, тем не менее, продавались публике. Неприятнейший запах издавался от «обжорного ряда» на Соборной площади, здесь располагались и две ресторации. Место это называлось «прусская ротонда», владелец Пруссов сдавал ее в аренду до 1000 руб. а за порядком и чистотой не следил.

Улицы и площади не были замощены и не имели тротуаров, но зато они были чрезвычайно широки, и трудно было встретить любой другой город Харьковской губернии, по той шири с какой застроен Славянск. Здесь на каждый дом и маленькую хатенку непременно приходится огромный двор и еще больший сад, или просто пустырь и потому в городе тянулись бесконечные заборы и плетни.

Славянск, улица Петровская

Каменных зданий, особенно двухэтажных было весьма мало, как,

впрочем, и в любом другом подобном городке и он мало чем отличался от окрестных слобод. Лишь наличие зеленых металлических крыш на домах говорило о том, что здесь живет больше зажиточных людей, чем в слободе.

Описание Славянска и его Минеральных вод часто встречаются как в отчетах по врачебному отделению Харьковского губернского правления, так и в газетных публикациях. Изредка встречаются и мемуары, например, так описывает Славянск потомственный дворянин и помещик Изюмского уезда, лицейский друг Пушкин – Иван Васильевич Малиновский: *«В городе Славянске заслуживают особенное внимание три соляных озера. Репное, Вейсово и Слепное, они лежат в конце нового города, на расстоянии полуверсты от реки Торца, где прежде были городские укрепления, следы коих по ныне видны, с несколькими местами принадлежащими помещикам. Прежде добывали из них соль в значительном количестве, но правительство для збережения лесов запретило добывать оную дровами. Теперь устроено несколько заводов, в коих испаривают воду посредством атмосферной теплоты, спуская оную на значительно возвышенное расстояние от земли по хворосту искусно расположенному по высокому рештованью к истоку в желобы; сию пресыщенную солеными частицами воду собирают в хранилища, по примеру заграничных заводов, и вываривают на сковородках каменным углем, находящимся в значительном количестве – месте, называемом Лисья Балка, от города Славянска в 6-ти верстах (в Бахмутском уезде).*

С 1836 года начали обращать внимание на сии озера, как на врачебное средство. Вода в них имеет большое сходство с морской, следовательно предполагать можно ту же пользу, какая получается от купанья в море. Адъюнкт Харьковского университета Гордеенко, по определению Медицинского Департамента, составил физико-химическое и медицинское описание Славянских Озер. Он признает особенно полезными купанья в сих озерах, в следующих болезнях: в золотушной, ревматизмах, разного рода, в ло-

мотной болезни и хронических сыпях всякого рода, в женских болезнях: от расстройства маточной системы и даже параличах.

С 1835 года, в летние месяцы бывает значительный съезд больных, и многие хвалятся получаемою пользою от купанья. В первоначальной пользе оных вод удостоверил штаб-лекарь Яковлев в 1834 году, но в 1836 году умер; и хотя с гражданской стороны по исходе прошлого 1844 года не сделано никакого благоустройства строениям над целительным озером для пользующихся оным страдальцев; – а только находятся несколько купален несовершенно удобных построенных по крайней необходимости частными людьми. Зато на противуположном берегу озера попечительным распоряжением о военных поселянах всем известного г. Генерал от Кавалерии Алексея Петровича Никитина (ныне граф) воздвигнут госпиталь со всеми удобствами для летнего пользования, – и уже сотни хроников, от коих отказывались исцелить лучшие медики изысканнейшими медицинскими пособиями исцелившись в оном госпитале проставляют Его постоянную отеческую обительность» [3].

Минеральные воды открыты в 1836 году при Стефановской больнице г. Славянска благодаря медику Василию Кузьмичу Яковлеву, который впервые побывал в Славянске в 1832 году. По его просьбе в 1835 году анализы воды из озер сделал профессор Императорского Харьковского университета Егор Степанович Гордиенко. К сожалению, сам Яковлев не дожил до этого события, он умер 2 января 1836 года. Воды были открыты попечением и собранными пожертвованиями генерал-майором Василием Константиновичем Панютиным. Именно Панютин при целебном Репном озере устроил странноприимный дом, а на берегу озера были устроены пять купален на пожертвования дворян Изюмского уезда для больных и особо для теплых ванн, в воспоминание Иерусалимской купели Вифезда. При доме и купальнях в то время служил врач надворный советник Иван Васильевич Курдюмов, многие люди получали здесь врачебную помощь бесплатно на пожертвования Панютина. С 1844 года на Минеральных водах

Славянский курорт. Военная сторона

проходили лечение и офицеры и нижние чины резервного кавалерийского корпуса .

В 1873 году врачом заведений минеральных вод был Петр Иванович Петельчиц [4].

Развитие вод тесно связано с развитием железнодорожного сообщения в 1870 году. Каждый приехавший на поезде Курско-Харьково-Азовской железной дороги попадал на вокзал, который был в двух верстах от города. Через эти версты тянулся огромный пустырь, заросший сорными травами и кустарниками, а у вокзала приезжих ожидали «линейки», запряженные в одну лошадь. Чтобы доехать до самого города, нужно было заплатить 30 коп. Через полторы версты голой степи начинаются заборы и плетни, идут приземистые хаты горожан улицы Проезжей. Грязь или пыль столбом в зависимости от погоды. Так было и в последующие годы, Минеральные воды развивались, а подъездные пути оставались прежними. При этом съезд публики ежегодно возрастал. Если в 1844 году на водах было всего 157 человек, пользовавшихся водами, то в 1889 году – 425 семей, всего 951 человек с доходами за ванны 8149 руб. 30 коп., а за сезонные билеты 1959 руб.

Славянский курорт. Станция Минеральные воды

Неоднократно городская управа думала об улучшении сообщения между станцией «Славянск» и городом, заменив «мужицкие чертопхайки», однако не хватало частной инициативы. Только в 1883 году некий частный предприниматель изъявил желание построить ширококолейную железную дорогу [5]. Из Харькова до Славянска пассажиры ехали 13 часов в неудобных и душных вагонах. Однако еще и в 1888году, прибыв на станцию, вынуждены были до Минеральных вод трястись на «линейке» и глотать дорожную пыль [6]. Только в 1893 году начались работы по сооружению Славянской железнодорожной ветки, которая проходила за Колонтаевским мостом по Воскресенской площади, с которой были сняты неровности. Новая ветка заработала в 1894 году: к величайшей радости приезжих и обывателей и к огорчению до сотни фурщиков, которые избрали своим ремеслом доставку грузов и пассажиров до станции и обратно.

Развитие вод началось в 1876 году, когда было открыто Городское Общество Минеральных вод. В 1882 году, практикующий на водах врач Шуплевич, издал брошюру «Минеральные воды в Славянске». К тому времени здесь были 16 теплых ванн в здании возле озера, и 10 купален (5 мужских и 5 женских) на

Славянский курорт. Курзал с аллеей

берегу озера. К ним добавилась одна паровая и одна грязевая ванна. Цена теплых ванн составляла от 40 до 75 коп, холодных в общей купальне 5 коп., а в отдельной 10 коп. В 1882 году было выстроено отдельное роскошное здание для увеселений с рестораном, буфетом, танцевальным залом.

До этого танцевальный зал и буфет были прямо в здании Минеральных вод, что стесняло непосредственно воды [7]. Единственное, что долгое время не удавалось, – это создать при водах приличных размеров парк. Просто на соленых почвах растения и деревья росли крайне плохо. Парк был жиденьким и не давал необходимой тени в жаркие летние месяцы. Столовая, имеющаяся в парке в 1880-е годы, была крайне неопрятной, ножи и вилки грязны.

В двух флигелях сдавались квартиры на 2-4 комнаты. Частные лица к тому времени построили много квартир вблизи Минеральных вод, не комфортных, но значительно лучше квартир городских обывателей, и с лучшей меблировкой и изяществом, чем квартиры принадлежащие водам. Лучшие квартиры на водах в то время принадлежали капитану Леви, продавшему их не-

коему Долгову. Здесь был тенистый сад, примыкающий к озеру, а цена квартир в нем составляла до 500 руб. [8].

В ближних к Славянску селениях можно было снять вполне чистый и опрятный домик на две комнаты ценой за весь сезон в 15 руб. Гостиницы города были грязны, любой проезжий, решивший тут остановиться, рисковал быть заеденным паразитами, хотя плата в них была не меньше, чем в Харькове.

В 1886 году, когда Минеральными водами заведовал врач В. П. Коссовский, а по приглашению работали профессора Императорского Харьковского университета В. Ф. Грубе, И. Н. Оболенский, врач П. А. Ясинский был издан «Путеводитель к Славянским Минеральным водам», где указывались цены, службы, обстановки, список квартир и другая информация.

В Славянске при водах действовал и свой театр, антрепренером которого был П. И. Казанцев. Он же был и распорядителем всей увеселительной части, отвечал за оркестр Н. Х. Векслера, труппы драматических и опереточных артистов, устройство танцевальных вечеров и концертов, декоратора Янова, учителя танцев С. Н. Николаева. Действие всех развлечений открывалось 15 мая. А кроме этого была в 1888 году устроена роскошная женская купальня с приспособлениями для плавания и гимнастики [9].

Изменения, постигшие город в конце XIX – начале XX столетия связаны с развитием промышленного производства, и являются частью уже совершенно иной истории.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Заседание Славянской городской думы 21 августа 1878 г.
2. Харьковские губернские ведомости, далее ХГВ. 1879 год.
3. Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве. – Ф. 2053, оп. 1, ед. хр. 189.
4. ХГВ. 1873 год.
5. Южный Край. 1883 год.
6. Южный Край. 1888 год.
7. ХГВ. 24 июня 1878 год ХГВ. 18 мая 1883 год.
8. ХГВ. 18 мая 1883 год.
9. ХГВ. 14 мая 1888 год.

Петренко О. Є.

МИХАЙЛО ПЕТРЕНКО. ВІД ПОЕТА ДО ПРОКУРОРА

Майже 150 років, в усіх куточках світу, де живуть українці, лунає незабутнє «Дивлюся на небо та й думку гадаю, Чому я не сокіл, чому не літаю…». Прикро, але й досі мало хто знає, що поетичний шедевр має свого автора – поета Михайла Миколайовича Петренка (1817-1862). Він написав небагато, але те, що декілька пісень на його вірші вважаються народними – є найвищою відзнакою для Поета.

Невідомо, коли Михайло Петренко почав писати вірші, але вперше його твори було видано О. Корсуном під загальною назвою «Думки» в поетичній збірці *«Сніпъ»* (1841) [1, с. 175-184].

- Недоля. «Дивлюся на небо та й думку гадаю…»

- Вечјрнјй дзвінъ». «Якъ в сумерки вечјрнјй дзвјнъ…»

- Смута. «Чого ты, козаче, чого ты, бурлаче…»

- «По небу блакитнјмъ очјма блукаю…»

- «Гей, Иване! Пора…» (два вірші)

- Брови. «Ой, бјда менј, бјда…»

- «Туди мои очј, туди моя думка…»

У літературній збірці «Молодикъ» (1843), яку підготував і видав І. Бецький, відбулася друга прижиттєва публікація віршів Михайла Петренка:

- Вечиръ. «Зхилившись на руку, дивлюся я…» [2, с. 101-102].

- Батькивська могила. «Покинувъ насъ и нашу матиръ…» [2, с. 121-123].

Третя прижиттєва публікація поезій Михайла Петренка відбулася в альманасі А. Метлинського *«Южный русскій зборникъ»* (1848). Під назвою *«Думи та співи»* надруковано наступні вірші Поета:

- «Думи мои, думи мои…»

- Небо. «Дивлюся на небо, та й думку гадаю…» (поетичний цикл містить три вірші).

- *Весна. «Весна, весна, година мила…»*

- *Славьянск. «Ось, ось Славьянск! Моя родина…»* (поетичний цикл містить чотири вірші).

- *«Тебе не стане в сих мистах…»*

- *«Туди мои очи, туди моя думка…»*

- *«Як в сумерки вечирний дзвин…»*

- *«Ой бида мени, бида…»*

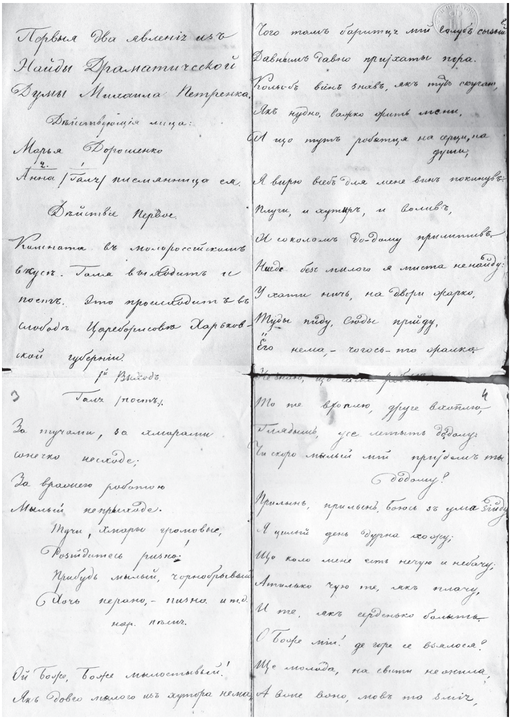
- *«Минулися мои ходи…»*

- *«Чого ти, козаче, чого ти, бурлаче…»*

- *Іван Кучерявий. «У недиленьку раненько…»*

- *Недуг. «Ходе хвиля по Осколу…»* [3, розділ І, с. 31-60].

- *Дума про батька. «Покинув нас і нашу матір...»* (Вірш було розміщено поза збіркою поезій Михайла Петренка *«Думи та співи»* – серед віршів М. Макаровського [3, розділ ІІІ, с. 43-44]. – О. П.).

Первыя два явленія изъ
Найды Драматической
Думы Михайла Петренка.
Дѣйствующія лица:
Марья Дорошенко
Анна (Галя) писманница ея.
Дѣйствіе Первое.
Комната въ малороссійскомъ
вкусѣ. Галя выходитъ и
поетъ. Это происходитъ въ
слободѣ Царебрисовкѣ Харьков-
ской губерніи.
1й Выходъ.
Галя (поетъ).
За тучами, за хмарами
сонечко несходе;
За вражею роботою
Милый неприходе.
Тучи, хмары громовые,
Розійдитесь ризно:
Прибудь милый, чорнобрывый
Хочь нерано, – пизно. и т. д.
нар. пѣсн.
Ой Боже, Боже милостивый!
Якъ довго милого изъ хутора нема,
Чого тамъ баритця мій голубъ сызый
Давнымъ давно прiїхати пора.
Коли-бъ винъ знавъ, якъ тутъ скучаю,
Якъ нудно, важко жить мени,
А що тутъ робытця на серци, на души;
Я вирю все, для мене винъ покинувъ:
Плуги, и хуторъ, и воливъ,
И соколомъ до-дому прилетивъ.
Нигде безъ милого я миста ненайду:
У хати ничь, на двори жарко,
Туды пиду, сюды прийду,
Його нема, – чогось-то жалко.
Не знаю, що сама роблю,
То те вхоплю, друге вхоплю,
Глядыже, усе летять до дому:
Чи скоро милый мій прийдешь ты до дому?
Прилынь, прилынь, боюсь зъ ума зийду,
Я цилый день дурна хожу;
Що коло мене есть нечую и небачу;
А тилько чую те, якъ плачу,
И те, якъ серденько болыть.
О Боже мій! де горе се взялося?
Ще молода, на свити нежила,
А воне воно, мовъ та змiя,

Про творчу діяльність Поета було також відомо з листів його товариша П. Кореницького [4, с. 157-163] та критики початку XIX століття [5].

2013 року в фондах Російської державної бібліотеки (м. Москва) було знайдено невідомий текст першої дії (перші дві яви) драматичної думи Михайла Петренка *«Найда»* [6], [7].

Невідомо, чи був закінчений цей твір і якого року, але вісім сторінок рукопису да-

товано 20-м січня 1845, коли Губернський секретар Михайло Петренко служив Столоначальником Харківської палати карного суду.

На жаль, збереглася невелика його поетична спадщина. Але пошуки тривають і дослідники сподіваються на нові, досі невідомі, знахідки.

Уперше біографічні дані Михайла Петренка з'явилися в поетичній збірці *«Южный русскій зборникъ»* (1848) [3], яку було видано А. Метлинським:

«Петренко, Михайло Николаевичъ, родился въ 1817 году, и, большею частію, проживалъ и узналъ языкъ и бытъ народный въ городѣ Славянскѣ и его окрестностяхъ, Изюмскаго Уѣзда; окончилъ курсъ ученія въ 1841 году въ Харьковском Университетѣ, и потомъ опредѣлился на службу по гражданскому вѣдомству ...».

Із списків студентів *Императорскаго Харьковскаго Университетѣта* (зберігаються в ХНУ ім. В. Н. Каразіна) відомо, що Михайла Петренка 1837 року було зараховано студентом юридичного факультету університету, повний курс наук якого він закінчив 1841 року [8].

Здобувши юридичну освіту, він служив у відомствах Міністерства Юстиції. Саме через це в архівах України й поза її межами найбільше документів збереглося щодо Михайла Петренка як службовця, а не Поета.

Зокрема, з *«Формулярнаго списка о службѣ Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго Титулярнаго Совѣтника Михаила Николаевича Петренка. За 1858 годъ.»* [9, с. 11-14] про його службову кар'єру відомо наступне:

«...По окончаніи курса наукъ въ Императорскомъ Харьковском Университетѣ со степенью Дѣйствительнаго Студента въ 1841 году, въ службу вступилъ въ Харьковскую Палату Уголовнаго Суда канцелярскимъ чиновникомъ тысяча восемсот сорокъ четвертаго года Іюля тринадцатого дня – 1844 Іюля 13.

Правительствующимъ Сенатомъ утвержденъ въ чине Губернскаго секретаря тысяча восемсотъ сорокъ четвертаго года

Августа четырнадцатого 14 дня со старшинствомъ со дня определѣленія на службу – 1844 Августа 14.

Определен Старшимъ Помощникомъ Столоначальника – 1844 Сентября 19.

Определенъ къ исправленію должности Столоначальника – 1845 Іюля 6.

Утвержденъ Столоначальникомъ – 1846 Августа 17.

За отличное усердіе къ службѣ по Высочайшему повелѣнію награжденъ чиномъ Коллежскаго Секретаря – 1846 Ноября 26.

Определенъ въ Волчанскій Уѣздный Судъ Секретаремъ – 1847 Августа 16.

Опредѣленъ въ городъ Лебединъ уѣздным Стряпчимъ и въ отправленіе этой должности вступилъ – 1849 Іюля 6.

Высочайшимъ Приказомъ, отданнымъ по Гражданскому вѣдомству въ 22 день Января 1853-го года произведенъ за выслугу лѣтъ Титулярнымъ Советникомъ со старшинствомъ – 1850 Ноября 26…».

У РДІА (С.-Петербург) було знайдено *«Формулярный спискоъ о службѣ бывшаго Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго Коллежскаго Асессора Петренка за 1862 годъ»* [10, с. 1-6]. Цей Формулярний список було складено вже після смерті Михайла Петренка.

У документі наведено раніше невідомий факт щодо його просування по службі:

«…Указомъ Правительствующего Сената по Департаменту Герольдіи отъ 20 Марта, 1859 года за №18, произведенъ за выслугу летъ Коллежскимъ Асессоромъ со старшинствомъ 1856 Декабря 9».

Михайло Петренко розпочав службу в Харківській палаті карного суду в липні 1844 року, але перша згадка про нього в *«Адресъ-Календаряхъ»* з'явилася лише 1849 року. У цей час він був у чині Колезького секретаря на посаді Секретаря повітового суду міста Вовчанська:

Адресъ-Календарь, или Общій штатъ Россійской имперіи на 1849 годъ. Часть вторая.

Въ Волчанскѣ: В Уѣздномъ судѣ: – Секр., КСк. Мих. Никол. Петренко. [11, с. 204].

Із цього ж інформаційного джерела відомо, що посада Повітового Стряпчого в Лебедині на той час була вакантною:

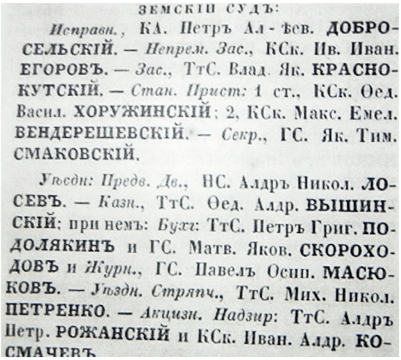
Въ Лебединѣ: В Земскомъ судѣ: – Стряпч., …[11, с. 203].

У червні 1849 року Михайла Петренка було переведено на посаду Повітового стряпчого в Лебедин (зараз Сумська обл.), але першу частину цього року він служив у Вовчанську. Беручи до уваги те, що «А-К» складалися на наступний рік заздалегідь, стає зрозуміло чому в довіднику на 1850 рік його записано двічі:

Адресъ-Календарь: Общій штатъ Россійской Имперіи, 1850. Часть вторая.

Въ Лебединѣ: Земскій судъ: – Стряп., КСк. Мих. Никол. Петренко. [12, с. 163].

Въ Волчанскѣ: Уѣздный судъ: – Секр., КСк. Мих. Никол. Петренко. [12, с. 164].

ЗЕМСКІЙ СУДЪ:
Исправн., КА. Петръ Ал-ѣев. **ДОБРОСЕЛЬСКІЙ.** — *Непрем. Зас.*, КСк. Ив. Иван. **ЕГОРОВЪ.** — *Зас.*, ТтС. Влад. Як. **КРАСНОКУТСКІЙ.** — *Стан. Прист:* 1 ст., КСк. Ѳед. Васил. **ХОРУЖИНСКІЙ**; 2, КСк. Макс. Емел. **ВЕНДЕРЕШЕВСКІЙ.** — *Секр.*, ГС. Як. Тим. **СМАКОВСКІЙ.**

Уѣздн: Предв. Дв., НС. Алдръ Никол. **ЛОСЕВЪ.** — *Казн.*, ТтС. Ѳед. Алдр. **ВЫШИНСКІЙ**; при немъ: *Бухг:* ТтС. Петръ Григ. **ПОДОЛЯКИНЪ** и ГС. Матв. Яков. **СКОРОХОДОВЪ** и *Журн.*, ГС. Павелъ Осип. **МАСЮКОВЪ.** — *Уѣздн. Стряпч.*, ТтС. Мих. Никол. **ПЕТРЕНКО.** — *Акцизн. Надзир:* ТтС. Алдръ Петр. **РОЖАНСКІЙ** и КСк. Иван. Алдр. **КОСМАЧЕВЪ.**

Вичерпну інформацію про посаду «повітового стряпчого» можна знайти, зокрема на сторінках *«ПСЗРИ» (Полное Собрание Законов Российской империи)* [13] *та в «Учреждении о губерниях» 1775 року* [14].

Органи прокуратури Російської імперії на території України почали свою діяльність після введення губернського розподілу згідно *«Учреждения о губерниях»* 1775 року. Були засновані посади губернського прокурора, губернських та повітових стряпчих, прокурорів при верхніх земських судах тощо. У цьому документі були визначені їх права та обов'язки.

Губернські прокурори, губернські й повітові стряпчі здійснювали нагляд за дотриманням встановленого в Імперії порядку. Вони охороняли засади влади, боролися з хабарництвом,

контролювали дотримання законності щодо оподаткування населення. Повітовий стряпчий підпорядковувався безпосередньо Губернському прокуророві, інформував його про свою діяльність доповідними записками.

У разі виявлення фактів порушення законів, незалежно від осіб, що зробили ці порушення, стряпчий повинен був повідомляти про це Губернського прокурора та, за його згодою, подавати позови до суду. Виявивши порушення законів у судах, або в інших закладах і установах, стряпчий реєстрував їх та приймав відповідні заходи щодо усунення цих порушень.

У разі невиконання вимог він притягував до відповідальності винного: виносив вимову, накладав штраф, або подавав позов до суду.

Повітовий стряпчий наглядав за дотриманням порядку та взаємоповаги в судових засіданнях. У разі виявлення порушень подавав скаргу у відповідні інстанції. Виконуючи свої повноваження повітовий стряпчий виписував штрафи, та відстежував своєчасну їх сплату. Згідно з законодавством третина від стягнутої суми належала йому.

Він також мав необмежене право бути присутнім у судах свого повіту. Проте, коли виголошувався вирок, зобов'язаний був покинути приміщення зали суду.

"Учреждение о губерниях" встановлювало сувору відповідальність стряпчих за невиконання своїх обов'язків. Зокрема в разі, коли повітовий стряпчий виявив порушення і приховав його, не доповівши Губернському прокуророві, його могли звільнити з посади, позбавити чину, чи навіть піддати суду честі.

Повітовий стряпчий служив у відомстві Міністерства юстиції, підпорядковувався безпосередньо губернському прокуророві, носив відповідну відомчу форму та титулувався як «високоблагородіє». Про все це свідчить ряд знайдених архівних документів стосовно служби Михайла Петренка.

Посада повітового прокурора жодного відношення до романтики не мала. Мабуть, ці та деякі інші життєві обставини стали причиною завершення поетичної творчості.

Знайдені архівні документи свідчать, що Михайло Петренко успішно просувався по службі. У листопаді 1846 року, на посаді *Столоначальника* Харківської Палати карного суду, його було нагороджено чином Колезького секретаря. Проте, в серпні 1847 року він починає службу *Секретарем* Вовчанського повітового суду.

У 1990-х роках, не заглиблюючись у вивчення обставин переведення з губернського Харкова до повітового Вовчанська, окремими авторами поширювалася інформація про причетність Михайла Петренка до Кирило-Мефодіївського товариства [15, с. 166-170, та деякі інші]. Аргументуючи свою думку посиланням на давно відомий рукописний документ (зберігається у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського) автори вважали, що в такий спосіб Михайла Петренка було покарано.

Йдеться про доповідь київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, який брав участь у розгромі Кирило-Мефодіївського товариства. Доповідь було представлено імператору Миколі І Романову:

«О замѣчательнѣйшихъ дѣлахъ въ политическомъ отношеніи. 10 Сент. 1847 года было докладываемо Его Императорскому Величеству» [16].

У документі згадувалося й про Михайла Петренка: *«…Окончившееся дѣло о Славянскомъ обществѣ, не имѣло въ краѣ никакого развитія, – идеи, его образовавшія, принадлежатъ къ тѣмъ, которыя съ давнихъ поръ, начали развиваться въ Малороссіи – особенно въ Харьковскомъ Университетѣ, сколько сочиненіями на простонародномъ языкѣ, столько же и направленіемъ, къ созданію никогда не бывшей Украинской народности (1)…»*

«…1, Сочиненія: Квитки, Костомарова, Метлинскаго, Карпенка, Гребенки, Бодянскаго, Кулѣша, Шевченка, Щоголева, Петренка, Чужбинскаго, Левченка»...

Але помилкове припущення щодо покарання Михайла Петренка – це наслідок розвинутої фантазії окремих авторів та ігнорування ними доступних архівних матеріалів стосовно діяльності *КМТ*.

Аналіз біографій згаданих в *«Доповіді…»* дванадцяти україномовних авторів показує, що, за виключенням М. Костомаро-

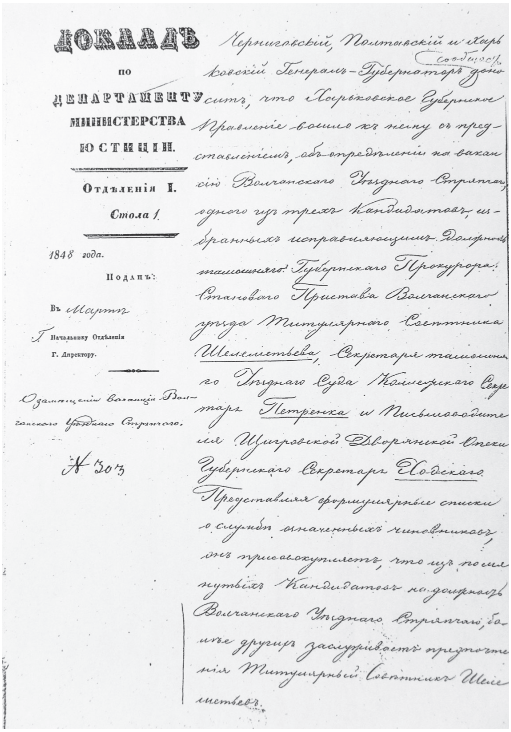
ва, П. Куліша та Т. Шевченка, дійсно пов'язаних з *КМТ*, розгром *товариства* ніякого негативного впливу на життя інших не мав.

Діяльність *КМТ* висвітлено в різних публікаціях самих *кирило-мефодіївців*, у документальних працях С. Єфремова, О. Кониського, Д. Багалія, М. Грушевського та ін.

В архівах зберігається багато матеріалів щодо слідства стосовно діяльності *КМТ,* які вивчено й проаналізовано дослідниками кінця ХХ-го століття, зокрема в тритомному дослідженні «Кирило-Мефодіївське товариство» [17].

Ні в яких документальних статтях та матеріалах слідства стосовно діяльності *КМТ* ім'я Михайла Петренка не згадується.

Натомість, в архівах знайдено два документи, які висвітлюють намагання самого колезького секретаря Михайла Петренка отримати посаду на периферії. 1848 року він суміщав посаду секретаря Вовчанського повітового суду та повітового стряпчого. Найімовірніше, бажана посада відкривала йому шлях до спадкового дворянства:

ДОКЛАДЪ ПО ДЕПАРТАМЕНТУ МИНИСТЕРСТВА ЮСТИЦІИ.

Отдѣленія I. Стола 1.

1848 года.

Подапъ: Въ Мартѣ

Г. Начальнику Отдѣленія

Г. Директору.

О замѣщеніи вакансіи Волчанскаго Уѣзднаго Стряпчаго.

№ 303

Черниговскій, Полтавскій и Харьковскій Генералъ-Губернаторъ доноситъ, что Харьковское Губернское Правленіе вошло къ нему съ представленіемъ, объ опредѣленіи на вакансію Волчанскаго Уѣзднаго Стряпчаго, одного изъ трехъ Кандидатовъ, избранныхъ исправляющимъ должность Губернскаго Прокурора: Становаго Пристава Волчанскаго уѣзда Титулярнаго Совѣтника Шелеметьева, Секретаря того Уѣзднаго Суда Коллежскаго Секретаря Петренка и Письмоводителя Щигровской Дворянской Опеки Губернскаго Секретаря Ходскаго. Представляя формулярные списки о службѣ означенныхъ чиновниковъ, онъ присовокупляетъ, что изъ поименованныхъ Кандидатовъ на должность Волчанскаго Уѣзднаго Стряпчаго, болѣе другихъ заслуживаетъ предпочтенія Титулярный Совѣтникъ Шелеметьевъ.

Перший документ – *«Докладъ по Департаменту Министерства Юстиціи*

Отдѣленія 1, Стол 1, 1848 г. «О замѣщеніи вакансіи Волчанскаго Уѣзднаго Стряпчаго», №303» [18, с. 2-7].

«Черниговскій, Полтавскій и Харьковскій Генералъ-губернаторъ

доноситъ, что Харьковское Губернское Правленіе вошло къ нему съ представленіемъ, объ определеніи на вакансію Волчанскаго Уъзднаго Стряпчаго, одного изъ трехъ Кандидатовъ, избранныхъ исправаляющимъ должность тамошняго Губернскаго Прокурора: Становаго Пристава Волчанскаго уъзда Титулярнаго Совътника Шелеметьева, Секретаря тамошняго Уъзднаго Суда Коллежскаго Секретаря Петренка и Письмоводителя Щигровской Дворянской Опеки Губернскаго Секретаря Ходскаго. Представляя формулярные списки о службъ означенныхъ чиновниковъ онъ присовокупляетъ, что изъ помянутыхъ Кандидатовъ на должность Волчанскаго Уъзднаго Стряпчаго, болъе другихъ заслуживаетъ предпочтенія Титулярный Совътникъ Шелеметьевъ.

Изъ представленныхъ формулярныхъ списковъ видно:

1. Характеристика на *«…Пристава 2-го Стана Волчанскаго уъзда Титулярного Советника Шелеметьева…»* (скорочено для статті, див. архівну копію документу – О. П.).

2. *Волчанскаго Уъзднаго Суда Секретарь Коллежскій Секретарь Петренко, 29 лътъ, въроисповъданія православнаго, происходитъ изъ личныхъ дворянъ, въ Г. Славянскъ Харьковской Губерніи имъетъ въ числъ прочихъ наследниковъ 2 дома и при нихъ 4 души крестьянъ; принадлежитъ по воспитанію къ 1-му разряду; по окончаніи курса наукъ въ Императорскомъ Харьковскомъ Университетъ определенъ, съ утвержденіемъ въ чинъ Губернскаго Секретаря, въ штатъ Канцеляріи Харьковской Уголовной Палаты 1844г. Іюня 30 (помилка, треба Іюля 13 – О. П.); опредъленъ Старшимъ помощникомъ Столоначальника 1844г. Сентября 19-го; опредъленъ исправляющимъ должность Столоначальника 1845г. Іюня 6-го (помилка, треба Іюля 6 – О. П.); утвержденъ Столоночальникомъ 1846г. Августа 17-го; указомъ Харьковскаго Губернскаго Правленія, согласно прошенію его, опредъленъ въ сей Судъ Секретаремъ 1847г. Авагуста 16-го, исправляетъ должность Стряпчаго 1847-го Октября съ 6-го.*

3. Характеристика на *«…Письмоводителя Щигровской Дворянской Опеки Губернского Секретаря Ходского …»* (скорочено для статті, див. архівну копію документу – О. П.)

Всѣ сіи чиновники аттестуются способными и достойными.

Справка:

«Государь Императоръ, обращая особенное вниманіе на замѣщеніе должностей чиновниками, не бывшими подъ судомъ и онымъ неоправданными и не навлекшими на себя по другимъ обстоятельствамъ уважительныхъ нареканій, Высочайше повелеть соизволиль впредь до окончательного устройства лицъ, состояшихъ на службѣ по Гражданскму вѣдомству, не замѣщать вакансій Уѣздныхъ Стряпчихъ и Секретарей Судебныхъ Палатъ иначе, какъ по утвержденію Министерствомъ Юстиціи одного изъ трехъ Кандидатовъ, кои представлены будутъ отъ Губернскихъ Правлений съ соблюденіемъ порядка, предписанного для замѣщения сихъ должностей въ действующихъ законахъ.

Въ слѣдствіе сего Ваше Сіятельство, отъ 20 января 1847г., относілись циркулярно ко всѣмъ Г. Генералъ Губернаторам о принятіи надлежащих мѣръ, дабы въ тѣхъ случаяхъ, въ коихъ они признали-бы нужнымъ сделать распоряженіе къ замещенію помянутыхъ вакансій по непосредственному своему усмотрѣнію, Губернскія Правленія, состоящія во ввѣренных Управленію ихъ Губерніяхъ, съ представленіями въ Министерство Юстиціи входили чрезъ посредство ихъ, и въ такомъ случаѣ было бы сообщаемо Министерству Юстиціи о томъ изъ кандидатовъ, который заслуживаетъ предпочтеніе. При семъ Ваше Сиятельство изволили отозваться Генералъ-Губернаторамъ, что во всяком подобномъ случаѣ будете руководствоваться мнѣніемъ ихъ, въ полномъ довѣріи къ тѣмъ лицамъ, кои бы удостоились непосредственного ихъ назначенія.

Заключеніе:

Разсмотрѣвъ формулярные списки означенныхъ чиновниковъ, представляемыхъ къ замѣщенію вакансіи Волчанскаго Уѣзднаго Стряпчаго, Отдѣленіе находитъ, что изъ нихъ Коллежскій Секретарь Петренко, имѣетъ преимущество предъ другими, двумя кандидатами, какъ получившій образованіе въ Университетѣ и кончившій въ ономъ полный курсъ наукъ, и при томъ, онъ, служа съ 1844г. постоянно въ вѣдомствѣ Министерства Юстиціи и, занимая должности

Столоначальника и Секретаря Уѣзднаго Суда, исправляетъ уже должность Стряпчаго съ Октября 1847г., следовательно онъ имелъ возможность пріобретать опытность въ Судопроизводствѣ, столь необходимую для занятія этой должности; другіе же два кандидата, Ходскій и Шелеметьевъ принадлѣжатъ по воспитанію къ третьему разряду и, служа, Ходскій с 1839 г. въ Дворянской Опекѣ, а Шелеметьевъ большею частію по Земской Полиціи, очевидно не могли пріобрѣсть, ни познаній ни опытности по судебной части. По сему, по мнѣнію Отдѣленія, следовало бы Петренку утвердить въ должности Волчанскаго Уѣзднаго Стряпчаго. Но какъ Г. Генералъ Губернаторъ отдаетъ преимущество Шелеметьеву, то Отдѣленіе, имѣя въ виду циркулярное отношеніе Вашего Сіятельства къ Генералъ-Губернаторамъ отъ 20 января 1847г., полагаеть, избрать для замѣщенія означенной вакансіи Уѣзднаго Стряпчаго его Шелеметьева и о перемѣщеніи его, войти въ сношеніе съ Г. Министромъ Внутреннихъ Дѣлъ, по полученіи же отъ него отзыва испросить, чрезъ Г. Статсъ Секретаря Танѣева Высочайшее соизволеніе на таковое определеніе Шелеметьева, а Г. Генералъ-Губернатора Кокошкина о семъ увѣдомить.

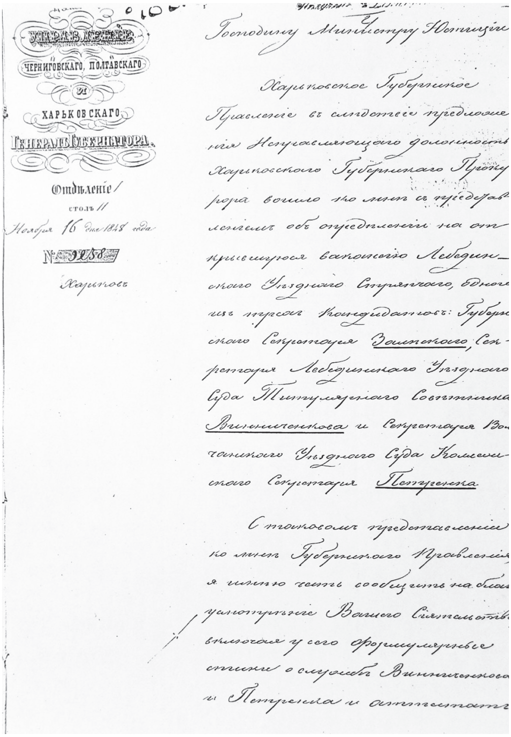
Начальникъ Отдѣленія А. Евреиновъ (подпись)».

Виконуючи обов'язки Секретаря Повітового суду Вовчанська, Михайло Петренко намагався отримати посаду Повітового стряпчого (прокурора) в цьому ж місті. Через певні причини така спроба виявилася невдалою.

Але суміщення впродовж півроку двох посад врешті допомогло йому отримати бажану прокурорську посаду в Лебедині.

Наступний документ свідчить про участь Михайла Петренка в «конкурсі» на посаду Лебединського Повітового стряпчого [19, с. 1-18].

Управленіе Черниговскаго, Полтавскаго и
Харьковскаго Генералъ Губернатора
Отдѣленіе 1, столъ 11
Ноября 16 дня 1848 года, №9238, Харьковъ

Управл. Кіевскаго, Черниговскаго, Полтавскаго и Харьковскаго Генералъ Губернатора.
Отдѣленіе 1
столъ 11
Ноября 16 дня 1848 года
№ 9258
Харьковъ

Господину Министру Юстиціи
Харьковское Губернское
Правленіе въ слѣдствіе предложе-
нія Исправляющаго должность
Харьковскаго Губернскаго Проку-
рора вошло ко мнѣ съ представ-
леніемъ объ опредѣленіи на от-
крывшуюся вакансію Лебедин-
скаго Уѣзднаго Стряпчаго, одного
изъ трехъ Кандидатовъ: Губерн-
скаго Секретаря Залѣскаго, Сек-
ретаря Лебединскаго Уѣзднаго
Суда Титулярнаго Совѣтника
Винниченкова и Секретаря Вол-
чанскаго Уѣзднаго Суда Коллеж-
скаго Секретаря Петренка.
С таковомъ представленіи
ко мнѣ Губернскаго Правленія
я имѣю честь сообщить на бла-
гоусмотреніе Вашего Сіятельств
включая у сего формулярные
списки о службѣ Винниченкова
и Петренка и аттестат

«Господину Министру Юстиціи

Харьковское Губернское Правленіе въ слѣдствіе предложенія Исправляющаго должность Харьковского Губернскаго Прокурора вошло ко мнѣ съ представленіемъ объ опредѢленіи на открывшуюся вакансію Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго, одного изъ трехъ Кандидатовъ: Губернскаго Секретаря Залѣскаго, Секретаря Лебединскаго УѢзднаго Суда Титулярнаго Совѣтника Винниченкова и Секретаря Волчанскаго Уѣзднаго Суда Коллежскаго Секретаря Петренка.

С таковомъ представленіи ко мнѣ Губернскаго Правленія, я имѣю честь сообщить на благоусмотреніе Вашего Сіятельства, включая у сего формулярные списки о службѣ Винниченкова и Петренка и аттестатъ о послѢдней службѣ, а также свидѣтельство о поведеніи во время отставки Г. Залѣскаго: Причемъ долгомъ считаю присовокупить, что преимущество въ назначеніи на изъясненную должность я отдаю Губернскому Секретарю Залѣскому.

Генералъ Адъютантъ Кокошкин (подпись).»

«Формулярный списокъ о службѣ и достоинствѣ Волчанскаго Уѣзднаго Суда Секретаря Коллежскаго Секретаря Михаила Николаева сына Петренка» (скорочено для статті, див. архівну копію документу – О. П.).

Января 20 дня 1849

Его Пр-ву С. А. Кокошкину

«М. Г. Сергѣй Александрович

Ваше Прев-во отношеніемъ от 16 ноября 1848 г. за №9238 изволили между прочимъ, увѣдомить меня, что изъ числа трехъ кандидатовъ на вакансію Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго, Вы, М. Г., отдаете преимущество Губ. Секр. Залѣскому.

Изъ документовъ о службѣ помянутыхъ кандидатовъ видно, что Г. Залѣскій служилъ въ Канцеляріи Гражданскаго Губернатора 5 лѣтъ и Почтовой Конторѣ нѣсколька мѣсяцевъ, а съ 1845 г. находился въ отставкѣ, между темъ какъ другой кандидатъ Кол. Секр. Петренко поступивъ въ 1844 г. на службу въ Уголовную Палату на должность старшаго помощника Столоначальника, былъ въ нѣй 2 года Столоначальникомъ, затѣмъ въ 1847 г. опредѣленъ Секретаремъ въ Уѣздный Судъ въ какавой должности и нынѣ состоитъ, и сверхъ того болѣе полугода исправлялъ должность Уѣзднаго Стряпчаго. При такомъ родѣ службы Петренко, должен былъ приобрѣстъ гораздо болѣе познаній и опытности по судебной части и несравненно ближе ознакомиться съ обязанностями Уѣезднаго Стряпчаго, нежели Залѣскій, вовсе не служившій въ вѣдомстве М-ва и не занимавшій кромѣ Письмоводителя Почтовой конторы никакой классной должности.

По сему полагал бы, что Петренко заслуживаетъ преимущество пердъ Залѣскімъ.

О таковомъ мнѣніи моемъ я считаю долгомъ сообщить Вашему Пр-ву на ближайшее усмотрѣние и при семъ присовокупить, что я буду ожидать отъ Васъ окончательнаго отзыва по настаящему предмету, полагаясь совершенно на Вашъ выборъ.

Покорнѣйше прошу принять увѣрение въ совершенномъ моемъ почтеніи и преданности.

Панин (Подпись)»

Управленіе Черниговскаго, Полтавскаго и Харьковскаго Generalъ Губернатора

Отдѣленіе 1, столъ 2

Января 23 дня 1849 года, № 362

С. Петербургъ

Его Сіят$^{\underline{ву}}$ Графу В. Н. Панину

«Милостивый Государь, Графъ Викторъ Никитичъ.

На почтеннѣйшее прошеніе Вашего Сіятельства от 20-го сего Января №1590, имѣю честь Васъ, Милостивый Государь, увѣдомить, что изъ числа трехъ кандидатовъ, представленныхъ къ замѣщенію вакансіи Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго я отдавалъ преимущество Губернскому Секретарю Залѣскому, потому что онъ окончилъ курсъ наукъ въ высшемъ учебномъ заведеніи и слѣдовательно я считал его болѣе, теоретически по крайнѣй мѣрѣ, приготовленным для занятія сказанной должности, но не могу не согласиться съ Вашимъ Сіятельствомъ, что Г. Петренко по роду и продолжительности своей службы имѣетъ болѣе на то права.

Съ совершенным почтеніем и истинною преданностію имѣю честь быть,

Вашего Сіятельства

Покорнейшій Слуга

С. Кокошкинъ (подпись)»

Докладъ по по департаменту Министерства Юстиціи

Отдѣленіе 1, Столъ 1, 1849 года

О замѣщеніи вакансіи Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго, №160

«Г. Черниговскій, Полтавскій и Харьковскій Генералъ Губернаторъ, представляя Вашему Сіятельству о замѣщеніи вакансіи Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго, присовокупилъ, что изъ числа кандидатовъ на означенную вакансію онъ отдаетъ преимущество Губернскому Секретарю Залѣскому.

Усматривая изъ документовъ о службѣ помянутыхъ кандидатовъ, что Залѣскій служилъ въ Канцеляріи Гражданскаго Губернатора 5 лѣтъ и Почтовой конторѣ нѣсколько мѣсяцевъ, а съ 1845 г. находится въ отставкѣ, между тѣмъ какъ другой кандидатъ Коллежскій Секретарь Петренко (*), поступилъ в 1844 г. на службу въ Уголовную Палату на должность старшаго Помощника Столо-

начальника, былъ въ оной 2 года Столоначальникомъ, затѣмъ въ 1847 г. опредѣленъ Секретаремъ въ Уѣздный Судъ, въ каковой должности и нынѣ состоитъ, и сверхъ того болѣе полугода исправлялъ должность Уѣзднаго Стряпчаго, Ваше Сіятельство изволили найти что при такомъ роде службы Петренко долженъ былъ приобрѣсть гораздо болѣе познаній и опытности по судебной части и нисравненно ближе ознакоимиться съ обязанностями Уѣзднаго Стряпчаго, нежели Залѣскій, вовсе не служившій въ вѣдомствѣ Министерства Юстиціи и не занимавшій кромѣ Письмоводителя Почтовой Конторы, никакой классной должности. Посему Ваше Сіятельство полагали, что Петренко заслуживаетъ преимущество передъ Залѣскімъ.

О таковомъ мнѣніи Вашемъ было сообщено Г. Генералъ-адъютанту Кокошкину, съ присовокупленіемъ, что Вы будете ожидать отъ него окончательнаго отзыва по настоящему предмету, полагаясь совершенно на его выборъ.

Вследствіе сего, нынѣ Г. Генералъ-адъютантъ Кокошкинъ увѣдомилъ Ваше Сіятельство, что онъ отдавалъ преимущество Губернскому Секретарю Залѣскому, потому, что этотъ чиновникъ окончилъ курсъ наукъ въ высшемъ учебномъ заведеніи и слѣдовательно болѣе теоретически по крайнѣй мѣрѣ приготовленъ для занятія сказанной должности, но онъ, Г. Генералъ-адъютантъ Кокошкинъ не можетъ не согласиться съ Вашимъ Сіятельствомъ, что Г. Петренко по роду и продолжительности своей службы имѣетъ болѣе на то права.

(*) Петренко и Залѣскій кончили курсъ въ Харьковскомъ Университетѣ

Заключеніе.

Предоставляя о таковомъ отзывѣ Г. Генералъ-адъютанта Кокошкина, на усмотрѣніе Вашего Сіятельства, 1е Отдѣленіе полагало бы увѣдомить его, что на вакансію Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго избранъ, одобренный уже Вами, Секретарь Волчанскаго Уезднаго Суда Коллежскій Секретарь Петренко, который, также какъ и Залѣскій, кончилъ курсъ наукъ в Императорскомъ Харьковскомъ Университетѣ.

(подписи).»

Министерство Юстиціи

Департаментъ

Отделеніе 1, Столъ 1, Мартъ 31 дня 1849 года, № 6324

С. Петербургъ

«Гну Черниговскаму, Полтавскаму и Харьковскаму Генералъ Губернатору

Въ слѣдствіе описаній Вашего Пр-ва за №9238 №369 имѣю честь Васъ, М. Г., увѣдомить, что на вакансію Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго избранъ мною Секретарь Волчанскаго Уѣзднаго Суда Кол. Секретарь Петренко. При семъ возвращаются формулярный списокъ о службѣ Тит. Сов. Винниченкова отзывъ отъ Лебединскаго Уѣзд. Суда №1973, аттестатъ Губ. Секретаря Залѣскаго и свидѣтельство о поведении его въ отставкѣ.

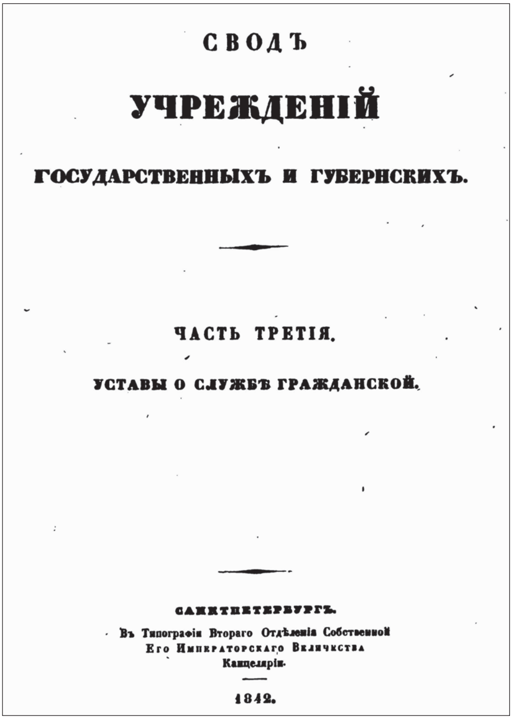
(подписи) Граф В. Н. Панин и другие»

Врешті Михайло Петренко отримав бажану посаду і вже 6-го червня 1849 року надіслав *Рапорт* [20, с. 151] в Харківську Губернську Прокуратуру про початок виконання нових обов'язків у Лебедині.

Михайло Петренко служив Лебединським повітовим стряпчим із червня 1849 до кінця 1862 року.

Можливо, в архівах ще знайдуться документи, які висвітлюють намагання Колезького секретаря Михайла Петренка перейти з канцелярської посади Столоначальника Харківської палати карного суду на посаду Секретаря Вовчанського повітового суду. Щодо мотивів переходу Михайла Петренка на службу в Вовчанськ, а потім в Лебедин, висловилися фахівці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України – завідувач відділу історико-правових досліджень, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України Усенко Ігор Борисович і старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень, кандидат юридичних наук Малишев Олександр Олегович.

1846 року Михайло Петренко обіймав посаду Столоначальника в Харківській Палаті карного суду, а з 1847 року служив Се-

СВОДЪ

УЧРЕЖДЕНІЙ

ГОСУДАРСТВЕННЫХЪ И ГУБЕРНСКИХЪ.

ЧАСТЬ ТРЕТІЯ.

УСТАВЫ О СЛУЖБѢ ГРАЖДАНСКОЙ.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
Въ Типографіи Втораго Отдѣленія Собственной
Его Императорскаго Величества
Канцеляріи.

1842.

кретарем Вовчанського повітового суду. В обох випадках йдеться про посади не виборні, а за призначенням, тому їхній статус визначався відповідно до *«Зводу Законів Російської імперії»* (том 3) видання 1842 року *«Сводъ учрежденій государственныхъ и губернскихъ»*, частина 3 *«Уставы о службѣ гражданской»*, зокрема першою книгою цього тому, яка мала назву *«Уставъ о Службѣ по опредѣленію отъ Правительства».*

У статті 355 вказано: *«По всем ведомствам гражданской службы чиновники всех установленных трех разрядов (ст. 81) определяются к местам, как с действительным на оных утверждением, так и для одного токмо исправления должности, не иначе, как сообразно чину, в коем, на основании приложенного при сем расписания, полагается должность.»*

У документі зазначаються посади, які відповідають чину Губернського секретаря та Колезького секретаря.

По «відомству Міністерства юстиції» посади Столоначальника Палати і Секретаря повітового суду розглядаються як рівнозначні й такі, що можуть заміщуватися лише Колезькими секретарями. Палата як установа, звісно, була вищою за Повітовий суд. Але Секретар суду був більш самостійним ніж Столоначальник палати, що врешті «урівноважувало» дві посади. Кожна мала

свої переваги й недоліки для подальшого кар'єрного зростання.

Таким чином, службове переміщення Михайла Петренка відбулося на формально рівну за службовою ієрархією посаду. Юридично воно не було ні підвищенням, ні пониженням.

Водночас формальна рівність не виключає, що були й інші чинники, що обумовлювали суб'єктивну цінність тієї чи іншої посади для конкретної людини. Загалом, штати кожної установи затверджувалися зверху. В архівних фондах відповідних установ можна знайти й точні посадові оклади, яки визначалися для службовців.

Беручи до уваги походження Михайла Петренка з *«личныхъ дворянъ»* та його вищу юридичну освіту (досить важлива обставина для повітового міста), перехід на *периферійну службу* надавав можливість отримати більш самостійну та перспективну для подальшої службової кар'єри посаду.

Вивчення життя й творчості поета й прокурора Михайла Миколайовича Петренка триває. Мабуть, талановитий Поет був непоганим службовцем, принаймні з архівних документів вдалося відстежити основні віхи його успішної служби в установах Міністерства юстиції. Сподіваємося ще знайти документальні матеріали, які детальніше висвітлюють той період його життя, коли він писав вірші.

ДЖЕРЕЛА:

1. Сніпъ, украинскій новорочник. Закрутив Александръ Корсунъ. Друковано в университетській штампарні. – Харьківъ, 1841.

2. Молодикъ на 1843 годъ. Украинскій литературный сборникъ, издаваемый И. Бецкимъ (две части). Часть вторая. Въ университетской типографіи. – Харьковъ, 1843.

3. Южный русскій зборникъ. Альманах. Изданіе Амвросія Метлинскаго. Въ университетской типографіи. – Харьковъ, 1848.

4. Айзеншток Ієремія. Листи Порфирія Кореницького. // Науковий збірник за рік 1926. Т XXI (під редакцією голови секції акад. Михайла Грушевського).

«Державне видавництво України». – Київ, 1926. Оригінали листів зберігаються в Пушкінській бібліотеці М. Санкт-Петербург.

5. Тихорскій Николай. Рецензія на Украинскій новорочникъ Сніп Александра Корсуна. // Маякъ, журналъ современнаго просвѣщенія, искусства, и обра-

зованности. Том 5, кн. 9, глава 4. «В типографіи Конрада Вингебера». – Санктпетербургъ, 1842.

6. Петренко Михайло. Драматична дума «Найда» (перші дві яви першої дії). Фрагмент рукописного тексту. – Харків, 1845. Російська державна бібліотека, Москва.

7. Михайло Петренко: Життя і творчість: Художні тексти, дослідження, документи / Упор. О. Є. Петренко, О. О. Редчук. «Фенікс». – Київ, 2013.

8. «Списокъ студентов Императорскаго Харьковскаго Университета на 1840_41 академическій годъ, по юридическому факультету». Зберігається в бібліотеці Харківського національного університету ім. В. Каразіна.

9. «Формулярный списокъ о службѣ Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго, Титулярнаго Совѣтника Михаила Николаевича Петренка. За 1858 годъ». ДАСО, ф. 523, оп. 1, спр. 158.

10. «Формулярный списокъ о службѣ бывшаго Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго, Коллежскаго Асессора Петренка. За 1862 годъ». РДІА, ф. 1405, оп. 62, спр. 3494.

11. Адресъ-Календарь, или Общій штатъ Россійской имперіи на 1849 годъ. Часть вторая. «Въ Типографіи Императорской Академіи Наукъ». – Санктпетербургъ.

12. Адресъ-Календарь: Общій штатъ Россійской Имперіи, 1850. Часть вторая.

«Въ Типографіи Императорской Академіи Наукъ». – Санктпетербургъ.

13. Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи (ПСЗРИ). Свод Законовъ Россійской Имперіи, 1842 (СЗРИ).

14. Учрежденія для управленія губерній всероссійскія имперіи. 7 (18) листопада 1775 року.

15. Костянтин Шептій. Його книжки ходили по руках. // Журнал «Вітчизна», №6, «Радянський письменник». – Київ, 1989.

16. Доповідна записка губернатора Київської губернії Д. Г. Бібікова імператору Миколі І Романову «О замѣчательнѣйшихъ дѣлахъ въ политическомъ отношеніи». – Кіевъ, 1847, 10 сент.

17. «Кирило-Мефодіївське товариство» (головний редактор П. С. Сохань та ін.). – Київ, Наукова думка, 1990, Т1 (543 стор), Т2 (696 стор), Т3 (442 стор).

18. Докладъ по департаменту министерства юстиціи. РДІА, ф. 1405, оп. 46, спр. 5821, березень 1848.

19. Управлѣніе Черниговскаго, Полтавскаго и Харьковскаго Генерал-Губернатора. РДІА, Ф. 1404, оп. 46, спр. 6098, Ноября 16 дня 1848 года.

20. Рапорт Лебединскаго Уѣзднаго Стряпчаго губернському прокурору про прибуття до нового місця служби. ДАСО, ф. 7, оп. 4, спр. 857.

Погорєлов А. І.

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ВОЛОДИМИРА КОРЯКА

Слобідські землі подарували українській культурі багато видатних митців, талановитих письменників, поетів, публіцистів. Творчість деяких із них, зокрема Григорія Сковороди чи Володимира Сосюри, добре відома як в Україні, так і за її межами. Їх біографія досить детально досліджена на основі документів, а творчий доробок вивчений, проаналізований і популяризований у численних виданнях. Є такі постаті (і їх мабуть більшість), чий життєвий і творчий шлях із різних причин вивчений не достатньо, хоча їх внесок в українську літературу свого часу міг бути досить вагомим. Серед них представники плеяди харківських поетів-романтиків XIX століття, або активні діячі доби «розстріляного Відродження». Дослідження тривають, відкриваючи сучасному читачеві давно забуті імена, невідомі історичні факти, загублені твори.

До таких талановитих і репресованих радянською владою за звинуваченням у «буржуазному націоналізмові» постатей, належить широко відомий у 1920-1930-ті роки український літературознавець і критик, педагог і громадський діяч, автор багатьох наукових праць, в тому числі й двотомного «Нарису історії української літератури», професор Харківського університету Володимир Дмитрович Коряк.

Сьогодні про Володимира Коряка ані в Слов'янську, місті, де він народився і виріс, ані в Харкові, де він працював більшу частину свого життя, майже ніхто не чув, а його творів не читав. Його ім'я відоме здебільшого фахівцям з історії літератури, що досліджують добу «розстріляного Відродження», переважно в негативному плані серед імен радянських літературознавців і критиків, які цькували Миколу Хвильового під час знаменитої літературної дискусії.

Тож спробуємо розібратися об'єктивно у хитросплетіннях долі колись дуже відомого і талановитого літературного діяча Володимира Дмитровича Коряка, а також проаналізувати дещо з його творчого доробку, визначивши значення для української літератури.

Волько Давидович Блумштейн (саме таким є справжнє ім'я та прізвище Володимира Коряка) народився 14.01.1889 року в місті Слов'янську в єврейській родині купця-підприємця Давида Блумштейна. Батько мав дуже скромні доходи, а родина була настільки бідною, що хлопець не зміг завершити навчання у школі, а тому довелося вчитися самостійно. Невідомо коли саме, ймовірно десь між 1905-1907 революційними роками, у юному віці покинув він рідне місто й подався до Києва у пошуках кращої долі. Там ще хлопцем Володя займався випадковими заробітками і таки самоосвітою. Тоді, очевидно, він прийняв рішення приховати своє єврейське походження, узявши собі псевдонім, бо у мемуарних спогадах знайомих Коряка ще з юності всюди згадується він як Володя Коряк. Взагалі словник псевдонімів О. Дея подає такі псевдоніми Блумштейна Володимира Григоровича (!): «Володимир Коряк, Аванті, Горський В., Кома, Літера, Avanti»[1, с. 405].

Як виживав хлопець у Києві і звідки у нього виникла любов до української літератури, найкраще ілюструє спогад провінційного драматурга Віталія Товстоноса, поданий у книзі мемуарів радянського письменника Василя Минка «Червоний парнас», який тут наводимо: *«У Києві, на Безаківській, тепер вулиці Комінтерну, існувала до революції українська книгарня. Товстоніс і Коряк служили в ній хлопчиками на побігеньках – переносили й складали книжки, прибирали, виконувати усяку чорну роботу. Крамниця та була осередком тодішньої української інтелігенції. Товстоніс з любов'ю розповідав, що багато разів бачив на власні очі Старицького, Лисенка, Олеся і навіть Лесю Українку. Більш того, коли хтось із них купував книжки, то вони з Володею знаходили візника, підносили книжки до екіпажа.*

– Виходить, ви з Коряком жили дружно?

– Ну, а як же. Обидва ми були бідні, справжній пролетаріат, можна сказати, – розповідав Товстоніс. – Володя був на кілька років молодший за мене, якийсь слабосилий, і я брав на себе важку роботу. Оте «слабосилля» й підвело Коряка. Коли в господаря крамниці погіршали торговельні справи, він звільнив з роботи майбутнього критика» [2, с. 227-229].

Доля судила так, що Корякові довелося працювати на багатьох різних роботах, у різних сферах діяльності. Так працюючи в лісництві він познайомився із Микитою Шаповалом, майбутнім співвидавцем місячника «Українська хата» та лідером Української партії соціалістів-революціонерів. Зацікавлений літературою, Володимир Коряк з 1909 року пристає до найбільш потужного осередку українського культурного життя журналу «Українська хата» і починає друкувати там свої статті. Письменниця Галина Журба, яка входила до організацій «Українська хата» та «Музагет» вже в еміграції згадувала про Коряка як про «милу й інтелігентну людину».

1913 року видавництвом «Українська хата» надруковано першу збірку статей Володимира Коряка «До брами». Її основний лейтмотив – засудження колоніальної політики царської Росії, необхідність революційних перетворень для національного визволення України.

1915 року за участь в революційному русі Коряка засуджено до заслання в Тургайський край (зараз Казахстан). Там він перебував до березня 1917 року, коли тимчасовий уряд амністував політв'язнів. Після повернення до Києва пристає до лівого крила есерів партії боротьбістів і знову потрапляє до тюрми за часів гетьманщини (майже весь 1918рік). 1919 року був звільнений. Коряк протягом 1919-1920 рр. працює в органах Наркомосу в Харкові і Вовчанську. А з 1921 по 1924 роки в газеті «Вісті» й журналі «Шляхи мистецтва». І хоча перебуваючи в ув'язненні захворів на сухоти, був змушений через те лікуватися, період з 1919 по 1924 роки став найбільш плідним і значущим у творчому житті автора. І ось чому.

По-перше, у своїй публікації «Шість і шість» (1919 рік) Володимир Коряк формулює гасло орієнтації нової української літератури на Європу і відмежування від Росії. Логіка Коряка була такою: оскільки Україна тривалий час перебувала під владою Російської імперії, то українська література зазнавала значного впливу російської інтелігенції, була по суті вторинною, літературою поневоленого народу. Якщо радянська влада задекларувала звільнення для народів імперії, а Україна дійсно прагне до культурної незалежності, то необхідно творити абсолютно нову літературу, позбавлену російських впливів, літературу, яка розриває зв'язок і з російською літературою і з дореволюційною українською літературою. *«Ми не визнаємо ніякої української літератури. Не хочемо продовжувати жодних літературних традицій»* [3, с. 405-407], – пише емоційно Володимир Коряк. Орієнтуватися необхідно на Європу. Пізніше, під час літературної дискусії, цю думку свого наставника розвине Микола Хвильовий.

По-друге, Володимир Коряк попереджає про можливість нової культурної експансії зі сходу, він засуджує «російський месіанізм», що знову почав ширитися Україною: *«...Навіть у «Горні»* (київський пролетарський журнал. – А. П.) *є образи й слова з православного культу. Відгомони слов'янського месіанізму і досі не бринять, а прямо гудуть у сучасній російській поезії. І ось це все приїхало сюди на гастролі. Панотець Петров їздить по Україні і читає лекції про «душу російського народу». Поети оспівують Пугача і Стеньку Разіна. Різьбяр Коненков утворює монументальну епопею Разіновщини, а пролетарські збірники містять репродукції: «Росія – сфінкс», «Росія – месія грядущого дня». Чому сфінкс? Чому месія? Чому Росія? Питати не можна. Незручно. Небезпечно. Бо це ідея релігійна. І не ідея, а догмат. Умом не понять, аршином не ізмєріть. Але як бути з Україною? Чи вона є, чи її нема? Як то віддавна властиво було «самоотверженим малоросам». Чи не попруть у нас свого месіанізму? Українського. На сусід глядючи. Ні, ми не можемо. У нас не те. Ґрунту немає. Навпаки. У нас чистилище. Революція зі Сходу ферментується у нас для пере-*

творення на західну революцію. Ми – конденсатор нової величної акції. На Захід! Туди, де догоряє старий світ. Але ми без догматів. І наше слово, наша думка адогматичні. Навіть футуризм у нас розплився на щось зовсім невиразне, неокреслене, а разом щось творче. Україна є Україна – перша хвиля на заході Європи. Україна – чистилище. Тут революція гартується до найбільшого й останнього ступеня. На Захід! Наше мистецтво пролетарське позбудеться російських інтелігентських впливів» [4, с. 365].

По-третє, у свої статтях критик Володимир Коряк кидає заклик до творчої молоді приходити і творити нову літературу. *«Вирушили герої. Агов! Не Адмети, Геракли й Тезеї. Не жменька. Ні! Івани й Грицьки, Степани й Сидори і всякого люду багацько. А все – таки аргонавти!...Хист свій показуйте, захищайте подорожніх од солодких, отрутних, принадних пісень сирен старого життя, сирен погребного плачу за тим, що минуло, що доживає вік, що засуджено на загибель. А ну – те – ну! Утніть нової! ... Зложіть нові епопеї нової боротьби. Нові казки й легенди...»* [5, с. 5-17] («На електриди», 1919 рік).

Стиль літературознавчих статей і критичних оглядів, Володимира Коряка, як ми бачимо, не був схожий на те, як писали інші критики. Його вислови – гострі, висновки – безапеляційні. *«Він мав великий талант до психологічного вгляду, талант ліро-настроєвої, імпресіоністичної критики, якої українська література майже не знала. В пореволюційну добу він був її першим основником»* [3, с. 405-407], – згадує літературознавець із діаспори Григорій Костюк у книзі «Зустрічі і прощання».

У свої статтях поступово Коряк окреслює теорію «перших хоробрих», письменників-революціонерів Василя Блакитного, Гната Михайличенка, Василя Чумака, які, на думку критика, перші відійшли від традиції, порвали з минулим. Симпатизує Коряк і українським футуристам, які дійсно відігравали роль руйнівників минувшини. У публікації «Тарарам» 1919 року автор пише: *«Але ось в українській поезії счинився тарарам. І вчинив його – Михайль Семенко... А знаєте, що я Вам скажу (по секрету). Теперішній*

Семенко, це – Ви. Скажіть (собі), що Вас більше обходить в щоденному житті? Ціна на сіль (страшенно підскочила), чи квітка на верхів'ї Гімалаїв? Ех, Гімалаї, Гімалаї! Квітки і Гімалаї – це на свято, на концерти, лекції, вистави. Маєте рацію. А сіль – це що-дня, іменно що-дня… Так само й Семенко. Як Ви. Перше він, а потім решта. Але…Але про це думають всі, думають що-дня. Тільки про це не говорять. Не пишуть. Поезій. Ну а от Семенко взяв і написав. От і вже. Сів і написав. Семенко зробив з поезії те, що Ви що-дня робите в житті. Ха-ха-ха! Це знаменито. Це ідея. Щирість – талант і дуже рідкий» [5, с. 5-17].

Слід зазначити, що творча молодь відгукнулася на патетичні заклики В. Коряка. 1923 року Василь Блакитний і Володимир Коряк стають ініціаторами створення спілки пролетарських письменників ГАРТ, яка об'єднала на той час найбільш талановиті молоді письменницькі кадри. Серед них і Микола Хвильовий, і Володимир Сосюра. Ключовою задекларованою вимогою гартян стала творчість українською мовою. Почалася українізація. Почався «Червоний ренесанс» – мабуть найвеличніша доба в українській літературі. Книга пореволюційних статей Коряка, видана 1925 року мала назву «Організація жовтневої літератури». Він і справді, як напише пізніше Микола Хвильовий, *«був її організатором».*

Сосюра в романі «Третя рота» так згадує свої тодішні зустрічі із В. Коряком: *«Коряк – маленький і гостроносий в довгій кавалерійській шинелі – перебивав мене захопленими вигуками, коли я читав йому «Відплату». Він дякував мені за «гарні переживання» і говорив:*

– Де ви були, ми так чекали довго вас в українській літературі… Нам доводилось друкувати таку їрунду.

– А ви цієї єрунди не друкуйте, а друкуйте мене, – наївно сказав я йому.

Читав я Корякові й мої вірші російською мовою про любов, трави, шахти, і скрізь спомини й розлуки з рідним селищем – «солодкий дим заводу». І Коряк порадив мені про це ж саме написати українською мовою. На другий день я приніс йому «Червону зиму» [6].

Саме Коряку, за свідченням Григорія Костюка, *«належить зна-*

менитий вислів «Хай живе дух неспокою!» – що його із вдячністю перехопив Хвильовий і зробив своїм бойовим гаслом. Це збентежило й налякало Коряка. Хвильовий виявився надто блискучою і відважною особистістю. Місця Корякові поруч Хвильового не було. Він поступово почав шукати свого нового визначення чи оперття» [3, с. 405-407].

Отже, тут, наприкінці 1924-го року, шляхи Коряка-наставника і його учня й послідовника Миколи Хвильового мусили розійтися. В Україні почалася боротьба за українізацію, що проявилася в тому числі й у формі літературної дискусії. Вони опинилися по різні боки літературних барикад. 1925 року на уламках розваленого ГАРТу утворюється Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ) як прогресивне потужне об'єднання українських творчих сил і Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (ВУСПП) як контрольована партією організація, що мала на меті передовсім протистояти ВАПЛІТЕ. Саме до ВУСППу входить Володимир Коряк і стає одним із її лідерів. Ця спілка мала сильну ланку критиків, але дуже мало перспективних талановитих письменників. Хоча саме в ній перебував тоді такий видатний поет, як Володимир Сосюра, але це скоріше виняток, аніж правило. Більшість талантів пішло все ж таки до Хвильового у ВАПЛІТЕ.

У літературну дискусію Володимир Коряк увійшов 1926 року як автор літературного огляду «Калинові мости». У ньому критик із мрійливим ентузіазмом говорив про *«оживлення літературного життя»* в радянській Україні, наводив цифри кількісного росту письменства. *«База жовтневої літератури, – пише він, – робселькорівський рух. Це ціла всесоюзна армія, що з 15000 зросла до 200000»* [7, с. 220]. Цей підхід одразу був розбитий ваплітянами так, що Коряк невдовзі сам визнає свою статтю *«безперечно невдалою».* Хвильовий у памфлеті «Соціологічний еквівалент трьох критичних оглядів» дає незадовільну оцінку роботи радянських критиків загалом і Володимира Коряка, як їх «командарма» зокрема. Хвильовий називає «Калинові мости» *«літературними мечтаніями»*, а самому авторові закидає низку різних хиб – від

поверховості в аналізі до угодництва і страху перед вищим начальством [10, с. 200-206]. Безперечно саме через страх Коряк зраджує ідею українізації, яку сам висував кількома роками раніше. Тепер він пише, що *«гасло національної культури є буржуазна брехня, нашим гаслом є інтернаціональна культура демократизму і всесвітнього робітничого руху»* [7, с. 220].

У статті, спрямованій проти свого головного опонента, «Хвильовистий соціологічний еквівалент (Лист темної людини)», Коряк зосереджується на власній персоні, зауважуючи таке: *«Не варто було б сперечатися з Хвильовим, коли б мені закидали хиби особистості. Щодо цього скажу тобі по щирості, що визнаю закиди за цілком слушні, і лишається тільки повторити, що займаюся літературою, як дилетант... Нині становище таке, що люди з більшим хистом на жаль не наші»* [7, с. 220]. Проте «своє» визначення національної культури він далі наполегливо відстоює. Обвинувачує Миколу Хвильового у зраді революційних ідеалів та зверхньому ставленні до інших. Як відповідь Микола Григорович публікує «Відвертий лист до Володимира Коряка», де із сумом зазначає, що друзями їм вже ніколи не бути.

Отже, намагаючись вислужитися перед партією під час літературної дискусії, Коряк увійшов у такі протиріччя між власними думками (минулими й теперішніми), між орієнтаціями партії і об'єктивною реальністю, що вибудувати якусь логічну лінію в його судженнях було неможливо. Коли хтось із учасників дискусії вказував на ці протиріччя у статтях Коряка, той робив здивований вигляд і перепитував *«А хіба ви не чули про діалектику?»* Так став побутувати вислів серед творчої інтелігенції – *«Корякова діалектика».* Слід зазначити, що партія не оцінила його зусиль. Вже на початку 1930-х інші критики, В. Кулик, С. Щупак, зробили з нього «цапа відбувайла». Повсякчас на письменницьких зборах говорили, що своєю слабкою позицією в літературній дискусії Коряк тільки шкодив, був дворушником, легко поступався опонентам, трохи подискутувавши.

Із 1925 року, не маючи вищої освіти, Володимир Коряк посідав місце професора Харківського університету, завідуючого кафедрою української літератури. Він видав перший том «Нарису історії української літератури» (1927 рік). 1929 року виходить другий том цієї праці. Автор у передмові попереджає, що він не науковець, а лише *«газетний робітник, котрому доводилось провадити курс літератури на різних «курсах українознавства»*, що *«це ніякий не підручник, а лише допомогова книга-хрестоматія для читання»*, що *«це перша спроба марксівського нарису історії українського художнього слова»*, що *«отакі перші спроби бувають фатальними зразками того, як не треба починати»* [8, с. 106, 409]. Тим не менш двотомник широко використовували при підготовці студентів аж до визнання автора «ворогом народу» 1937 року. У радянському літературознавстві (і за життя автора й пізніше) підхід до аналізу літературних явищ, які, на думку В. Коряка, є відбитками *«пануючої форми господарської діяльності»*, названо зневажливо *«вульгарним соціологізмом»*. У цілому «Нарис…» сприймався критикою негативно. Цікаво, що один із провідних літературознавців діаспори Григорій Костюк додержується іншої думки, захищає Володимира Коряка, звертає увагу на переваги його двотомника історії української літератури: *«Він написав два солідних томи «Історії української літератури». Цю працю в академічних колах (Зеров, Филипович, Білецький) прийняли зі скепсисом і сарказмом. Це з їхнього боку була академічна необ'єктивність. Курс В. Коряка написано в своєрідному плані, з цікавими місцями, свіжими спостереженнями й узагальненнями. Я певнений, що в майбутньому ці позитиви праць Коряка будуть належно використані»* [3, с. 405-407].

Дійсно, читаючи нарис, потрапляєш на дивні, емоційні й достатньо сміливі думки. Наприклад, з'ясовуючи питання про релігійний переконання Шевченка, автор зауважує таке: *«Вірив чи не вірив Шевченко у бога? Якщо вірив, то де знайшов був стільки чорної жовчі для імені небесної примари? Якщо не вірив, то чому татечки звичайно в його віршах згадується бог, заклик до його допомоги? Може бути бог подвоївся: один жорстокий, як диявол, московський*

бог, а другий – добрий і благословенний, український» [8, с. 106, 409]. Професор Вільного Українського університету (Мюнхен) Олекса Горбач помітив схожість «Нарису історії української літератури» В. Коряка із позитивістським підручниками, що дуже часто з'являлися у той час у Європі: *«Є це* (метод Коряка – А. П.) *– подальший розвиток думки теоретика І. Тена, що на твір впливає «раса-походження, середовище й час-доба» або в німецькому варіанті теж позитивіста Шерера, мовляв у творі відображені 3 елементи: успадковане, вивчене й пережите»* [8, с. 106, 409].

Коряк в університеті був хорошим педагогом і залишався ним упродовж всього життя, аж до арешту і страти 1937 року. У спілкуванні зі студентами був доброзичливий і демократичний, з почуттям гумору, ніколи нікому жодних прикрощів не робив.

Втім, його «зірка» радянського критика згасла вже на початку 1930-х. Офіційними причинами були «ухил», «троцкізм» та «буржуазний націоналізм», бо ті, кого Коряк раніше цитував або прославляв були вже визнані «ворогами народу». 1932 року його виключили із КП(б)У та Спілки письменників. Він майже не писав і не публікував нічого нового, так би мовити «відмовчувався», боявся потрапити в ще більшу немилість. Тільки іноді виступав на зібраннях письменників, намагаючись нагадати про себе, ще раз підкреслити свою лояльність і відданість. Проте ефект від таких «виступів» був прямо протилежний. Цікаву згадку щодо цього залишив український письменник Б. Д. Антоненко-Давидович у спогадах «Нове в політиці й медицині»: *«...запам'ятав на все життя неперевершений виступ Коряка. Ні сіло, ні впало, він заговорив про загрозу в українській літературі ... антисемітизму. До єврейських справ був абсолютно байдужий, і антисемітизм, як виявилося, правив йому за механічну причіпку, щоб продемонструвати свою пролетарську пильність... Десь років два тому в газеті «Комсомолець України» якийсь незугарний молодий критик узявся критикувати мою «Смерть» і зауважив, що негативні герої мого твору – не українці, наприклад, жінорг єврейка Славіна. Це була чи то груба помилка, чи то зухвала брехня, і я написав спростування, навівши цитату з повісті, де сказано, що, за чутками, Славіна – прижитна донька там-*

бовського архієрея. Звичаї тоді ще були досить лагідні, моє спростування надрукували, й на цьому непорозуміння вичерпалось. Та ось Коряк, може, за браком поважних аргументів, чи передчасна старість стала даватися взнаки, витягнув цю забуту історію і став орудувати нею, як сенсаційною новиною. Антисемітизм в ту пору був один із смертних гріхів, тому я, хоч і не збирався виступати на пленумі, мусив попросити слова. На подив мені, Кулик (голова спілки письменників – А. П.) *одразу надав його мені, як тільки Коряк зійшов із трибуни. Якщо комсомольський критик похапцем читаючи мою повість помилково прочитав «архієрей» як «архієврей», йому можна вибачити: молоде, зелене, – сказав я, – а от як поважний критик міг вчитати «архієврея» – не розумію. Так усе ж таки, товаришу Коряк, доводжу до вашого відома, що моя героїня Славіна була донька архієрея, а не архієврея!.. Гучні оплески і регіт у залі вкрили мої слова. Коряк був осміяний, аж мені стало його шкода, хоч дістав він по заслузі, але мене вкрай здивувало, що й у президії мені жваво плескав сам Кулик»* [9, с. 652].

Видана Коряком 1933 року остання збірка статей «В боях» відтворює раніше написані статті періоду літературної дискусії. У передмові до збірки автор говорить про «каяття» і початок «самокритики». 1936 року Коряка все ж таки поновили в партії і у спілці «з суворою доганою і попередженням». Проте він вже потрапив у поле зору органів НКВС. Почалася його «розробка».

Обставини арешту і загибелі Володимира Коряка описані в статті «За що розстріляно професора?» (з книги О. Ф. Бантишева та А. В. Селюка «Пастка для еліти»), написаній на основі матеріалів архівної справи № 817. Із неї випливає, що 30 вересня 1937 року оперуповноважений 4-го відділу УДБ ХОУ НКВС молодший лейтенант держбезпеки Співак склав постанову про арешт В. Д. Коряка, відповідно до якої він звинувачувався у злочинах за ст. 54-11 і 54-8 КК УРСР: участь в контрреволюційній націоналістично-терористичній організації. Арешт був наслідком грубого наклепу, вчиненого одним із провокаторів, що працював на співробітників НКВС у Харкові. Вже 3-4 жовтня, очевидно після тортур, Коряк «розкаюється» і 7 жовтня пише власноручні зізнан-

ня. *«Мы все, бывшие боротьбисты, вошли в КП(б)У с двурушнической целью – не прекращать борьбы с Коммунистической партией и Советской властью, а использовать свое пребывание в рядах КП(б)У для захвата ответственных участков в партийном, советском и хозяйственном аппаратах... Шумский и Блакитный довели до членов партии боротбистов директиву, войти в КП(б)У, чтобы явиться, разлиться и залить большевиков. Конечной нашей целью было свержение советской власти на Украине и создание независимого украинско-буржуазного государства. Я проводил вредительскую деятельность в литературных организациях и в издательствах, выражающуюся в том, что пользуясь моими рецензиями, а также авторитетом в этих организациях, я способствовал продвижению националистических произведений...»* [10, с. 200-206]. Далі визнає, що готував повстанські кадри, вербував терористів, перебував у підпільній організації разом з письменниками Сенченком Іваном, Клоччя та іншими.

19 жовтня 1937 року у справі було затверджено обвинувальний висновок, згідно з яким Коряк готував теракт аж проти самого наркома оборони СРСР Климента Ворошилова і доручив це зробити, завербованому ним в організацію, Миколі Чумаку. Винним себе Коряк визнав. Пізніше його було етаповано до Києва, де 21грудня виїзною колегією Верховного Суду СРСР засуджено до розстрілу з конфіскацією усього майна. 22 грудня 1937 року вирок виконано.

Серед вилученого майна була багата бібліотека з рідкісними виданнями. Кому вона передана і скільки вилучено книг невідомо, бо всупереч законодавству опису конфіскованого не складалося. За словами свідків їх було 3000 томів.

Постраждала також і родина Володимира Дмитровича. Його дружину, Коряк Софію Лазарівну, заарештували 19 жовтня 1937 року як пособника ворога народу і 26 березня 1938 року засудили до 5 років позбавлення волі. Дві доньки Оксана і Галина двадцять років несли тягар членів сім'ї ворога народу, допоки 19 жовтня 1957 року, після перегляду справи, В. Д. Коряка було реабілітовано.

Не зважаючи на реабілітацію, в радянському літературознавстві майже не згадувалися праці Володимира Коряка. Інтерес до нього виник у наш час у зв'язку із дослідженнями з питань літературної дискусії та відкриттям імен доби Розстріляного відродження. Рання творчість Коряка мала значний вплив на сучасників, сприяла приходу в літературу нових талановитих письменників, а також дала поштовх для формування прозахідних антиросійських ідей. Його «Нарис історії української літератури», хоча й не без істотних хиб, був чи не єдиним доступним джерелом знань для цілого покоління студентів, що вивчали українську літературу. А життя ілюструє трагедію талановитої людини в тоталітарному суспільстві, в якому не врятує від смерті ані співпраця з дияволом, ані угодництво, ані мовчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дей О. І. Словник українських псевдонімів і криптонімів (XVI-XX ст.) – К.: «Наукова думка», 1969.

2. Минко В. Червоний Парнас. Сповідь колишнього плужанина. Вибрані твори в 2-ох тт., т. 1 – К.: «Дніпро», 1981.

3. Костюк Г. О. Зустрічі і прощання, т. 1. Едмонтон: Інститут українських студій, 1987.

4. Хвильовий М. Твори в 5-ти тт., т. 4. – Нью-Йорк, Балтимор, Торонто: «Слово», в-во ім. В. Симоненка «Смолоскип», 1983.

5. Коряк В. Організація жовтневої літератури. Статті 1919-1925рр. – Харків: Державне видавництво України, 1925.

6. Сосюра В. Третя рота. Роман. – К. : «Український письменник», 1997.

7. Коряк В. В боях. Статті та виступи 1925-1930. – Харків: «Література і мистецтво», 1933.

8. Коряк В. Нарис історії української літератури, т. 1: Література передбуржуазна. – Харків: Державне видавництво України, 1927. – Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен: Вільний Український Університет, 1994.

9. Антоненко-Давидович Б. Д. Твори в 2-ох тт., т. 2: Сибірські новели, оповідання, публіцистика, спогади, листування. – К.: «Наукова думка», 1999.

10. Бантишев О. Ф., Селюк А. В. Пастка для еліти. – К.: «Нора-друк», 2004.

Коряк Володимир. Фото для видання «Нарис історії української літератури»

Володимир Коряк. Художник Анатоль Петрицький

Літературна організація Гарт. (Зліва направо сидять: В. Сосюра, В. Блакитний, В .Поліщук, М. Йогансен; стоять: М. Хвильовий, В. Коряк, В. Радиш)

Трубачова О. І.,
Лук'янов С. В.

СЛОВ'ЯНСЬК 1884 РОКУ: ПОГЛЯД ЗІ СТОРОНИ

Історична література переважно описує важливі й значущі події, ігноруючи всілякі життєві дрібниці. Але саме вони характеризують особливості епохи і є дуже цікавими для краєзнавців. Одне з таких джерел – враження від Слов'янська 1884 року мандрівника А. Вронського, які він виклав у серії статей «Славянск, его воды и заводы (Из путевых впечатлений)». Надаємо можливість ознайомитися з ними мовою оригіналу:

«...Станция Славянск! Пятнадцать минут, буфет»! – крикнул над самим ухом моим кондуктор, облечённый в холщёвый летний китель и в белую фуражку.

Я собрал свой ручной багаж и вышел на платформу довольно обширной каменной станции.

Станція Слов'янськ. Листівка 1910-х рр.

...Жандарм сообщил мне, что от станции до города целых три версты, что доехать до города можно на извозчике, что для извозчиков в Славянске существует такса (40 коп. от станции до города в вечернюю пору и 30 коп. днём), и что в городе следует остановиться у Котлярова, так как его гостиница считается лучшею.

...Замечу кстати, что извозчичьи экипажи в Славянске очень оригинальны. Представьте себе широчайшую московскую линейку, одну из тех, которые и теперь ещё ходят на отдельных углах белокаменной, куда не проникли ещё конки – представьте её себе без крыши и без тех красных и розовых коленкоровых занавесок, которые её украшают, и вы составите себе верное понятие об извозчиках в Славянске.

...Среди полнейшей темноты, какими то неведомыми путями, по обширным пустырям, беспрестанно подпрыгивая по каким-то колеям и кочкам, беспрестанно цепляясь то вальками, то колёсами за какие-то кусты, мы, наконец, въехали в какое-то обитаемое пространство, по бокам которого, пристально вглядевшись в темноту, можно было различить приземистые домики и низенькие заборы.

Лінійка у Москві, 1890-ті рр.

– Что же это у вас станция-то так далеко от города выстроена? – спросил я извощика. Неужели нельзя было поближе ее поставить?

– Отчего нельзя? И очень бы можно! Да вот не вышло так, как хотели…

– То есть, как же не вышло?

– А так! Инженеры с города десять тысяч просили, чтобы станцию в самом городе поставить: ну, а город им и отказал. Вот они, назло городу, за три версты и поставили свою станцию.

Реклама гoтеля А. О. Котлярова. [4]

Как раз в это время, сделав крутой поворот, мой извозчик остановился у подъезда большого двухэтажного каменного дома. Это и была гостиница Котлярова.

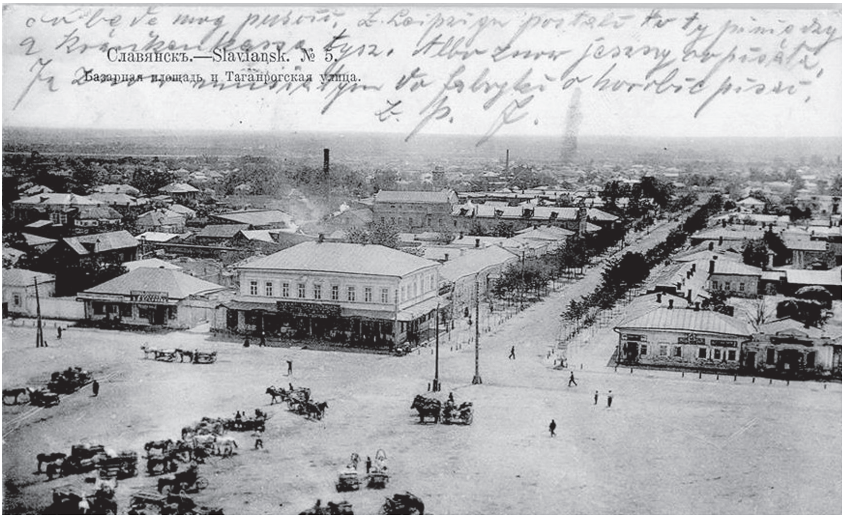
…Кое-как устроившись в своём новом помещении, я подошёл к открытому окну и взглянул на город… Густая тьма скрывала его от меня, и среди этой тьмы царила над городом такая тишина… здесь, убаюканные тишиной тёмной южной ночи, даже и собаки спали, не подавая голоса.

На другой день я отправился знакомиться с городом, запасшись предварительно теми статистическими данными, которые у меня были под рукой.

Если кто-нибудь, сидя в кабинете, захочет, на основании этих данных, составить себе понятие о СлавЯнске, (местный выговор СлАвянск), как о действительном, заправском городе, то он горько ошибётся.

... Представьте себе на ровной и низкой площади в 12-15 квадратных вёрст, окружённой довольно значительными высотами, огромную деревню, построенную без всякого руководящего плана, без всякой заботы об удобствах или даже о взаимных отношениях местных жителей между собой. Представьте себе на этой громадной площади, заселённой городом, две прямых улицы, примыкающих к собору и базару, а на всём остальном пространстве города нескончаемый лабиринт извилистых улочек и переулков, которые тянутся между нескончаемых плетней заборов.. Но, собственно говоря, городскую физиономию Славянск имеет именно только около собора и базара... Тут и два-три каменных двухэтажных дома, и телеграфные столбы, и два-три магазина и корпус каменных рядов, впрочем, довольно пустых, потому что торговля производится с возов или под навесами деревянных шалашей и жалких деревянных балаганчиков.

Но лабиринт переулков, захватывающих две трети остального городского пространства, представляет собой драгоценный остаток той жизни, которою, 200-300 лет тому назад жили наши

Базарна (Соборна) площа і Таганрогська вулиця. Листівка 1910-х рр.

первые поселенцы в придонских степях и в этом же самом городе Торе или Славянске, который некогда входил в черту наших степных порубежных сторожей, прикрывающих Русь от нападения крымцев и нагайцев. Посмотрите на эти домики – построенные на живую нитку из каких-то колышков и драниц, оплетённые прутьями, обмазанными толстым слоем глины, крытые соломой, эти домики точно так же строились в этих местах триста и более лет тому назад, и их обитатели, в ту пору, точно так же мало имели понятия об удобствах и комфорте городской жизни, как и теперь. Как тогда, так и теперь, эти домики выходят на улицу глухою боковою стеною, и если даже в этой стене и пробиты окна, то они постоянно наглухо закрыты ставнями. Да оно и понятно. Улица представляет собою круглый год совершенно пустое то пыльное, то грязное пространство, по которому много-много раза два-три в день проплетётся какой-нибудь мужик или баба, или проедет извозчик с седоком из того слоя горожан, которые никогда по Славянску пешком не ходят… Чего же искать на улице? То ли дело во дворе! Тут вся жизнь, всё добро домохозяина… Тут, в очень пёстрой смеси, и дети, и свиньи, и собаки, и домашняя птица, и вся домашняя утварь, весь домашний запас на весь год. От того все эти домики, всеми своими крошечными окнами и неизбежной галерейкой на кривых почерневших столбиках обращены непременно во двор, где на открытом воздухе происходят все важнейшие акты обыденной жизни населения – и стирка белья, и стряпня, и занятия каким-нибудь немудрёным ремеслом. А так как большая часть жителей Славянска занимаются и хлебопашеством, и съёмкой сенокосов в окрестностях города, то на городских дворах, рядом с мазанками и плетёными шалашами, заменяющими службы, вы увидите или копну сена, или кучу хлеба, кое-как прикрытую прутьями. Понятно, что при таком характере населения дворы, окружающие мазанки, очень обширны, что население, которое ютится в этих крошечных мазанках занимает пространство, по крайней мере, в десять раз большее, нежели ему потребно…

Быт населения Славянска также очень мало имеет общего с нашими понятиями о городском быте. В 4 часа утра базарная

площадь уже кипит народом и с неё в разные концы города везут и несут провизию – то сложенную в грязные корзины, то кучами сваленную в извозчичьи линейки или простые дроги. Часов в шесть везде дымятся уже деревянные, выбеленные трубы мазанок, из ворот на улицу и по дворам шныряют ребятишки с ломтями хлеба и арбузов в руках… Около десяти часов утра всё население Славянска обедает; а часок спустя – всё население города Славянска уже спит… Ни на улицах, ни на дворах, ни у ворот, – нигде ни души: спят люди, спят собаки, спит птица, и только свиньи, неутомимые в отыскании средств и способов пропитания, понуро бродят по улицам, оглашая их своим монотонным хрюканьем.

И долго предаётся весь город глубокому сну. Только уже в пятом часу пополудни, начинают опять являться на улицах прохожие, раздается звон к вечерне, и у ворот, по завалинкам домов начинают появляться отдельные группы стариков, детей и молодёжи, с неизбежными семечками в карманах и за пазухой.

…Ходить по улицам города Славянска не оказывается никакой возможности… движение или хождение по городу, как и блуждание по лесу, оказывается возможно только для местных жителей, которые умеют различать свои безымянные переулки и закоулки по признакам и приметам.

– Как тут пройти к заводу Михайловского? – спрашиваете вы, например, встречного горожанина, проплутав с полчаса по переулкам.

– А вот ви ідіть просто, а там на ліво на Мірошниченка, а з Мірошниченка на Бондаренка, а з Бондаренка у право візьмете, де крива Ковалиха кавуни продає (укр.).

Но так как для вас и Мирошниченко, и Бондаренко, и «крива Ковалиха» – не более, как отвлечённые термины, то вы, конечно, не можете воспользоваться данными выше указаниями и предпочитаете выбраться из переулков на такое место, где вы можете добыть извозчика. И всё это – не забудьте – днём!..

Ночью ходить по улицам Славянска немыслимо не только потому, что никаких фонарей нигде не полагается, но ещё и потому, что

бдительные стражи Славянска, верные дворовые псы, положительно не переносят прохожих ...остаётся опять только прибегнуть к тому же благодетелю – извозчику. который, полагаясь на инстинкт своих коней, смело везёт вас по лабиринту переулков и довозит до надлежащего места, руководясь, впрочем, двумя маяками, без которых и он бы мог сбиться с пути. Первым маяком служит ему лежащее в центре лабиринта увеселительное заведение, перед которым постоянно в тёмные ночи горит фонарь у подъезда... Вторым маяком служат те два фонаря, которые какою-то благодетельною рукою зажигаются на мосту, среди громадного пустыря или площади, занятой «солонцами» и солеваренными заводами.

...Представьте себе, что вы засиделись где-нибудь вечером у приятеля, и выходите от него в 12 часов ночи. ...Поспешно подбегаете вы к извозчику и приказываете везти себя домой. Возница начинает медленно заворачивать своих коней... В это время из мрака выделяется ещё две фигуры, и тоже подбегают к извозчику.

– А куда вас везти?

– Да меня-то в попов дом свезёшь, на базаре; а товарища моего в Военную слободку.

– Ни, в слободку не поеду, потому мне не по пути.

– Ну, так его к куме завезёшь. Знаешь, тут около почты, направо.

– Ну, к куме завезу! – соглашается извозчик.

Не проехали мы и полуверсты, как на одном из поворотов ещё один пассажир устремляется к извозчику.

– Куда вас? – спрашивает извозчик.

– Да вези хоть к чёрту! Только бы от собак избавиться! Ишь ведь псы проклятые! Всю полу у свитки оборвали!

– Стой! Стой! – доносится до нас голоса из под какой-то калитки. – Подвези, друг, пожалуйста, вот тут недалечко!

– Вас куда же? – спрашивает извозчик, даже не поворачивая головы.

– Нас, братец, там, на уголку, возле фонарика свалишь! – отвечает один из пассажиров, по-видимому, купчик, между тем как другой усердно, «удит носом рыбу».

...И чтобы вы думали? Возница всех доставляет по адресу...и все очень довольны...

Кстати, я упомянул о той площади города Славянска, на которой, около «солонцов» стоят солеваренные заводы. Эта площадь, может быть, лучше, чем весь остальной город, характеризует собою Славянск и местные городские порядки. Представьте себе огромный пустырь, заросший местами густейшим бурьяном. Посредине этого пустыря расположено одно из небольших солёных озёр Славянска, словно застывшее в своих грязных илистых берегах, прикрытых корою осевшей на них соли. В самом узком месте этого озера, через него перекинут мост, о котором я уже упоминал выше. По берегам озера расположены в удивительно картинном беспорядке солеваренные заводы с их градирнями и высокими трубами и тяжёлые конусообразные башни, построенные над буровыми скважинами. Одни из этих заводов только ещё строятся и блестят на солнце своими новыми крышами и заборами; другие угрюмо смотрят своими старыми почернелыми стенами и трубами на своих возникающих соперников; третьи – давно лежат в развалинах и уже начинают порастать «травою забвенья». И кругом них удивительный хаос! Около развалившихся старых заводов, давно покинутых хозяевами – кучи щебня, мусору, кирпичей, кольев, громадные зубчатые колёса, покосившиеся и грозящие падением, высокие леса давно заброшенных градирен и сточных труб. Около новых заводов – груды наваленных строительных материалов и лачуги, настроенные с довольно большой земской вывеской над дверями: «Волостное правление и сельская расправа».

Самым лучшим уголком Славянска является то место на бережку важнейшего из местных озёр – Репного, где устроено заведение минеральных вод и купальни. Новый каменный вокзал (приміщення для розваг з музикою, танцями, маскарадами, феєрверками та ін., до транспорту відношення не має – прим. авт.) *и все другие деревянные и довольно ветхие здания, принадлежащие к водам, стоят на берегу озера, в густой зелени старого сада, полного тополей, лип, клёнов и белых акаций. Позади вокзала и*

общественного сада минеральных вод раскидывается широкая площадь, из года в год занимаемая обширнейшей бахчей...

...У самой бахчи двое ворот, так как через неё пролегает дорога к дачам, расположенным вокруг этой оригинальной площади. И эти дачи – лучшие изо всех жилых построек Славянска.... Кроме двух-трёх, исключительно красивых и заметных, все эти дачи построены на один лад с прочими обывательскими домиками, по тому неизменному общему плану, по которому строятся все мещанские городские дома на всём нашем юге; только здесь постройки пообширнее и поскладнее построены, нежели в других частях Славянска. Перед каждым домиком, ярко выбеленным и крытым камышовою кровлею, – небольшой палисадничек, обнесённый плетнём... Около некоторых, более обширных и более дорогих дач разведены весьма изрядные тенистые садики с дорожками и скамеечками. Но самою дорогою и самою удобною изо всех дач в Славянске почитается так называемая Потёмкинская дача, расположенная в прекрасном тенистом саду, сплошь примыкающим к саду вокзала. Это большой двухэтажный каменный дом, в котором совершенно свободно могут разместиться четыре семейства. Близость к вокзалу, удобство расположения комнат и положение самой дачи на выезде из города, вдали от пыли и при полной защите от летнего зноя – всё это даёт такие преимущества Потёмкинской даче, что на ней обыкновенно помещаются «сливки» приезжающего в Славянск общества, местные аристократы или богатые люди, имеющие возможность занять эту дачу заранее, ещё с весны. Сама дача получила название Потёмкинской от того, что когда-то принадлежала покойной Татьяне Борисовне Потёмкиной и была ею пожертвована на пользу местных благотворительных заведений. В одной части прекрасного сада, окружающего Потёмкинскую дачу, действительно помещается каждое лето какой-то приезжающий сюда из Харькова приют для девочек и почтенный доктор Санжеревский, служащий при этом приюте, заведывает, вместе с тем и Потёмкинской дачей, с которой доходы поступают также на пользу благотворительности. Таким образом, все имеющие возможность или право селиться на даче Потёмкиной, пользуются

ещё одним удобством, очень важным для больных, приезжающих в Славянск лечиться – в лице хозяина дачи они встречают милого и любезного доктора, всегда готового к их услугам…

…Приехав в Славянск в начале августа и поселившись сначала в гостинице Котлярова, наводившей на меня невыносимую тоску пустотою своих обширных и мрачных номеров, я … решился передвинуться поближе к «водам», как к единственному жилому месту во всём Славянске…

… я узнал, что …на углу площади, почти против сада вод – у какого-то «Дротыка» отдаются комнаты. Указание оказалось справедливым, и супруга домохозяина, носящего такую воинственную фамилию (унаследованную вероятно ещё от времён казачества) встретила меня очень приветливо.

…Из сеней я вошёл в первую комнатку, почти квадратную и едва освещённую вырезными скважинами ставен; из первой – во вторую, более продолговатую и более обширную комнатку, с двумя наглухо закрытыми ставнями, окнами выходившими на улицу и с одним небольшим окошком во двор, открытым настежь. Из этой комнаты плохо притворенная и едва державшаяся на петлях дверь выходила также в сени. Комнаты, благодаря этому расположению дверей, можно было отдавать и вместе, и порознь.

– Вот, извольте посмотреть, – тут и мебель есть – «и всё есть», говорила мне хозяйка, обводя рукою кругом себя и указывая на убогий стол, в углу, на два плетённых стула и на прекурьёзную деревянную крашеную скамейку с бочками и спинкой, которая должна была представлять диван. Убранство комнаты дополнялось киотом с иконами в углу, кривым пятнистым зеркалом над столиком и двумя лубочными картинками на стенах.

– Вы говорите, всё здесь есть! А где же кровать?

… подведя меня к дверям первой тёмной комнаты, она указала мне на какое-то чудовищное двуспальное ложе с резною крашеною спинкою и маленькими поперечными планочками. Я заявил, что на такое ложе ни за что не лягу.

– Так мы же вам другую кровать отыщем; я вам совсем но-

венькую дам, на которой ещё никто и не спал – на базаре у Бондаренки куплена.

Обменявшись с хозяйкой ещё несколькими вопросами и фразами, я наконец сошёлся с нею на том, что мне она поставит кровать в углу второй комнаты, а я найму у неё обе комнаты посуточно, за 75 коп. в день, считая в том числе и прислугу, и два самовара.

Часа полтора спустя, я переехал в дом Дротика из Котляровской гостиницы, и перевёз оттуда весь свой скарб – чемоданы, подушки и дорожные мелочи.

Вхожу и вижу, что в комнатах моих окошки на теневую сторону открыты, что полы в них «выпаханы», а в углу второй комнаты стоит новенькая, простая узенькая кровать, но без малейших признаков какой либо постели…

– А на чём же я спать буду? Ведь не на голых же досках?

– Та я же думала, что вы с периной приедете! Здешние господа все с перинами ко мне приезжают.

– Никакой перины у меня нет. Я издалека. Из Москвы…

– Ну, так я же вам своих три подушечки принесу – на них вам будет хорошо спать…

И действительно, через минуту явились к моим услугам три хозяйских подушки в пёстрых ситцевых наволочках и чинно улеглись на кровати взамен перины.

Затем точно так же пришлось хлопотать об умывальнике, за которым босая девка, растрёпанная и грязная, побежала через площадь, к тем балаганам, что у входа в сад минеральных вод. В тех балаганах, как оказалось, всё можно купить, начиная от «безопасных спичек» и «мусатовской помады» – даже до фаянсовой и глиняной посуды.

Наконец, когда в моих комнатах явилась и импровизированная постель, и даже умывальник, я принялся за устройство своего жилья, и прежде всего обратил внимание на дверь из второй комнаты в сени, которая не только не затворялись плотно, но даже и не имела на себе признаков какого бы то ни было замка или затвора. На место их красовалась какая-то верёвочка, про-

детая сквозь дырку, а на другой половинке – гвоздик, на который эту верёвочку можно было наматывать.

Я обратил внимание хозяйки на это обстоятельство, и потребовал, чтобы дверь была наглухо заперта.

– А для чего же это вам? Те хорошие господа у меня жили и никогда своей «хватэры» не замыкали…

– Да не в этом дело. Неудобно – не привык жить настежь и нараспашку.

– Ну, хорошо, я велю вам эту дверь наглухо забить.

И действительно, через несколько минут явился сам Дротик, высокий, плотный и сумрачный хохол, и наглухо – гвоздями заколотил мне одну из дверей в сени.

И только тогда, когда я почувствовал себя в своём углу и полным хозяином своего помещения, я решился разложить свои книги, бумаги и вещи, покрыть постель своим бельём и завесить окна кисейными занавесками, а двери пледом. Час спустя, хозяйка, вошедши ко мне с предложением услуг, не узнала своей комнаты – так в ней было уютно.

«Подывывшись» на мои книги и разные мелочи, разложенные на столе, она пренаивно спросила меня:

– А кто же вы такой будете?

Я назвал себя по имени, отчеству и фамилии, и вынул паспорт из кармана.

– Да я же знаю, как вас звать, а ваша бумага куда мне? У нас во всём доме и прочесть её некому…

– Может быть, нужно её приписать в полиции?

– И-и, ничего не нужно. И так проживёте. Да и бежать до полиции далеко…

Сообщаю все эти мелочные подробности моего водворения на жительство в Славянске, чтобы каждому едущему туда дать понятие об ожидающих его удобствах, которые, впрочем, весьма выносимы и для человека неприхотливого не составляют существенно-важного, в особенности при других, приятных сторонах жизни в Славянске.

Поселившись у самих вод, я, в качестве рьяного туриста, принялся изучать местную публику, её обычаи и нравы. С семи часов утра я уже был в саду, где бывало довольно пусто, хотя к 8 часам уже начинала играть музыка около купален. На главной аллее сада видны были в это время только озабоченные и одинокие фигуры, направлявшиеся к купальням и, видимо, занятые исключительно предстоящим купаньем. Оживление в саду проявлялось не раньше, как к 10 часам, когда публики вдруг являлось в саду много, и большинство её приходило, очевидно, не для купанья и не для вод, а с единственною целью – на людей посмотреть и себя показать. Все скамейки ближайших к озеру аллей разом оказывались занятыми; всюду составлялись кружки и шла громкая беседа; по всем дорожкам сновали взад и вперёд гуляющие пары. Публика удивительно разнообразная: тут и отставные военные, мирно поселившиеся в провинциальных уголках, и бойкие провинциальные франты, служащие в губернии «по особым поручениям», и семьи помещиков с целой шеренгой краснощёких и быстроглазых дочек, и щеголевато одетые дамы, представительницы губернской аристократии, окружённые роем поклонников из местной молодёжи, и действительно больные люди, жёлтые и бледные, на развинченных ногах, поддерживаемые провожатыми. Не трудно заметить с первого взгляда, что тут все друг друга знают, даже и не будучи знакомы между собою, что отношения здесь просты и бесцеремонны, что ни роскошь, ни щегольство не развиты вовсе, и все, скромно живя и довольствуясь немногим, мало заботятся о нарядах и блеске.

Движение публики и оживление продолжается в аллеях сада почти до 12 часов, т.е. как раз до того времени, когда жар начинает одолевать и невольно вынуждает публику разбрестись по домам. Кстати, и возбуждённый купаньем аппетит, заставляет всех спешить или домой, или в ротонду – красивое, довольно обширное каменное двухэтажное здание, обращённое широким балконом и крыльцом в сад, а задним фасадом выходящее на площадь с бахчей.

Здесь, в главном зале, предназначенном для танцев, устроена весьма изрядная и довольно простая сцена, на которой почти каждый вечер играет труппа любителей или какие-нибудь заезжие «пер-

воклассные» актёры; по бокам помещаются другие залы, столовая, биллиардная, буфет и весьма недурная читальня. К чести славянского вокзала следует заметить, что кормят в нём очень недурно и очень дёшево. Обед в три блюда обходится не дороже 60 коп., а при абонементе на целый месяц ещё дешевле; но за то кушанье подают так медленно, что всякий аппетит успеет пройти от ожиданий и нескончаемых антрактов между отдельными блюдами. Сначала я предполагал, что виною этой медлительности следует считать неумелость и нерасторопность прислуги; но один из людей, проживших целый сезон в Славянске, объяснил мне эту медлительность гораздо проще. Оказалось, что кухня удалена от ротонды сажень на 50, и что для каждого из посетителей, заказывающего обед из трёх блюд, слуга должен пройти около 300 сажень, а в бойкое, горячее время, любой из слуг вынужден бывает бегать в день, на пространстве между кухней и ротондой – от 15 до 18 вёрст. После 12 часов сад при водах совершенно пустеет, да и в ротонде остаются только отчаянные любители биллиарда и люди не любящие «тратить золотое время даром», а потому и предпочитающие поле, на котором можно винтить без конца и без срока, забывая и гигиену, и всё на свете, кроме тузов и королей.

Тот общий всепоглощающий сон, – сон, напоминающий Обломовку и её обитателей, – о котором мы уже говорили выше, распространяется в это послеполуденное время и на лучшую часть города Славянска, расположенную около вод. Всякая жизнь и движение, видимо, прекращаются на это время во всех дачах и домиках, построенных около бахчи. Я даже и на себе начинал ощущать магическое действие этого сна, и спешил уйти с книгою в руках или в густую сосновую рощу, насаженную около Потёмкинской дачи, или на ту гряду округлых, пологих возвышенностей, которые кольцеобразно окружают Славянск, расположенный около своих соляных озёр в довольно глубокой и совершенно ровной лощине. На этой гряде, как раз против Потёмкинской дачи, на гладко утоптанном «прощовище», была навалена громадная куча соломы; я садился в тени её и любовался отсюда на город, который издали представляется очень красивым. ...

...Вечером, часов около семи, опять начинается заметное оживление около вод. На бахче идет оживлённый торг арбузами; во всех направлениях около бахчи кучами и в одиночку появляются дачники, направляющиеся к саду минеральных вод; в саду аллеи наполняются гуляющими; будочки с шипучими водами и прохладительными напитками едва успевают удовлетворять жажду публики. Раздаются первые звуки музыки в ротонде...

Темнота наступает быстро, а с нею водворяется и благотворная свежесть, но та, которой не знаем мы, сыны сурового севера – свежесть, в которой не слышно ни малейшей сырости, ни малейшей влаги. Дышится легко и отрадно...

Меня в моём уголке никто не замечает и до меня долетают только отрывки разговоров...

...я перехожу с тёмной аллеи на берег озера, где около пристани постоянно стоят готовые к услугам дачников лодки для катанья по озеру. Какая-то шумная и весёлая компания – кавалеры и дамы – усаживаются в лодку, смеясь и переговариваясь то по-русски, то по-французски.

...от ротонды, доносятся звуки какого-то вальса, а с другого конца озера слышится только что затянутая на лодке песня... И не хочется сойти с места, и всё бы сидел, все бы наслаждался этим чудным южным вечером...

Да, в Славянске, при всех его неудобствах, есть, несомненно, такие приятные стороны, каких нет ни в одном из наших других целебных центров... [1], [2], [3].

Таким бачив Слов'янськ мандрівник далекого 1884 року, але де в чому й зараз місто справляє на своїх гостей точнісінько таке ж враження, як і сто тридцять п'ять років тому.

ДЖЕРЕЛА:

1. Живописное обозрение. – 1884 г. – № 41. – С. 234-235.
2. Живописное обозрение. – 1884 г. – № 42. – С. 248-250.
3. Живописное обозрение. – 1884 г. – № 50. – С. 378-382.
4. Сезонный листок Славянских минеральных вод. – 30 мая 1910 г. – № 3.

Трубачова О. І.,
Лук'янов С. В.

СЛОВ'ЯНСКИЙ АНТРЕПРЕНЕР В. М. БЄЖИН: ТВОРЧІСТЬ, ВИЗНАННЯ ТА РАПТОВА СМЕРТЬ

В історії театрального Слов'янска початку XX сторіччя було багато відомих постатей, але найбільш визначною з них був драматичний актор й антрепренер Віктор Михайлович Бєжин, який переважно грав на театральній сцені Харкова та Одеси.

В. М. Бєжин (справжнє прізвище – Александров) народився 1865 року в Санкт-Петербурзі.

Отримавши домашнє виховання, захоплюється театром і протягом 4 років, переважно влітку, багато грає на аматорській сцені приміських московських театрів. Як професійний артист Бєжин дебютує 1893 року в московському театрі Ф. А. Корша й виконує тут невеличкі ролі впродовж одного сезону. З 1894 року п'ять зимових сезонів Бєжин грає в Харківському драматичному театрі О. Н. Дюкової. Почавши з невеликих ролей, незабаром він отримує амплуа простаків та молодиків.

В. М. Бєжин [1]

Навесні та влітку в ці роки він багато виступає: в містах на Волзі (у товаристві артистів театру Корша й М. Петіпа), в Тифлісі (2 весняні сезони в товаристві Л. К. Людвігова), в Пермі (в антрепризі О. В. Строганової), на Слов'янських мінеральних водах (у товаристві М. І. Велізарій) та Одеському міському театрі (в антрепризі Сибірякова). Найбільш вдалі ролі: Ульян (у «Старому закалі»), Микола (у «Злій ямі»), Федір (у «Царі Борисі»), Сір Фредерик (у «Сюлівані») та ін. [1], [2].

У своїй театральній діяльності В. М. Бєжину довелося перетнутися з фігурою такої величини як А. П. Чехов. Це було пов'язано з нелегким, як часто буває, шляхом до популярності таких знаменитих в майбутньому творів драматурга як «Чайка» і «Дядя Ваня».

В. М. Бєжин у ролі Федора Іоановича [1]

Отже, 30 грудня 1896 року в Харківському міському театрі ставиться чеховська «Чайка». Це вимагало певної творчої сміливості артистів, бо двома місяцями раніше «Чайка» провалилася в найбільшому столичному театрі – Александріїнському, і деякі критики поспішили оголосити про невміння Чехова писати п'єси. Але майстерність харківських акторів показала необґрунтованість подібних тверджень, критики високо оцінили п'єсу і гру артистів.

У наступному сезоні, 9 лютого 1898 року, Харківський театр одним із перших у провінції поставив «Дядю Ваню». Судячи з відгуків преси, твір мав ще більший успіх.

Про те, як були поставлені в Харкові ці п'єси, А. П. Чехову розповів сам В. М. Бєжин. Відомий актор Павло Орлєнєв згадував: *«Я уговорил Антона Павловича принять… моего друга, с которым начинал играть еще до вступления на сцену… Это был актер Виктор Бежин. Антон Павлович отказывался, но я его поймал на том, что Бежин только что вернулся после Харьковского сезона и очень много интересного рассказывал мне про постановки в Харькове «Чайки», «Дяди Вани», с таким прекрасным ансамблем, как Астров – Павел Васильевич Самойлов, дядя Ваня – Иван Михайлович Шувалов. С Бежиным Антон Павлович много говорил и меня не ругал за то, что я его привел»* [3].

Перша інформативна згадка, яку вдалося виявити про відвідини В. М. Бєжиним Слов'янська, відноситься до червня

1899 року. Тієї весни повний ансамбль Харківської драми гастролював у Тифлісі, де мав великий успіх. На початку червня частина трупи виїхала в Слов'янськ, де з того часу 5 літніх сезонів успішно існувало акторська товариство під керуванням М. І. Велізарій і В. М. Бєжина [4].

Марія Іванівна Велізарій (1864 – 1944) – актриса театрів Москви та Петербурга, режисер, педагог

У своїй книзі «Шлях провінційної актриси» М. І. Велізарій так згадувала про ці події: *«Славянск – курорт, очень избалованный хорошими театральными зрелищами. Туда съезжалась публика из Харькова и Ростова, видавшая зимой прекрасные постановки и чрезвычайно поэтому требовательная к актерам. За эти пять лет мы показали множество хороших пьес, в которых были заняты лучшие актеры Харьковского и Ростовского театров. Сборы были прекрасные, товарищество было очень дружно. Славянские сезоны оставили по себе очень приятное впечатление»* [4].

Напередодні 1907 року Віктор Бєжин давно і міцно стояв на чолі товариства драматичних артистів, що грали на Слов'янських мінеральних водах. Він відмінно знав театральний світ і вмів сформувати видатну за своїм складом трупу. У ті часи в театрах великих міст влітку життя практично завмирало, і першокласні актори охоче приєднувалися до товариства на Мінеральних водах, поєднуючи сцену з привільним дачним життям. Заробітки досягали іноді 80 копійок за марку, чим актори були цілком задоволені [5].

Тут треба пояснити, про які марки йде мова. У ті роки в театрах великих міст робота була сезонна – осінь і зима, а на літо актори їхали хто куди, об'єднувалися в колективи й гастролюва-

Курзал Минеральных вод. Дореволюционная открытка

ли великими й малими містами та селами. Фіксованої зарплатні не було (таке могло бути тільки в «стаціонарних» театрах і то не у всіх). Система заробітку була «марочна» – в залежності від ролі, яку він виконував, актор отримував деяку кількість марок. Потім весь збір, за вирахуванням витрат, ділився на марки. У підсумку заробіток прямо залежав від збору, і часто на марку нічого або майже нічого не залишалося, ледь вистачало аби виправдати витрати на переїзди та житло [6].

У серпні 1907 року в Слов'янську виступає зібрана В. М. Бєжиним невеличка, але сильна драматична трупа. На основні ролі були запрошені артисти Дніпрова, Рахманова, Нінінська, Линецька, Смирнов, Белінович, Орський, Балакірєв й ін.

Журналіст видання «Театр і мистецтво» так описував свої враження від побаченого:

«Незнакомый мне дотоле В. М. Бежин как администратор и режиссер оказывает весьма дельным и энергичным тружеником сцены. Состав труппы давал ему полную возможность ставить

даже весьма сложные пьесы (например, «Иван Мироныч», «Высшая школа», «Отметка в поведении», «Шерлок Холмс», «Бог мести», «Невод» и пр.); но досадно и вместе с тем смешно было видеть, каким ничтожным материалом располагал г. Бежин для обстановки сцены декорациями, мебелью и вообще бутафорией. В этом отношении управление курорта, очевидно, дает слишком мало арендующим его театр, предоставляя им изобретать всевозможные комбинации перестановки и «обновления», чтоб хоть немного скрыть, замаскировать бедность по количеству и убожество по качеству наличного театрального имущества.

Обращаясь к исполнению, отмечу весьма хороший успех перечисленных мною премьеров и самого Бежина, также изредка выступающего в небольших ролях.

В заключение скажу, что нигде еще в театральном зале мне не приходилось видеть такого множества подростков и даже просто детей, как в славянском курзале. Среди взрослых же заметно преобладали женщины, и встречались, чего я уже положительно не ожидал, далеко не одинокие фигуры представителей православного духовенства, приехавшего на курорт полечиться, отдохнуть и поразвлечься от «прозы жизни». Посещение православными священниками театральных представлений (за исключением немногих, посещать которые противно всякому уважающему себя человеку) мне кажется не только не постыдным, но даже очень желательным и полезным для всестороннего развития этих ближайших наставников и руководителей нашего простого народа. Запрещение «отцам» церкви посещения всяких театральных зрелищ в настоящее время лично мне кажется одним и самых грубых анахронизмов, одной из наиболее печальных традиций, к сожалению, глубоко укоренившихся в среде нашего духовенства, а главным образом, его высшей иерархии» [1].

«Сезонный Листок Славянских Минеральних Вод» у своєму описі вистав дипломатично уникає згадок про бідність обстановки й реквізиту. Можливо, не хоче писати банальностей – всі місцеві й так це бачать, але, скоріше, справа у тому, що театр і газета належали (або підпорядковувалися) одним і тим же людям.

«Устроенный в курзале Славянских Минеральных вод антрепренером драматической труппы В. М. Бежиным спектакль с вокально-музыкальным и литературным отделением при участии известной русской оперной примадонны Э. Ф. Бобровой-Пфейфер вызвал большой интерес и собрал много публики. На сцене поставлен был драматический этюд в 1 действии Щеглова «Красный цветок» и одноактная комедия А. Чехова «Юбилей». Удачный выбор пьес, тщательная постановка и старательная игра артистов обеспечили спектаклю полный успех. Из исполнителей выделились г.г. Орский и Белинович. Первый живо воспроизвел образ человека с ярким, но расстроенным воображением, помешанного на жгучей мечте о несбыточном счастье, которое живет, по мнению безумного мечтателя, в сердце красного цветка.

Игра г. Белиновича в «Юбилее» отличалась неподдельным юмором и простотой.

Хороши были и остальные исполнители: г-жа Рахманова, Нининская, Янкевич и г-да Соколовский и Балакирев.

Главный интерес музыкально-вокального отделения сосредоточился на пении Э. Ф. Бобровой-Пфейфер. Талантливая артистка подарила публику лучшими перлами из своей богатой сокровищницы. Вальс из оперы «Ромео и Джульетта» и две арии пажа из оперы «Бал-Маскарад» артистка пропела с редким изяществом и грацией. Красивый, звучный, гибкий голос певицы с окрыленной легкостью преодолевал все препятствия этих труднейших арий, которые, по справедливости, считаются Сциллой и Харибдой для колоратурных сопрано. С художественной красотой и искренностью пропета была малороссийская песенка Едличка «Хусточка» и поэтичный романс Шульц-Эвлера на слова Д. Надсона «Мне снилось вечернее небо». Романс этот, написанный для лирического сопрано, артистка пела с колоратурной орнаментировкой, введенной в романс, как мы слышали, самим автором для голоса Э. Ф. Бобровой. В исполнении его артистка поднялась на высшую точку художественного творчества, чутко воспроизведя чистыми рафаэлевскими звуками вдохновенный сон поэта.

Публика благодарила артистку шумными аплодисментами и цветочными подношениями.

Из других исполнителей обращала на себя внимание г-жа Рахманова, с воодушевлением прочитавшая стихотворение из сборника «Живая струна», и г.г. Вальтер (скрипка), Стучевский (виолончель) и г-жа Кирьянова (рояль)» [7, с. 47].

12 серпня В. М. Бєжин своїм бенефісом закриває театральний сезон цього літа. «Сезонный Листок Славянских Минеральних Вод» так описав це: *«Бенефис режиссера товарищества, артиста В. М. Бежина носил чрезвычайно торжественный характер. Пьеса прошла прилично. Игра бенефицианта, видимо, отвыкшего за настоящий сезон от сцены, была неровной – и слишком слабые, и хорошо, с силой проведенные моменты чередовались.*

Бенефицианту поднесены были громадный роскошный венок от Управления вод, такой же венок, бриллиантовое кольцо, безделушки на письменный стол и чудный букет от публики, серебряный сервиз от артистов, поднесенный артисткой О. В. Рахмановой, произнесшей приветственное слово, затем венок от детей приюта Харьковского Благотворительного Общества и адрес, поднесенный В. М. Бежину в роскошной художественной папке и прочитанный В. С. Николаевым от публики, следующего содержания:

Дорогой Виктор Михайлович!

Десять лет прошло с тех пор, как Славянск впервые увидел Вас у себя. Много воды утекло за это время, много идеалов рухнуло в эти тяжелые годы, годы переоценки всех ценностей и ломки сложившихся взглядов и убеждений, – но все это время Вы честно и твердо стояли на своем посту борца с тьмой, предрассудками и рутиной. Сначала как распорядитель театрального товарищества, затем в роли антрепренера и режиссера труппы, Вы делали все возможное и часто даже невозможное, чтобы прилечь в Славянск все лучшее, что имеется в театральном мире; благодаря Вам, и только Вам, мы здесь, в этом самом зале, могли любоваться и восхищаться такими силами, которые несомненно составляют гордость и красу русского театра. Не будучи человеком наживы, Вы никогда не били на дешевый эффект и не старались сорвать

сбор театральной шумихой; все классики, все лучшие пьесы современных и иностранных авторов составляли Ваш репертуар и нашли в Вас и в Ваших сотрудниках талантливых своих толкователей.

При самых неблагоприятных сценических условиях, при полном почти отсутствии годных для дела декораций, бутафории и разного рода театрального имущества, без всякой субсидии со стороны Городского Управления, Вы, – благодаря своему художественному дарованию, энергии и настойчивости, – добивались часто при постановке даже чрезвычайно сложных пьес поразительных художественных результатов.

И вот все эти положительные качества заставляют нас обратиться к Вам в день Вашего артистического праздника с этим скромным приветом и благодарностью. Русское спасибо Вам, дорогой Виктор Михайлович, за все содеянное. Просим продолжать Ваше дело: дело это тяжелое, но победное и нужное для движения вперед, к свету, к правде!...

Славянские Минеральные Воды, 6-го Августа 1907 года.

Кроме того, Виктор Михайлович забросан был разноцветными билетиками с четверостишием:

Привет тебе, любимец дорогой,
Служитель чистого искусства;
Своей правдивою игрой
Буди в нас мысль, буди в нас чувство!...

Празднество вышло трогательными, милым и задушевным. В. М. Бежин заслуживает всяческого хорошего отношения к нему со стороны всех, с ним соприкасающихся» [7, с. 43].

Як казав булгаковський Воланд, *«Людина смертна, але це було б ще півбіди. Але найгірше те, що вона іноді раптово смертна...»*

13 серпня близько сьомої години вечора Віктор Михайлович Бєжин раптово помирає у своїй квартирі на дачі О. Н. Ніколаєвої від нападу грудної жаби (стенокардії) і паралічу серця. Артистові йшов 46-й рік... Його смерть стала великим ударом для всіх, хто близько його знав. Тільки вчора він закінчив сезон блискуче проведеним бенефісом, вранці розрахувався з трупою…

«На другой день в 4 часа вечера состоялся вынос тела Виктора Михайловича в Воскресенскую, на Солонцах, церковь и 15 августа после поздней обедни погребение на кладбище Минеральных вод. Проводить останки покойного собрались все друзья его, артисты труппы, не успевшие еще совсем разъехаться, многочисленные знакомые, поклонники артиста и громадная толпа народа; в церковь прибыл также городской голова П. М. Ламзин. На гроб возложены были венки артистом Ф. С. Соколовским от труппы артистов десятого летнего сезона, проведенного умершим на Славянском курорте, делопроизводителем Управления вод С. С. Байтелем от Управления вод, затем венок от низших служащих театра и чудные венки из живых цветов от гостившей на курорте оперной артистки Э. Ф. Бобровой-Пфейфер и барышень – кассирш театра. Весь забросанный любимыми белыми цветами Виктор Михайлович, как живой, лежал в гробу с мягким и покойным выражением лица. После теплого напутственного слова, сказанного священником о. Николаем Доброславским, до слез растрогавшим присутствовавших, гроб вынесли на руках товарищи покойного мимо Вейсового озера к курзалу, где подвизался так много и так успешно усопший. От курзала процессия была встречена курортным оркестром торжественными звуками молитвы «Коль славен», а затем, после чтения евангелия, гроб, под звуки похоронного марша пронесен был чрез Грессеровский сквер к квартире покойного и на кладбище. Стояла чудная летняя погода, и яркое солнце золотистыми лучами обливало честного человека, провожаемого в место своего последнего упокоения. Только здесь, у могилы, забили гроб, и сопровождаемый рыданиями он опущен был в глубокую яму. Последнее напутственное слово сказано было артистом Ф. С. Соколовским, – и кладбище понемногу опустело.

Смерть В. М. Бежина явилась тяжелой утратой и для общества, и для семьи артистов, и, наконец, для всех, так или иначе соприкасавшихся с покойным. Честный человек, умный, полезный и неутомимый труженик… Он недаром жил на земле...

Мир праху его!» [7, с. 46-47].

На гроші, зібрані з вистави, на його могилі встановлено пам'ятник.

Популярність В. М. Бєжина в Слов'янську була настільки великою, що одна з вулиць була названа на його честь Бєжинською. Слід зауважити, що ініціатором ушанування артиста, швидше за все, був місцевий ветеринар В. С. Ніколаєв. Пристрасний прихильник театру, організатор театральних заходів у місті, він був помітною особистістю в театральному житті Слов'янська.

Побоюючись можливих боргів покійного, сестри Віктора Михайловича відмовилися від його невеличкої спадщини. Лише через 7 років майно було передано братові артиста – петроградському букіністу [5].

ДЖЕРЕЛА:

1. Театр и искусство. – 19 августа 1907 г. – № 33. – С. 535-536, 546.

2. Словарь сценических деятелей – Санкт-Петербург: Театр и искусство, 1898-1904. Вып. 2: Б. – С. 35.

3. Парамонов А. Ф., Титар В. П. Материалы к истории Харьковского театра. – Харьков: Издательский Дом «Райдер», 2007. – С. 105.

4. Велизарий М. И. Путь провинциальной актрисы. – Ленинград-Москва: Искусство, 1938 г. – С. 212.

5. Кузичева А. П. Театральная критика российской провинции: 1880-1917: коммент. антология / А. П. Кузичева: Науч. совет РАН «История мировой культуры»: Гос. ин-т искусствознания Федерального агентства по культуре и кинематографии. – М.: Наука, 2006. – С. 546-549.

6. Хмельницкий Ю. О. Из записок актера таировского театра. – М.: ГИТИС, 2004. – 211 с.

7. Сезонный Листок Славянских Минеральных Вод. – 22 августа 1907 г. – № 10.

Фотина Н. Ю.

СЕМЬЯ ГИРС В ИСТОРИИ СЕЛА ЩУРОВО
(по статистическим данным документов XIX-XX вв.)

Фамилия Гирс редко встречается среди представителей дворянства бывшей Харьковской губернии. Тем не менее, этот древний род непосредственно связан с историей села Щурово Лиманского района, с 1783 по 1797 годы входившего в состав Славянского уезда Екатеринославского наместничества.

Последняя помещица села Щурово, Татьяна Михайловна Рудановская, вынужденная в мятежном 1918 году спешно покинуть родное имение и бежать за границу к мужу на Мальту, принадлежала к старинному шведскому роду Гирс, восходящему корнями к XII веку и сыгравшему заметную роль в истории России. Так сложилось, что этому роду довелось оставить свой след и в украинском Придонцовье, разбавив атмосферу небольшого провинциального селения духом столичной аристократии и тайнами императорского двора.

Дед Татьяны, Гирс Николай Карлович (1820 - 1895), занимал в 1882 - 1895 гг. пост министра иностранных дел России и был очень влиятельным человеком. Его жена, княжна Ольга Егоровна Кантакузен (1830 - 1903), была племянницей канцлера князя Горчакова. С 7 января 1876 года Николай Карлович стал ближайшим помощником А. М. Горчакова. Особенно он сблизился с влиятельным канцлером в последние годы его деятельности. В 1882 году Гирс заменил кн. Горчакова на посту министра иностранных дел [5, с. 128].

Николаю Карловичу довольно тяжело было продвигаться по служебной лестнице, имея шведское происхождение, лютеранское вероисповедание, а также робкий и скромный харак-

тер, провоцирующий недоброжелателей на резкие высказывания в его адрес. Отец Николая Карловича, статский советник и пограничный почтмейстер в Радзвилове, не имел крупного состояния, что создавало дополнительное препятствие для признания в высшем свете. Вдобавок ко всему прочему, министр не был одарен привлекательной внешностью, но зато он обладал невозмутимым спокойствием и невероятным терпением. Император Александр III хотя и ценил осторожность и сдержанность министра в проведении политических дискуссий, все же незаслуженно обходил вниманием Николая Карловича и не спешил поощрять его наградами. Высшая награда, которую дождался министр за 50 лет преданной службы Российской империи, был орден Святого Владимира I степени. Любопытный факт: прапрадед министра, обер-камергер Лоренц Гирс (1680 - 1734), воевал с Россией при Карле XII, да к тому же два раза попадал в плен к русским под Ригой и под Полтавой, после чего был возведён королем Швеции в дворянское достоинство. И вот спустя полтора столетия потомок Лоренца – Гирс – самоотверженно посвятил свою жизнь стране, которая во времена Петра I была коварным и непримиримым врагом его предков [5, с. 128].

Министр иностранных дел Н. К. Гирс умер 14 января 1895 года в Петербурге «после тяжёлой и продолжительной болезни», через три месяца после смерти Александра III. Об исторической значимости этого человека и величине сферы его влиятельности говорит тот факт, что на панихиде, отслуженной в его квартире 15 января, присутствовали император Николай II и некоторые члены императорской семьи. Похоронили его в Троице-Сергиевой пустыни (в мужском монастыре). Его могила, как и могилы других его членов семьи в этом семейном склепе, уничтожена.

У Николая Карловича и Ольги Егоровны, кроме владельца Щурово Михаила, было ещё три сына (Николай – посол в Бельгии, Брюсселе, в Вене, церемониймейстер двора Его Величества и позже – сенатор; Александр – статский советник, вице-губер-

натор Астрахани, почётный мировой судья округа Ревель; Константин – чиновник канцелярии по принятию прошений на Высочайшее имя) и три дочери (Наталья и Вера – фрейлины двора Их Величеств, Ольга – жена румынского дипломата) [5, с. 129].

Таким образом, министр иностранных дел, благодаря своим блестящим способностям, смог обеспечить своим детям и внукам достойное будущее. Кстати, Николай Карлович Гирс стал одним из персонажей в историческом детективе «Дело о старинном портрете» израильской писательницы Екатерины Врублевской (урождённой Киры Геннадьевны Коноваловой) [5, с. 129].

Генеалогическое древо рода Гирс полномасштабно представлено на сайте скульптора, свободного художника и компьютерного дизайнера Ольги Андреевны Куликовой – одного из многочисленных потомков этого древнейшего рода [1].

Гирс Михаил Николаевич и его дети, Татьяна и Николай, стали наследниками имения в с. Щурово после смерти жены Михаила, Ольги Константиновны Гирс, урождённой Бутковой. Имение наследников находилось в центре Щурово, на территории между домами № 27 и № 31 по нынешней ул. Соборной.

Михаил Николаевич родился 22 апреля 1856 года в Одессе. После окончания Пажеского корпуса поступил в уланы. Поочередно осваивая ранг за рангом во время службы в Российской империи, он поднялся по служебной лестнице до чина «тайный советник», заслужив обращение «Ваше превосходительство», и имел огромное количество наград – как российских, так и иностранных.

1875 - 1877 – учился на юридическом факультете Санкт-Петербургского университета;

1877 - 1878 – участвовал в русско-турецкой войне;

1881 – занимал пост 1-го секретаря миссии в Сербии;

1885 – занимал пост 1-го секретаря миссии в Персии;

1886 – камер-юнкер; 1-ый секретарь русской миссии в Тегеране;

1888 – чиновник по особым поручениям в центральном аппарате МИДа;

1889 – советник министерства;

1891 – камергер;

1895 – действительный статский советник;

1895 - 1898 – посланник в Бразилии и по совместительству в Аргентине, оказывал большое содействие в устройстве Свято-Троицкого храма в Буэнос-Айресе;

1898 - 1901 – посланник в Китае, после начала Ихэтуаньского восстания в 1899 на территорию Китая по просьбе Гирс были введены российские войска для защиты КВЖД и российских подданных;

1901 - 1902 – посланник в Баварии;

1902 - 1912 – посланник в Румынии;

1905 – гофмейстер, тайный советник

1912 - 1914 – посол в Османской империи;

1915 - 1917 – посол в Италии, в Риме стал старейшиной дипломатического корпуса [5, с. 132].

Несмотря на свой высокий статус, Михаил Николаевич был застенчивым человеком, сдержанным и ранимым. По воспоминаниям Ю. Я. Соловьёва, Гирс *«был дипломатом старой школы, и притом с определённым канцелярским уклоном; имея ... звание советника министерства, он фактически в течение семи лет являлся личным секретарём своего отца. Он великолепно знал все закулисные тайны министерства, но за границей выделялся лишь своей необыкновенной осторожностью, даже в разговорах с глазу на глаз. Впрочем, участвовать в разговоре сразу со многими лицами было для него довольно затруднительно из-за глухоты»* [4, с. 77].

Михаил Николаевич был очень осторожным дипломатом. Это качество ему передалось от его влиятельного, но в то же время скромного и деликатного отца. Николай Карлович до самой смерти занимал пост министра иностранных дел именно из-за своего взвешенного подхода и стремления обеспечить мир России, используя для этого все средства дипломатии.

Во время Октябрьской революции тайный советник находился за границей. После того, как 26 ноября 1917 года по приказу

Л. Д. Троцкого его уволили с высокого поста, он как старейший из русских послов продолжал свою политическую деятельность в эмиграции на стороне Белого движения. Гирс М. Н. в 1919 - 1920 гг. входил в состав Политического Совещания в Париже, возглавляя Совет послов. Советскую власть он категорически отказывался признавать и надеялся на её скорое падение. Но, вышло по-другому. Вернуться в Россию он больше не смог. Умер бывший тайный советник на чужбине в возрасте 76 лет 27 ноября 1932 года, и был похоронен не в родовом петербургском фамильном склепе, а в Париже, на кладбище Батиньоль, где русская эмиграция хоронила своих покойных до появления кладбища Сен-Женевьев-де-Буа [5, с. 132].

Ольга Константиновна Буткова стала первой супругой Михаила Николаевича Гирс в 1878 году. До сих пор не известно, каким образом ей досталось имение в Щурово от предыдущего владельца, помещика Николая Помпеевича Шабельского. В октябре 1883 года в щуровской «Метрической книге» Рождество-Богородичной церкви фигурирует ещё титулярный советник Николай Помпеевич Шабельский [7, с. 107]. Возможно, он в это время ещё был владельцем имения. Умерла Ольга в 1886 году, не дожив до своего 27-летия, оставив мужу двоих детей: дочь Татьяну и сына Николая. Причины смерти узнать не удалось, известно только, что это произошло в Тегеране [2, с. 842]. Видимо, семья Гирс жила в столице Ирана во время дипломатической деятельности Николая Карловича Гирс и его сына Михаила, который занимал там пост 1-го секретаря русской миссии. Похоронили Ольгу Константиновну Гирс в Петербурге, на кладбище знатных родовитых семей в мужском монастыре (Троице-Сергиева Приморская мужская пустынь), в фамильном склепе семьи Гирс, рядом с сёстрами мужа [3, с. 602]. Позже там были похоронены и родители Михаила Николаевича.

В 1889 году щуровская земля уже была разделена на одиннадцать частей, две из которых принадлежали «Двора Его Величества Камер-Юнкеру Надворному Советнику Михаилу Нико-

лаевичу Гирс с малолетними его детьми» [8, с. 118]. Этот факт свидетельствует о том, что Михаилу щуровское имение досталось в наследство, иначе дети бы не указывались. Еще одно подтверждение факту владения имением Ольгой Гирс нашлось в издании «Харьковский календарь на 1905 год», где в «Списке землевладельцев Харьковской губернии, владеющих 300-ми десятинами земли и более» в таблице под номером 102 значилось: «Гирсъ Ольга Константиновна, жена тит. сов. наследн. – ст. Щурово, Николаевской вол., 3 ст.» [6, с. 34].

В 1896 году, через десять лет после смерти Ольги Константиновны, Михаил Николаевич вновь женился. Его избранницей стала бывшая жена барона Константина Фердинандовича Таубе (1854 - 1919) – дочь Николая Александровича и Елизаветы Андреевны Замятиных, племянница графа Дмитрия Андреевича Толстого, баронесса Мария Николаевна. Она пережила Михаила Гирс на десять лет и похоронена на том же кладбище в Париже [5, с. 134].

Николай (сын супругов Гирс и младший брат Татьяны) погиб в возрасте 23 лет во время русско-японской войны. Он был участником последнего решающего сражения у острова Цусима, в ходе которого русская эскадра была полностью разгромлена. Бой с японцами на крейсере «Дмитрий Донской» для младшего штурмана лейтенанта Николая Михайловича Гирс оказался последним: он умер в 1905 году в плену в японском городе Майдзуру на берегу далёкого Японского моря... Похоронили Николая в Петербурге в фамильном склепе Гирс в мужском монастыре (Троице-Сергиева Приморская мужская пустынь), возле родителей [3, с. 602]. Все эти могилы до наших дней не сохранились. В советское время монастырь был закрыт, и кладбище постепенно было уничтожено, в том числе и фамильный склеп Гирс. Тем не менее, во Франции, на кладбище Батиньоль, сохранилась скромная могила самого Михаила Николаевича Гирс [5, с. 134].

Татьяна Михайловна Гирс родилась в 1879 году и с 1901 года находилась на должности фрейлины императрицы Александры

Федоровны – жены Николая II. При императорском дворе ей довелось служить недолго – Татьяна вышла замуж за первоклассного переводчика восточных языков, дипломата Рудановского Петра Константиновича. После короткой супружеской жизни (в 1904 году Петр застрелился) Татьяна вышла замуж вторично за его родного брата Петра – консула Василия Константиновича Рудановского. В то время, пока Василий Рудановский возглавлял российское консульство на Мальте (с 1908 по 1917 гг.), Татьяна жила в Щурово. Во время революционных событий в 1918 году ей пришлось бежать с младшим сыном Константином к мужу за границу. Судьба их старшей дочери Татьяны, учившейся в Екатеринославе, неизвестна. Константин вскоре погиб от удара током, наехав велосипедом на электрический провод. Муж Татьяны, Василий Константинович Рудановский, умер в 1932 году и похоронен в Париже. Сама Татьяна Михайловна Рудановская, урожденная Гирс, умерла в 1957 году в эмиграции в Англии [5, с. 159].

ИСТОЧНИКИ:

1. Генеалогия. Гирсы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://giers-genealogi.eu

2. Руммель В. В., Голубцов В. В. Родословный сборник русских дворянских фамилий, том 2. – С.-Петербург: 1887 – с. 972

3. Саитов В. И. Петербургский некрополь. Том 1. – С.-Петербург: 1912 – с. 715

4. Соловьев Ю. Я. Воспоминания дипломата, 1893 - 1922. – М.: 1959 – с. 196

5. Тихоненко Ю. В., Фотина Н. Ю. История села Щурово. – Краматорск: 2017 – с. 467

6. Харьковский календарь на 1905 год. Год тридцать третий. Издание Харьковского губернского статистического комитета под ред. М. И. Плещеева. – Харьков: 1904 – с. 753

7. ГАДО, – ф. 263, оп. 1, д. 2

8. РГАДА, – ф. 1354, оп. 568, ч. 2

Министр иностранных дел
Российской империи
Гирс Николай Карлович,1888 год

ГОДЪ ДВѢНАДЦАТЫЙ.

ИСКРЫ

№ 12. Иллюстрированный художественно-литературный и юмористическій журналъ съ карикатурами. № 12.

Выходитъ еженедѣльно при газетѣ „Русское Слово“.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА на годъ съ дост. и перес. 4 р., на полгода—2 р. 50 к., на 3 мѣс.—1 р. 30 к., на 1 мѣс.—60 к. Совмѣстно съ газетою „Русское Слово“ на годъ 10 руб.
ОБЪЯВЛЕНІЯ, по цѣнѣ 80 коп. строка нонпарели, принимаются въ конторѣ журнала: Москва, Тверская, 48.

Наши дипломаты.

М. Н. Гирсъ,

Гирс Михаил Николаевич, 1912 год

Могила Михаила Николаевича Гирс
и его жены Марии Николаевны.
Франция. Фото С. В. Дыбова

Надпись на кресте:
МИХАИЛЪ НИКОЛАЕВИЧЪ ГИРСЪ
РОССІЙСКІЙ ПОСОЛЪ

у основания креста надпись:
MICHEL DE GIERS
AMBASSADEUR DE RUSSIE
MARIE DE GIERS NEE
ZAMIATNINE
1859 – 1942

Шабанова В. М.

ПЕРШІ ПОЧЕСНІ ГРОМАДЯНИ МІСТА СЛОВ'ЯНСЬКА

Кожного року 6 вересня Слов'янськ святкує День міста. До цієї дати приурочено надання найвищої нагороди міської ради – звання «Почесного громадянина міста Слов'янська».

На жаль, пересічний відвідувач офіційного сайту Словради отримає викривлену інформацію щодо історії запровадження інституту почесного громадянства міст [1].

Досить часто з цього приводу виникає суцільна плутанина. А все через те, що в Російській імперії другої половини XIX-го сторіччя існувало два поняття: почесне громадянство як суспільний стан (соціальний статус) та почесне громадянство окремих міст.

10 квітня 1832 року маніфестом Миколи I було введено новий привілейований стан почесних громадян, проміжний між купецтвом та дворянством [2]. Особи недворянського походження (купці, чиновники, духовенство, діячі культури та науки) отримали право подати на ім'я імператора прохання щодо введення в почесне громадянство. Після розгляду прохання, за умови дотримання особою всіх законодавчо встановлених вимог, Герольдія урядового сенату затверджувала грамоту щодо введення в стан почесного громадянства та видавала її.

Приналежність до стану могла бути особистою (не передавалася нащадкам) або ж спадковою (передавалася наступним поколінням почесного громадянина).

Особливо цінували звання почесного громадянства купці, адже воно значно підвищувало їх самооцінку, наближало до вищого суспільного класу й завжди було престижним. У Слов'янську наприкінці XIX-го сторіччя до стану особистих почесних громадян зокрема належав Карякін Василь Петрович, а спадкових – Жевєржеєв Іван Трофимович. Вони (колишні за станом

купці) могли брати купецьке свідоцтво 1-ї чи 2-ї гільдії на ведення торгівлі, але перебували вже на вищому за купецтво ступені.

Показовими є короткі відомості 1876 року про петербурзького купця Жевержеєва Федора Олексійовича, представника Ізюмської купецької династії: *«...потомственный почетный гражданин, вероисповедания православного, получил домашнее образование, в купечестве состоял с 1867г. по 1871г...»* [3, с. 298]. Із 1867 по 1871 Федір Олексійович щорічно брав свідоцтво на купецьку діяльність у Петербурзі й вважався приналежним до купецького стану. Якщо б із якихось причин він не взяв таке свідоцтво, то повернувся би в стан міщан. 21 жовтня 1870 року Жевержеєв був введений у стан спадкових почесних громадян [4]. Надалі, незалежно від виду діяльності, він та його нащадки назавжди залишаються почесними громадянами.

Можливо, це була не найкраща назва для нововведеного стану. Але це стало зрозуміло пізніше, коли було встановлено інститут Почесних громадян міст. Два поняття, не переймаючись суттєвою їх різницею, плутали в минулому, плутають і тепер.

Зокрема почесним громадянином Слов'янська іноді вважають лікаря Гінзбурга Марка Давидовича – батька відомого українського архітектора Олександра Гінзбурга. Посилаючись на свідчення родичів архітектора, не переймаючись пошуком документального підтвердження, безпідставно поширюється інформація, що «за видатні заслуги» перед містом «городовому» лікарю Марку Давидовичу Гінзбургу було присвоєно звання почесного громадянина Слов'янська. Марк Давидович справді деякий час жив у Слов'янську, де 1876 року народився його знаменитий син. Але служив не міським лікарем, а лікарем Слов'янської санітарної лікувальної станції воєнного відомства (на так званій «воєнній стороні» Слов'янських мінеральних вод). Аби пересвідчитися в тому, що М. Д. Гінзбург не міг бути почесним громадянином Слов'янська, не треба детально вивчати біографію лікаря. Для початку достатньо заглянути хоча б у Вікіпедію та доступні довідники. За соціальним станом він спадковий почесний громадянин. Зокрема про

це свідчить запис щодо його сина в списку студентів Харківського університету на 1896-97рр. [5, ч. 1, с. 22]:

«…Гинзбургъ, Александръ Марковичъ. С. Пот. Поч .Гражд. Іуд. – 76г. 4 іюля, г. Славянск, Харьковской губ. …»

А ось 1912 року на своєму засіданні Харківський міський пожежний комітет постановляє: *«…возбудить ходатайство о награждении брандмейстера 4-й части харьковской пожарной команды Д. А. Кучеренко за его свыше-двадцатилетнюю отлично-усердную службу на пользу городского общественного управления званием личного почетного гражданина»* [6, с. 4]. У цьому випадку, найімовірніше, пожежники хотіли подати клопотання щодо надання брандмейстеру звання почесного громадянина міста.

На відміну від «імперського» почесного громадянства, почесне громадянство міст станом не вважалося. Це був почесний титул, не пов'язаний із жодними обов'язками та привілеями. Почесне громадянство присвоювалося тільки особисто й ніколи посмертно [7]. Нащадкам у спадок не передавалося. Право присвоювати це звання міста отримали з 1863 року, і воно не регулювалося законодавчо.

У почесні громадяни обирали за участі громадськості на засіданні міської думи. Голосні (депутати) обговорювали кандидатуру та затверджували своє рішення голосуванням і підписами. Потім губернатор доповідав про рішення міської влади міністру внутрішніх справ, а той просив «найвищого дозволу імператора». Через таку складну процедуру міста досить виважено підходили до вибору кандидатури почесного громадянина міста. Зокрема в Петербурзі з 1866 до 1909 року це звання отримали лише вісім осіб [7].

Майже зі стовідсотковою впевненістю можна було вважати, що ніяких заперечень не викличе кандидатура людини, яка була відома своїм благодійництвом. Звичайно ж, деякий час повітові міста наввипередки надавали звання почесного громадянина губернаторам.

Нарікаючи на бездіяльність влади, ми не задумуємося над тим, що не всі міста й раніше мали достатній бюджет, аби на належному рівні підтримувати благоустрій, утримувати заклади

культури та освіти, надавати допомогу бідним верствам населення тощо. Доволі часто вирішувати ці проблеми своїм коштом допомагали заможні громадяни міста.

По-різному місто висловлювало свою вдячність. Зокрема, із дозволу Його Преосвященства, були поховання в межах церковної огорожі осіб, які зробили вагомий внесок своїми діями не тільки в зміцнення церкви, але й у розвиток міста. Зокрема, в огорожі найстарішого слов'янського храму, Воскресенської церкви, похований лікар Санжаревський Костянтин Михайлович [8, с. 3]. Із 1872 року до смерті (20 листопада 1889) він є головним («городовым») лікарем міста, популяризатором мінеральних вод, активним громадським діячем. За його ініціативи була закладена перша в місті промислова свердловина на сіль.

В огорожі Троїцького собору похований благочинний 3-го округу Ізюмського повіту, настоятель собору, у якому він служив від 1-го травня 1841 року, протоієрей Костич Іоанн Якович (помер 22 квітня 1875) [9, с. 371]. На жаль, після зруйнування собору містяни забули ім'я шанованого протоієрея, представника династії слов'янських священиків Костичів, які хрестили пращурів багатьох слов'янців.

В огорожі церкви Олександра Невського похований селянин Петренко Василь Якович (помер 30 серпня 1899 року) [10].

Надзвичайно почесно було отримати подяку від імені імператора. 1861 року за клопотанням колезького радника Малиновського таку подяку отримала громадськість міста та персонально слов'янські купці:

«Указ Его Императорского Величества из Правительствующего Сената от 22 декабря 1861 года Министру Народного Просвещения.

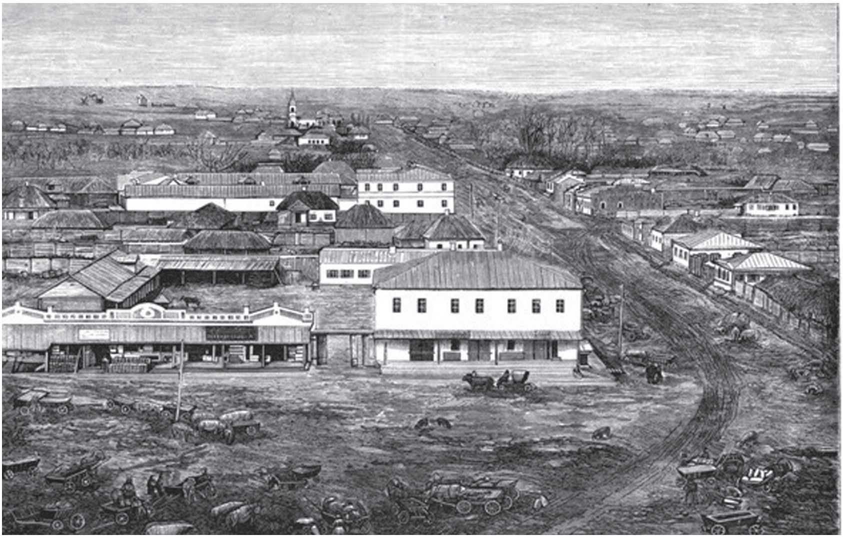
Слушали: предложение Министра Юстиции Виктора Никитича Панина от 19 ноября 1861 года следующего содержания: Почетный Блюститель Славянского Приходского училища Яцура, согласно желанию тамошнего общества, купил на счет общественного капитала каменный двух этажный дом с двором и усадьбою за 4700 рублей серебром для Славянского Приходского училища и что тамошний 3

гильдии купец Ковалев, по убеждению Яцуры, пожертвовал на покупку сего дома 1500 рублей серебром. По всеподданейшему о сем докладу, Государь Император 3 ноября 1861 года Всемилостивейше повелеть соизволил объявить Высочайшее Его Величества благоволение Славянскому городскому обществу и купцу Ковалеву, за пожертвование и почетному блюстителю Яцуре за содействие в оном.

Приказали: За сделанным Министром Народного Просвещения к исполнению сего Высочайшего повеления распоряжением, для приведения оного во всеобщую известность, припечатать в Сенатских ведомостях» [11].

Пізніше в Пам'ятній книжці Харківської губернії на 1869 рік було наведено короткий опис училища:

«Замечательно славянское городское приходское училище. Здание для этого училища (в два этажа – вверху 6 комнат для классов, внизу столько же комнат для квартиры служащих) куплено славянским городским обществом в 1861 году у купца Ковалева за 4700 р., в числе которых пожертвованных Ковалевым 1500 р.)» [12, с. 205].

Слов'янськ на початку 70-х рр. XIX ст. [25, с. 250]

Перший почесний громадянин Слов'янська князь О. М. Потьомкін та його дружина Т. Б. Потьомкіна [26]

Училище довгі роки було головним центром початкової освіти Слов'янська, в якому навчалася переважна більшість мешканців міста.

Найвищою ж подякою, яку могло виявити місто, було надання звання почесного громадянина. Провінційні міста не відставали від столиці й спішили вшанувати своїх видатних громадян почесним званням. Не залишився осторонь і Слов'янськ.

Існує думка, що 28 грудня 1868 року, одночасно з нагородженням орденом Св. Станіслава 1-го ступеню, харківському губернатору Петру Павловичу Дурново було надане й звання першого почесного громадянина Слов'янська. Документального підтвердження цього нами не знайдено. Та й нижче наведене клопотання міської думи свідчить про помилковість такої інформації. Керівник проекту «Ідентифікація Петренків» О. Є. Петренко зробив черговий цінний подарунок для шанувальників документальної історії Слов'янська. У російському державному історичному ар-

хіві за його ініціативи було знайдено декілька документів щодо відзначення заслуг громадян міста XIX-го сторіччя та надання звання почесного громадянства.

1869 року з дозволу *«Его Превосходительства Начальника Харьковской губернии»* громадськість міста на своїх зборах вирішила подати клопотання («приговор») щодо надання звання першого почесного громадянина міста дійсному статському раднику Потьомкіну Олександру Михайловичу. І хоча в клопотанні згадується й дружина статського радника Тетяна Борисівна, клопотатися про надання звання почесного громадянства саме їй містяни не наважилися. Але, на нашу думку, неофіційно саме вона була першою, кого місто нагородило своєю найвищою відзнакою.

«Начальник Харьковской губернии

Имею честь представить при этом на благоусмотрение Вашего Высокопревосходительства приговор Славянского городского общества, составленный 8 апреля 1869 года о предоставлении действительному статскому советнику Александру Михайловичу Потемкину звания почетного гражданина г. Славянска.

Приговор

1869 года апреля 8 дня, граждане города Славянска в собрании в Славянской Городской Думе, с разрешения Его Превосходительства Начальника Харьковской губернии, изъясненного в предписании от 29 марта, имели рассуждение о Его Превосходительстве действительном статском советнике Александре Михайловиче и супруге его Татьяне Борисовне Потемкиных, которые всегда награждали общество г. Славянска своим вниманием, почему считая необходимым выразить свою благодарность, общество г. Славянска через Городского голову просило Александра Михайловича Потемкина принять звание первого почетного гражданина города Славянска и получив согласие, на таковом соизволении сим приговором постановляем просить Начальника губернии об исходатайствовании Высочайшего соизволения на представления ему звания почетного гражданина города Славянска.

Генерал-лейтенант Станкович, Подполковник Николай Бочков, Подполковник Мазин, Подполковник Лавренов

Купцы: (зокрема) Василий Прусов, Павел Корякин, Петр Корякин…

Мещане: (зокрема) Михайло Костенко, Григорий Дятлов, Григорий Никифоров…

Городской Голова Зубашов

Гласные: Липовский, Чеботарев

Секретарь Басов» [13].

Князь Потьомкін рідко навідувався у свої володіння в Ізюмському повіті, а його дружина приїздила у Святі гори майже кожного літа. Відома своїм благодійництвом на всю імперію, у наших краях Тетяна Борисівна знана й шанована своїми діяннями щодо відродження Святогірської пустині.

Саме завдяки їй монастир *«…получил известные льготы и был достаточно рекламирован в Петербурге»* [14, с. 103]. Віддаючи належне старанням Тетяни Борисівни, Вас. І. Немирович-Данченко зазначає: *«…если Потемкина была строительницей и благотворительницей обители, то ее управляющий стал здесь ужасом для населения всего окрестного района. Оно бедствует, разоренное мерами, принятыми им в интересах владельца… Управляющий имением Потемкиной сумел устроить дела так, что поселянам осталось в наделе только по две десятины на семью. Если бы не арендуемая ими монастырская земля – мужикам пришлось бы умирать с голоду. А какие подати при этом: в селе Татьяновке, напр. средним числом, два работника в семье платят по 30 р., посева же на всю семью 1 1/3 десятины!»* [14, с. 103].

Численні родичі та світські знайомі Тетяни Борисівні нерідко гостювали в неї на дачі у Святих горах. Не могла вони не побувати й на цілющих соляних озерах Слов'янська. Але гідного помешкання для сановних гостей у місті не було. Невеликий панський будинок Потьомкіних у маєтку Макатиха (Соболівка) теж не був досить комфортним для аристократичних відвідувачів мінеральних вод, та й стояв доволі далеко від озер.

1857 року князь Потьомкін отримав у довічну власність ділянку на північному березі Репнутого (Ріпного, Рапного) озера

за умови впродовж трьох років збудувати зручні будівлі для особистого використання або здавати тим, хто приїздив лікуватися на мінеральні води.

Наприкінці 50-х років було збудовано великий панський будинок, а згодом за участі своїх родичок фрейлін Софії та Варвари Ланських Тетяна Борисівна облаштувала два великих флігелі, які передала в користування Слов'янському відділенню Харківського благодійного товариства. Щорічно з 1862 року за сезон тут лікувалося близько двадцяти хворих.

На жаль, Тетяна Борисівна померла влітку 1869 року, а 1872 року помер і її чоловік, перший почесний громадянин Слов'янська. Дітей у подружжя не було. Спадкоємці Потьомкіних благодійну діяльність Тетяни Борисівни не продовжили.

Право на володіння слов'янською дачею заявила одна з її вихованок – пані Генгрос. Пані була налаштована рішуче й стала порядкувати на свій лад. Благодійне товариство було змушене або платити за оренду дачі, або ж покинути її. Врешті-решт, за сприяння Харківського губернатора Д. М. Кропоткіна, предводителя Ізюмського дворянства М. Н. Лонгінова, Слов'янського голови В. Л. Зубашова та інших небайдужих громадян питання володіння дачею було вирішено.

Пані Генгрос не мала документального підтвердження на володіння дачею, посилаючись тільки на наміри Тетяни Борисівни після своєї смерті передати дачу їй у подарунок. Спадкоємець Потьомкіних граф Георгій Рібоп'єр все-таки підтримав претензії пані Генгрос, яка погодилася продати дачу за 7 тисяч рублів. Звісно ж, такої суми в благодійного товариства не було. Але знову на допомогу прийшли фрейліни Ланські, які й надали більшу частину суми – 5 тис. р.

22 грудня 1876 року граф Рібоп'єр підписав купчу, дача була передана у власність товариства й стала називатися Потьомкінською [15].

На жаль, від дачі не залишилося ні сліду, ні пам'яті. Тільки в одному з архівів Петербурга зберігається декілька фотокарток

1896 року слов'янського фотомайстра Юлія Глентцнера, який сфотографував групу сиріт, що оздоровлювалися на Потьомкінській дачі.

15 січня 1871 року в місті відбулася визначна епохальна подія: у будинку князя Трубецького відкрито телеграфну станцію. Першу телеграму було надіслано Харківському губернатору генерал-майору Д. М. Кропоткіну.

А 19 червня 1872 року князь Кропоткін надсилає Міністру внутрішніх справ «приговор» Слов'янської міської громади про надання йому звання почесного громадянина міста та повідомляє про свою згоду його прийняти:

«1872 года июня 12 дня, общество города Славянска, в собрании Славянской Градской Думы имело рассуждение, что он в день открытия (15 числа января 1871 года) в Славянске Телеграфной Станции, телеграммою, отправленной на имя Его Сиятельства господина Харьковского губернатора свиты Его Величества генебрал-майора и кавалера князя Дмитрия Николаевича Кропоткина выразил свою благодарность Его сиятельству за содействие к открытию станции, вполне надеясь на внимание Его сиятельства к благоустройству города Славянска, на что общество удостоилось получить лестный ответ, что Его Сиятельство живо принимает к сердцу и интересы города Славянска и готов всегда и во всем содействовать преуспеянию этого города. С тех пор общество почувствовало более залогов к лучшему устройству города и к интересам его: 1. Заботливость Его Сиятельства об устройстве существующего в городе Славянске Минерального заведения, которое полезностью своею не уступает и заграничным Минеральным

Губернатор Харківської губернії генерал-майор князь Д. М. Кропоткін [26]

водам; 2. Заботливость его о новом устройстве солеварного завода, представляющего в будущем значительные интересы не только городу, но и всему краю. 3. Вообще о благоустройстве города не находя слов выразить Его Сиятельству князю Кропоткину благодарности, общество города Славянска постановило в знак благодарности за столь полезное сочувствие к нуждам и интересам города, просить Его Сиятельство принять звание почетного Гражданина города Славянска, предложить же это звание от имени общества Его Сиятельству Дмитрию Николаевичу поручаем Градскому Голове Зубашеву…

Что сей приговор действительно учинен и подписан вышепомянутыми гражданами города Славянска, в том Славянская Городская дума подписала и приложением казенной печати удостоверяет. 1872 года июня 15 дня.

Городской Голова Зубашов

Гласный Киселев

Секретарь Басов» [16].

Це був ще й своєрідний подарунок губернатору від слов'янців. Напередодні, 6 червня, у сім'ї Кропоткіних народився син Микола.

А 6 лютого 1879 року князь був смертельно поранений терористом-народовольцем Григорієм Гольденбергом (охорони у губернаторів тоді не було) і помер 15 лютого у віці 43 років. Його двоюрідний брат революціонер-анархіст Петро Кропоткін на його смерть написав:

«…В сущности, он был не злой человек; я знаю, что лично он скорее симпатизировал политическим; но он был человек бесхарактерный, притом придворный, флигель-адъютант царя, и поэтому предпочёл не вмешиваться, так как одно его слово могло бы остановить жестокое обращение с заключёнными».

Свідчень про чергове присвоєння звання почесного громадянина міста від 1872 до 1889 року ми не маємо. Звичайно ж, у місті були благодійники, але не такого масштабу, як Тетяна Борисівна. Видатних осіб, які б відзначилися чимось, крім благодійності, у місті теж не було. Губернаторів же вшановувати таким званням уже не рекомендувалося.

Мабуть, найвідомішою видовою листівкою старого Слов'янська є зображення Троїцького собору.

Головний храм у центрі міста було остаточно знищено 1971 року. На жаль, знищено й поховання шанованих людей міста в огорожі собору, а їх було близько 10 (можна побачити на листівці). Знищено й саму площу з міцними будівлями, які багато десятиліть могли створювати неперевершену картину старого міста.

На дзвіниці собору привертає увагу баштовий годинник. Зараз мало хто знає історію його встановлення. Тепер, коли визначення часу не становить ніяких проблем, важко оцінити значимість такої події для невеличкого містечка другої половини ХІХ-го сторіччя.

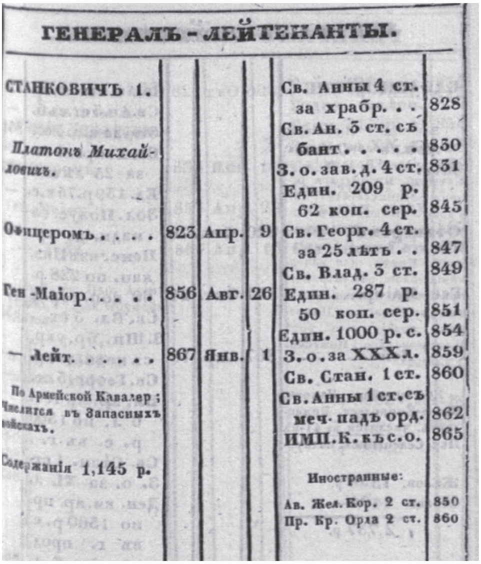
Такий чудовий подарунок мешканцям міста 1888 року зробив генерал-лейтенант Платон Михайлович Станкович. Але це не єдиний випадок його допомоги місту.

Генерал Станкович вийшов у відставку 1868 року й назавжди оселився в Слов'янську [17, с. 453].

Його батько, серб за походженням, полковник Михайло Михайлович Станкович – командир ескадрону, в якому служила

Соборна площа. Троїцький собор [27]

ГЕНЕРАЛЪ-ЛЕЙТЕНАНТЫ.

СТАНКОВИЧЪ 1.				Св. Анны 4 ст. за храбр. . .	828
				Св. Ан. 3 ст. съ бант. . . .	830
Платонъ Михайловичъ.				З. о. зав. д. 4 ст.	831
				Един. 209 р. 62 коп. сер.	845
Офицеромъ	823	Апр.	9	Св. Георг. 4 ст. за 25 лѣтъ . .	847
				Св. Влад. 3 ст.	849
Ген.-Маіор.	856	Авг.	26	Един. 287 р. 50 коп. сер.	851
				Един. 1000 р. с.	854
— Лейт.	867	Янв.	1	З. о. за XXX л.	859
				Св. Стан. 1 ст.	860
По Армейской Кавалер; Числится въ Запасныхъ войскахъ.				Св. Анны 1 ст. съ меч. надъ орд.	862
				ИМП. К. къ с. о.	865
Содержанія 1,145 р.				Иностранные:	
				Ав. Жел. Кор. 2 ст.	850
				Пр. Кр. Орла 2 ст.	860

Послужний список генерал-лейтенанта П. М. Станковича [17]

знаменита кавалерист-дівиця Надія Дурова. У своїх записках вона не раз згадує свого командира.

Станковичі більше відомі в Катеринославській губернії. Маєтки мали в Бахмутському та Ізюмському повітах. Там, де зараз стоять корпуси НКМЗ, колись був хутір Олександрівка (Радованівка) [18], який Михайло Станкович купив 1820 року в свого дядька Олександра Радованова Після смерті полковника маєток перейшов у спадок вдові Теклі Василівні й дітям.

Нам невідомо, коли Станковичі оселилися в Слов’янську. Можливо, це сталося наприкінці першої половини XIX сторіччя. У Слов’янську на Сінній площі там, де зараз спортивний майданчик педагогічного університету, стояв будинок Станковичів, де й жили нащадки полковника.

Заможний енергійний генерал переймається проблемами міста.

Але Слов’янськ не поспішав гідно вшанувати Платона Михайловича. Зі своїм клопотанням про надання йому звання почесного громадянина міська дума звернулася лише 1889 року, коли генералу було близько 85 років.

Дело Хозяйственного Департамента МВД по ходатайствам разных городских обществ о присвоении разным лицам званий почетных граждан городов.

Министру Внутренних дел

25 ноября 1889 года

Канцелярия Харьковского губернатора

Славянская Городская Дума, в заседании 27 октября нынешнего года, в виду той пользы, какую оказывал для города Славянска гражданин этого города генерал-лейтенант Платон Михайлович Станкович, постановила: ходатайствовать о предоставлении Станковичу звания почетного гражданина города Славянска.

Заслуги генерал-лейтенанта Станковича, по сообщению Славянского Городского Головы, состояли в следующем: в 1884 году город Славянск поставлен был в необходимость в течении самого короткого времени покрыть убытки местного городского общественного банка и так как Городское Управление не имело возможности для указанной надобности достать где-либо ту значительную сумму, которая требовалась для этого, то Станкович сделал городу заем 30 тыс., чем предотвратил нежелательную для города Славянска ликвидацию дел банка. Заем тот не был уплочен в условленный срок и генерал Станкович, принимая во внимание затруднительное в то время, положение городской кассы, без всяких претензий, ждал уплаты этой суммы, пока не представилось возможным погасить этот заем. Вскоре затем для надобностей города потребовалось еще 15 тыс. рублей, в займе которых Станкович также не отказал городу, равно как и удовлетворил недавно просьбу об отсрочке того займа еще на два года. Далее генерал Станкович, желая доставить жителям города Славянска известные удобства, приобрел на свои средства башенные часы, которые и установлены на колокольне Троицкой церкви и в прошлом году часы эти, стоимость устройства которых обошлась около 1000 рублей, переданы им в распоряжение города, но в данном случае не так важна стоимость, как та польза какую приносят эти часы жителям и особенно дорого внимание Станковича ко всякого рода улучшениям города и полное содействие его процветанию. Вообще в Славянске никто не прилагает столько забот и внешнем благоустройстве города, как генерал Станкович, советами которого постоянно пользуются местные жители. В Славянске не суще-

ствует ни одного благотворительного учреждения, которое не считало бы Станковича своим членом и постоянным жертвователем и кроме того к нему обращаются все нуждающиеся, получая от него известную помощь.

В виду всего изложенного, и так же единогласного постановления Думы, Славянский Городской Голова просит ходатайству Городского Общественного Управления, о предоставлении генерал-лейтенанту Станковичу звания почетного гражданина г. Славянска дать установленное движение.

Представляя об этом на благоусмотрение Вашего Высокопревосходительства, вместе с копией указа об отставке генерал-лейтенанта Станковича и списком о награждении его орденом Святого Владимира 2 степени, имею честь присовокупить, что в виду вышеописанных услуг, я полагал бы ходатайство Славянской Городской Думы о присвоении генерал-лейтенанту Платону Михайловичу Станковичу звания почетного гражданина города Славянска, заслуживающим удовлетворения.

Губернатор» [19]

Генерал помер 14 січня 1900 року у віці 97 років [20], похований на старому міському кладовищі. Поховання почесного громадянина Слов'янська генерал-лейтенанта й кавалера Платона Михайловича Станковича не збереглося. Втрачена пам'ять і про самого генерала, і про його діяння.

Чи надавалося звання почесного громадянства в період із 1889 до 1900 року нам невідомо. За свідченнями Г. Г. Пушкарьова [21, с. 191] почесним громадянином міста був приватний адвокат дворянин Леонід Іванович Анісімов. Цілком можливо, але документального підтвердження цього нами не знайдено. Леонід Іванович був відомим й активним громадським діячем. На зламі XIX-XX століття в місті почали впорядковувати назви вулиць. До 100-річчя від дня народження О. Пушкіна одна з вулиць у районі Слов'янського курорту була названа на його честь. А біля неї до середини 60-х років була вулиця Анісімовська. Імовірно, названа вона на честь Леоніда Івановича, який помер 10 жовтня 1901 року

[22]. До 20-річчя відзначення Дня Перемоги багато вулиць було перейменовано відповідно до ювілейної дати. Анісімовська стала вулицею імені Матвєєва. Зараз уже ніхто не згадає ні стару назву, ні людину, на честь якої була названа вулиця.

Проте 2005 року місто згадало одного зі своїх почесних громадян. Але вже традиційно припустилося прикрої помилки.

Рішенням Слов'янської міської ради *«За большой личный вклад в историю развития и застройки города, меценатство и благотворительность»* було надано звання почесного громадянина Слов'янська *«купцю 1-ї гільдії Арсентію Васильовичу Шнуркову посмертно»* [1].

Прикро, але, здається, звання було надано якійсь міфічній особі.

Насправді в місті жила легендарна людина – почесний громадянин міста Слов'янська (з 1900 року), спадковий почесний громадянин, кавалер ордена Святої Анни 3 ступеня Авксентій Васильович Шнурков (Шнурко). Помер 1909 року. Почесним громадянином міста він став за життя і гідно носив це звання майже 10 років.

Почесний громадянин Слов'янська спадковий почесний громадянин А. В. Шнурков (Шнурко) [23]

Авксентій Васильович був не меценатом, якщо правильно тлумачити значення цього слова, а благодійником. Його не треба ідеалізувати. Син українського кріпака Василя Максимовича Шнурка (колишнього «дворового человека» поміщиків Мартинових) знав ціну як бідності, так і можливості освіченої людини. Його рідний брат Іван Шнурков (Шнурко) став комісіонером знаменитих російських купців Єлісєєвих [23, с. 115-135], [24].

Отримавши від нього величезний спадок, Авксентій Шнурков не витратив його намарно. У своїй благодійності віддавав перевагу освіті найбідніших верств населення Слов'янська та Ізюмського повіту.

На жаль, навівши плутаний перелік його заслуг перед містом, ніхто не згадав головну заслугу – створення й утримання зразкової школи для малозабезпечених. Школи, якій за рівнем викладання, облаштування не було подібних у Харківській єпархії, яку знали далеко за межами Слов'янська:

«...В такой глуши, как окраина заштатного города, увидать столь рационально, с таким знанием дела и щедростью устроенный истинный центр образовательно-воспитательный, – удается не каждый день... Если бы каждый уезд имел своего «Шнуркова», нашим Славяносербским и Бахмутским земским управам не приходилось бы обсуждать мертворожденные проекты о «всеобщем, обязательном, первоначальном образовании».

Численні церковно-приходські школи Ізюмського повіту отримували від нього допомогу. Перед смертю Авксентія Васильовича його коштом побудовано та облаштовано навчальний заклад більш високого рівня – реальне училище. За заповітом благодійника, школи, якими він опікувався, не втратили цієї підтримки й після його смерті [23, с. 115-135], [24].

Гарна й міцна будівля школи імені братів Івана та Авксентія Шнуркових була свідомо зруйнована на початку 60-х років. Замість неї зведена типова будівля нової радянської школи, у якій зараз міститься наркологічний диспансер. Тут більше нічого не нагадує про «істинний центр освіти».

На жаль, зараз ніхто не може сказати, скільки осіб отримали найвищу нагороду міста за період із 1869 до 1917 року. Не існує їх переліку. Вони всі забуті.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Офіційний сайт Слов'янської міської ради [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.slavrada.gov.ua/?view=pochet.grazh.info

2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Том VII. 1833.

3. Справочная книга о лицах, получивших в течение 1876 года и января ме-

сяца 1877 года купеческие свидетельства и билеты по 1 и 2 гильдиям на право торговли и промысла в 1877 году. – СПб. 1877.

4. РДІА, ф. 1343, оп. 39.

5. Список студентов императорского Харьковского университета на 1896/7 академич. год.

6. Ежедневная политическая, общественная, литературная и экономическая газета «Утро» 26. 10. 1912 № 1784.

7. Книга почетных граждан Санкт-Петербурга, 1993-2002 / [Авт.-сост. Ю. И. Светов]. – СПб. : Logos, 2002.

8. Сезонный листок Славянских минеральных вод. 1890г. №1. Славянск.

9. Харьковские епархиальные ведомости. №12. 15-го июня 1875 года. Редактор протоиерей Чижевский. Х. В университетской типографии. 1875.

10. ДАДО, ф. 303, оп. 1, спр. 5, арк. 104.

11. РДІА, ф. 1343, оп. 39, спр. 5586.

12.Памятная книжка Харьковской губернии, на 1868 год. Составлена секретарем Харьк. Губерн. стат. комитета Яковом Голяховским. Х. 1868.

13. РДІА, ф. 1287, оп. 38, спр. 325, арк. 128, 129, 129 зв., 130, 130 зв.

14. Вас. И. Немирович-Данченко. Святые Горы (очерки и впечатления), (издание 2-ое) С.-Пб. /Репринтне видання. Автор вступу та коментарів В. М. Дєдов/ – Слов'янськ «Печатный двор», – 2002 – 176 с., іл.

15. Очерк полувековой деятельности Славянского отделения Харьковского благотворительного общества (1816 – 1896). Составил А. В. Мандрикин. Славянск. Тип. А. О. Котлярова, 1896.

16. РДІА, ф. 1287, оп. 38, спр. 318, арк. 272, 273, 273 зв., 274, 274 зв.

17. Список генералам по старшинству. – СПб. : Военная типография, 1868

18. В. Ф. Коцаренко. Краматорск: забытые страницы истории. АОЗТ «Полиграфическое предприятие «АПП». Краматорск. 1999.

19. РДІА, ф. 1287, оп. 38, спр. 325, арк. 220, 220 зв., 221, 221 зв.

20. ДАДО, ф.192, оп. 1, спр. 29, арк. 156.

21. Пушкарев Г. Г. Тор-Славянск. История в фотографиях. Донецк. ООО «ИПП «Промінь», 2011. – 208 с., ил.

22. ДАДО, ф. 192, оп. 1, спр. 30, арк. 117.

23. Перші Янківські читання. Матеріали 1-ї краєзнавчої конференції «Північна Донеччина: з минулого до сьогодення» – Житомир: Вид. О. О. Євенюк. 2017.

24. Регіональний інформаційний тижневик «Деловой Славянс» [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://slavdelo.dn.ua/?s=%D1%88%D0%BD%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2.

25. Журнал «Нива», 1877, №16.

26. Вікіпедія (вільна енциклопедія).

27. Департамент генеалогии Харьковского частного музея городской усадьбы. Проект «Откуда родом». /Електронний ресурс./ Режим доступу: http://www.otkudarodom.ua/ru/slavyansk.

Шабанова О. Ф.,
Шабанова В. М.

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ТИТУЛОВАНЕ ДВОРЯНСТВО

Було в центрі старого Слов'янська XIX сторіччя невеличке аристократичне поселення, обмежене вулицями Великою Кузнечною, Дворянською (Миколаївською), Тургєнєвською та Сінною площею. За «спогадами старожилів» тут нібито жили вислані з Москви та Петербурга на поселення «декабристи».

Мабуть, прізвища князів Шаховських та Трубецьких, які раніше жили в Москві, дали підставу для таких вигадок. Насправді ж оселилися титуловані дворяни в Слов'янську зовсім через інші обставини.

Спадок князя Дмитра Кантемира.

1820 року помер князь Дмитро Костянтинович Кантемир (повний тезка знаменитого вченого й державного діяча першої чверті XVIII сторіччя – молдавського господаря й російського князя Кантемира, онук його рідного брата Антіоха). Князь не залишив нащадків, а всю свою маєтність заповів троюрідній племінниці графині Єлизаветі Булгарі. Єлизавета Захарівна була родичкою Дмитра Кантемира за його батьком – генерал-поручиком Костянтином Антіоховичем і могла претендувати тільки на спадок власне Кантемирів. Материнська ж маєтність князя (посаг матері) не могла бути передана в чужий рід і зрештою перейшла б у державну казну. Матір'ю князя була третя дружина Костянтина Кантемира – Софія Богданівна Пассек, донька Білгородського віце-губернатора смоленського шляхтича Богдана Івановича Пассека (помер близько 1758 р.) [1, с. 74 - 77]. І тоді за спадок з графинею Булгарі стали позиватися князі Шаховські – брати Володимир, Олександр і Лев Олександровичі. Їхня мати Анастасія Федорівна теж походила з роду Пассеків [1, с. 74

- 77], [2, с. 177, 179 - 181]. Та спадкоємцями князя Дмитра виступали ще й нащадки доньки його батька від другого шлюбу – Марії Кампаніану. 1831 року всіх спадкоємців викликають у Слобідсько-Українську палату громадянського суду для «рукоприкладства» (підпису) документів:

«Дѣйствительная Статская Совѣтница Графиня Елисавета Захарьевна Булгари. Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Князь Александръ, Порутчик Князь Владиміръ и Прапорщикъ Князь Левъ Княжъ Александровы Шаховскіе, и Валахскіе Бояре Великій Лагофешъ Константинъ Кампаніанъ, его братья и сестры, по дѣлу, о духовномъ завещаніи Полковника Князя Дмитрія Кантемира, учиненномъ в пользу Графини Булгари, на оставшееся по смерти его именіе» [3, пункт 7].

1836 року Шаховські виграли тяжбу в графині Булгарі й стали власниками маєтності князя Кантемира (приданого Софії Богданівни) в Зміївському, Харківському та Ізюмському повітах. Але згодом вони були змушені поступитися половиною одержаного спадку ще одним позивачам – нащадкам Василя Васильовича Пассека (онука Богдана Івановича). Загалом довготривала тяжба закінчилася тільки 1848 року. Та не будемо водити читача генеалогічними лабіринтами.

Остаточно роздільні акти між позивачами було підписано на початку 1851 року вже нащадками покійних братів Шаховських та В. В. Пассека. Наприклад, Дмитрівка Ізюмського повіту була розділена на два маєтки по 3357,5 десятин: Дмитрівка (Кантемирівка, 319 душ) на р. Маячці, яка дісталася Шаховським, та Новосьоловка (Ново-Кантемирівка (х. Бичок), 315 душ) на р. Бичок – власність Пассеків [4].

Шаховські мали маєтність у Костромській, Тверській, Смоленській губерніях, садиби в Москві. Та на момент отримання кантемирівського спадку родина прапорщика Льва Олександровича, була обтяжена боргами й перебувала в досить скрутному становищі.

Можливо, однією із причин такого стану родини стала афера доктора Рейса, який зумів втягнути довірливого князя в сумнів-

не дійство – створення першого в Москві закладу штучних мінеральних вод. 1821 року Лев Олександрович стає власником частини угіддя Нєскучного в Замоскворіччі, де й оселяється з родиною. Повіривши доктору Рейсу, що *«…в его колодце вода минеральная, потому, дескать, что в ней есть частицы известковые, железные и разные другие, и что…его колодезная вода имеет особенную целебную силу»*, князь фінансує *«курортне»* будівництво. Поки зводилися *«курортні»* будівлі, було видно, на що витрачаються гроші, але згодом почали виникати сумніви: *«Ох уж мне эти машины!.. Не успеешь сделать одну, подавай другую! Да ведь как дороги, проклятые! Расходы ужасные, а взглянуть не на что. Ну, видно, плакали мои денежки!»* [5, с. 433].

Так і сталося. Князь ще декілька разів давав гроші для поліпшення закладу, аж поки не став посміховиськом: *«…Конечно, он имел удовольствие пить свою собственную зельцерскую воду и потчевать ею своих приятелей, но если б счесть, во что обошлась ему эта забава, то для него гораздо бы выгоднее было вместо домашней зельцерской воды пить старый рейнвейн и потчевать своих гостей столетним венгерским вином»* [5, с. 434].

1826 року Шаховськой задешево продає своє землеволодіння двірцевому відомству [6, с. 7] та оселяється з сімейством в одному із своїх маєтків у Тверській губернії. 1831 року він помер, залишивши сім'ї купу боргів. А Рейс виїхав із Росії, добряче збагатившись за рахунок довірливого князя.

До нашого часу в колишньому Нєскучному Шаховських збереглася єдина споруда – Мисливський будиночок-альтанка XVIII сторіччя, відомий як місце проведення телегри «Что? Где? Когда?).

Мабуть, прикре становище й стало головною причиною того, що довелося окремим членам родини Шаховських залишити Москву й оселитися в Дмитрівці на річці Маячці поблизу Слов'янська. Можливо, Шаховські були зачаровані Слобожанщиною, як були нею здавна зачаровані Пассеки.

Новосьоловка на р. Бичок уже після розподілу кантемирівського спадку між самими Пассеками була в спільній власності

письменника Василя Васильовича (молодшого), його сестри Зінаїди Василівни Жилінської та їхніми племінниками – малолітніми Олександром та Володимиром, синами покійного Вадима Васильовича Пассека (1808-1842) [7]. Відомого письменника, історика, етнографа Вадима Пассека та його дружину мемуаристку Тетяну Петрівну знає кожен, хто хоча б трішечки цікавиться історичним минулим Слобожанщини.

Опікувався племінниками Василь Васильович, який 1850 року після відставки від служби в Міністерстві внутрішніх справ оселився в Новосьолівці. Займався науковою роботою та сільським господарством, збудував будинок. Але після падіння, отримавши струс мозку та психічний розлад, він змушений був переїхати на лікування до Харкова, де й помер 1864 року.

Вдова Вадима Васильовича з сином Володимиром та хрещеником Іпполітом приїхала в Новосьоловку взимку 1862 року, коли Василь Васильович уже був хворий і її сини вийшли з-під його опіки. Старший Олександр із 1859 року перебував у Парижі, де писав наукову роботу. Там він закохався в письменницю Марко Вовчок (Марію Олександрівну Вілінську-Маркович). Їх стосунки викликали загальний осуд, але продовжувалися до самої смерті Олександра (1866 р.).

Молодшому Володимиру разом із матір'ю Тетяною Петрівною довелося вирішувати всі господарчі проблеми, навіть вводити уставну грамоту для своїх селян згідно з положенням 1861 року [8, с. 49 - 57)]. Тетяна Петрівна у своїх спогадах згадує й життя в Новосьолівці. Її враження загалом описані одним реченням:

«Ах! Когда в душе рай все кажется раем! Чуть и нам не раем стала казаться наша степная жизнь…» [8, с. 49].

Ще з першого свого приїзду в маєток Пассеки завжди зупинялися в будинку купця П'ятирубльова:

«В Славянске мы останавливались всегда у купца Пятирублева. Нам отводилось три прохладныя комнаты, окнами на улицу, на которой рано утром открывался базар. Чего только не было на этом

базаре: и сливы, и паляницы, и пшено, ягоды, куры, раки, хлебы белые и черные, бублики, масло, яйца, ягоды, все, что только в ту пору родилось и добывалось. Слышался неясный шум, похожий на шум моря, прерываемый временами криком и перебранками перекупок. Шум и говор смешанных голосов будили меня, я одевалась, садилась к окну, раскрывала его, – любовалась пестрым базаром и покупала через окно что было надобно. Часто на базар являлись слепые бандуристы, народ окружал их и внимательно, порой с навернувшимися на глазах слезами, слушал их незатейливо спеваемыя думки о былом – близком сердцу народа» [8, с. 57].

Будинок купця П'ятирубльова (Фото 70-х років із сімейного архіву Д. М. П'ятирубльова)

Цей історичний будинок зберігся дотепер.

Із роду П'ятирубльових походила рідна бабуся Михайла Петренка. Приємно відчувати, що в місті збереглася матеріальна пам'ятка від часу, коли цією вулицею ходив Поет.

Пассеки відвідували своїх харківських родичів, дорогою з Харкова заїздили в Кам'янку до І. В. Малиновського, друга О. С. Пушкіна, познайомилися з сусідами-поміщиками Сонцовими, Врємєвими. Особливо близьким до сім'ї став мировий посередник Олександр Сергійовичем Лєвшин та його племінники Щербачови. Звичайно ж, бували вони в Святих горах та Слов'янську.

«...Сделавши несколько знакомств ми от времени до времени стали ездить в Славянск...» [9, с. 2].

Тут вони цікавилися, як виварюють сіль на місцевих заводах, приємно проводили час на Слов'янських мінеральних водах, де в певні дні влаштовувалися бали: *«Многие из местных жителей ... приезжают со своими семействами просто повеселиться. Между ними мы встречали много людей образованных и просвещенных, ми-*

Святогірський монастир (Святі гори)

лых молодых девушек и дам. Костюмы большей частию просты, но с большим вкусом, встречаются и роскошные, В целом чувствуется что-то обшее, семейное – теплое.

На эти вечера приезжает много молодых людей военных, из полков, стоящих по окрестным местам. Танцы очень оживлены. Мазурка танцуется прелестно – настоящая мазурка» [8, с. 55].

Взагалі Тетяна Пассек згадує Слов'янськ дуже тепло, без столичної іронічної зверхності. За непрямими свідченнями, її син Володимир одружився з донькою місцевого поміщика й мирового судді, відставного штабс-капітана Юхима Костянтиновича Грейфа – Оленою. Тетяна Петрівна до кінця життя підтримувала добрі стосунки з Оленою Юхимівною. Онука Володимира й Олени – Тетяна Сергіївна Пассек стала відомим археологом, а в день її народження 15 серпня в Україні й Росії святкується День археолога.

Дмитрівка (Кантемирівка) Шаховських остаточно була розділена між спадкоємцями прапорщика Льва Олександровича – вдовою Катериною Юхимівною та дітьми [10]. На той час тут уже виникли нові назви хуторів відповідно до імен нових власників: Катеринівка – за іменем вдови Катерини Юхимівни, Олек-

сандрівка – поручика Олександра Львовича, Львовка – поручика Лева Львовича, Єфимівка – підпрапорщика князя Юхима Львовича, Варварівка – дружини підполковника Варвари Львівни Суворової. Одержали спадок і штабс-капітан Микола Львович, княгиня Маргарита Шаховська, малолітній Олександр Владіміров.

Не можна вважати, що всі Шаховські постійно жили в Дмитрівці. Але Олександр та Лев Львовичі, їхні діти пов'язали своє життя із Слобожанщиною. Окрім панської садиби в Дмитрівці, Шаховські мали будинок у Слов'янську на вулиці Великій Кузнечній. Зараз приблизно на цьому місці будівля воєнкомату.

Можна багато розповідати про окремих представників цієї великої родини. Слід своєї діяльності вони залишили й на Слобожанщині. Та нас найбільше зацікавила донька Льва Олександровича – князівна Катерина Львівна Шаховська.

У 30-роках XIX сторіччя в московських журналах друкувалися вірші поетеси князівни Катерини Олександрівни Шаховської. Було й окреме видання [11], та з часом ім'я поетеси мало хто згадував. Пізніше в довідкових виданнях були плутані свідчення про двох поетес Шаховських – Катерину Олександрівну та Катерину Львівну. Іноді їх поєднували, приписуючи вірші одній – Катерині Олександрівні.

1964 року французький вчений Андре Мазон опублікував автобіографічний конспект Івана Сергійовича Тургєнєва «Мемориал», який письменник не призначав для публікації, і князівна Шаховська стала широко відомою.

Один із провідних світових дослідників життя та творчості Тургєнєва Микола Михайлович Чернов дійшов беззаперечного висновку, що поетеса Катерина Олександрівна й князівна Катерина Львівна Шаховська – це одна й та ж особа. До речі, він відзначав, що вірші Шаховської справляють незвичайне враження, якщо перед тим перечитати тургєнєвську «Первую любовь» [12].

Для багатьох історія кохання князівни Катерини Львівни Шаховської та Сергія Миколайовича Тургєнєва (батька письменника) не була таємницею, але довгий час ім'я князівни при-

ховувалося через неоднозначне ставлення сучасників до неї як прототипу Зінаїди Засєкіної з повісті І. С. Тургєнєва «Первая любовь». Повість була опублікована 1860 року вже після смерті батьків письменника та князівни Шаховської. Історик А. В. Половцев у своїх спогадах відзначав автобіографічність повісті, посилаючись на слова самого Тургєнєва:

«Одну только повесть я перечитываю с удовольствием. Это „Первая любовь". Она, пожалуй, мое любимое произведение. В остальном — хотя немного, да выдумано, в „Первой любви" же описано действительное происшествие без малейшей прикраски… я изобразил своего отца. Меня многие за это осуждали, а в особенности осуждали за то, что я этого никогда не скрывал. Но я полагаю, что дурного в этом ничего нет. Скрывать мне нечего».

Тому, аби мати більше уявлення про сім'ю Льва Олександровича Шаховського, варто ще раз перечитати «Первую любовь».

Реальна доля князівни Катерини передана І. С. Тургєнєвим у повісті. Вражена передчасною смертю коханого, у вересні 1835 року, майже через рік після його смерті, вона (мабуть, із відчаю) вийшла заміж за 33-річного вдівця – дрібного петербурзького чиновника Льва Харитоновича Владімірова. 28 червня 1836 року, на двадцять першому році життя, Катерина померла після пологів. М. М. Чернов зазначає, що ще на початку XX сторіччя на Волковому православному кладовищі Петербурга можна було побачити її поховання з написом *«Владимірова Екатерина Львовна, княжна Шаховская, р. 11 сентября 1815 † 28 іюня 1836. В замужествѣ была 9 мѣсяцевъ 11 дней»* із пронизливою епітафією:

«Мой другъ, какъ ужасно, какъ сладко любить!
Весь міръ такъ прекрасенъ, какъ ликъ совершенства» [13, с. 457].

Та невідомо, хто посилав їй це останнє вітання.

1851 року під час розподілу земельної власності частину Дмитрівки з шинком одержав і п'ятнадцятирічний син Катерини – Олександр Львович. Якою була його подальша доля, нам невідомо.

Княжна Катерина, найімовірніше, отримала пристойну домашню освіту. Шаховські мали багато родичів та знайомих серед

Князь Олександр Олександрович Шаховськой

дворянської освіченої знаті. Але, мабуть, неабиякий вплив на неї мав рідний дядько – Олександр Олександрович Шаховськой.

Можливо, і її літературний псевдонім «Катерина Олександрівна» – це визнання князівною його впливу. Відомий театральний діяч, драматург, поет, людина незвичайної енергії, він перебував у оточенні Пушкіна, де знали і його племінницю. Олександр Сергійович був добре знайомий із Шаховським, не підтримував численні нападки на нього й обезсмертив князя в першій главі поеми «Євгеній Онєгін»:

Волшебный край! там в стары годы,
Сатиры смелый властелин,
Блистал Фонвизин, друг свободы,
И переимчивый Княжнин;
Там Озеров невольны дани
Народных слез, рукоплесканий
С младой Семеновой делил;
Там наш Катенин воскресил
Корнеля гений величавый;
Там вывел колкий Шаховской
Своих комедий шумный рой…

Олександр Олександрович фактично керував театрами Петербурга в першій чверті XIX сторіччя. Наприкінці життя, уже відійшовши від театру, він жив у Москві в сім'ї свого друга й родича сенатора Михайла Михайловича Бакуніна, де й помер 1846 року.

Можна лише гадати, чи був Олександр Шаховськой у Слов'янську, хоча в Дмитрівці за ним було 1200 десятин землі. Але те,

що, ставши власником частини спадку Кантемира, він подовгу жив у своїх володіннях в Рогані – факт беззаперечний. Можливо, тому що Рогань була близько від губернського Харкова, у якому князь швидко завів численних знайомих. Зокрема, тут він допомагав Івану Бецькому готувати до випуску альманах «Молодик». Як відомо, у другій (українській) частині альманаху публікувалися твори Михайла Петренка.

Мабуть, Олександр Олександрович любив та цінував свою талановиту племінницю. Тож не дивно, що в першій і третій частині «Молодика» було розміщено не тільки твори самого Шаховського, а й декілька поезій уже покійної Катерини. Один твір датовано 1825 роком, що дає підстави вважати, що писати вона почала зовсім юною.

Не будучи знавцем України, енергійний князь все-таки випробував свої творчі здібності й у цій царині. 1839 року в першому томі видання книгопродавця Олександра Смірдіна «Сто русских литераторов» було надруковано історичну повість О. Шаховського «Маруся, малороссийская Сафо» про Марусю Чурай. Фактично Шаховськой створив першу романтизовану біографію Марусі Чурай. Є думка, що князь користувався зібранням Григорія Квітки-Основ'яненка. Напевно, ці дві визначні особистості, пристрасні театральні діячі, були добре знайомі.

Поховання княгині Наталії Яківни Шаховської (Тихоцької)

Катерина не була в Слов'янську, малоймовірно, що хтось у місті знав про неї, але тут жили її рідні. Можливо, гостював і «колкий Шаховской». Можливо, та все втрачено. Тільки на старому кладовищі ще можна побачити фрагмент надгробку дружини князя Олександра Львовича – княгині Шаховської (Тихоцької) Наталії Яківни. Десь тут похований їхній син Микола, який

Рогань. Церква та мавзолей Кантемирів [14]

рано помер, та інші представники родини, що жили та померли в Слов'янську.

Не залишилося ніякої пам'яті від Пассеків, Кантемирів та Шаховських і в Рогані. Сто років тому Г. К. Лукомский з прикрістю писав про запустіння й забуття в колишньому маєтку Пассеків-Кантемирів та нарікав , що спадкоємці Кантемира не зберегли поховання князя [14]: *«...Пока, сейчас, живописные руины ласкают взгляд. Но только надолго ли?..Жалкие, чахлые деревца, разрытые ручьями глинистые овраги и бумажная фабрика Цейтлина, испускающая зловоние. ...Такова ныне усадьба, бывшая князей Кантемиров!»*

(Паперову фабрику заснував ще 1841 року за контрактом із князем Шаховським син сенатора підполковник Іван Бакунін).

Будинок князя М. І. Трубецького [15, с. 15]

Уже тоді не було ні будинку, ні парку, а після 1917 року від мавзолею, де були поховані князь Костянтин Антіохович і Софія Богданівна, та церкви залишилося лише декілька фото.

Сусідом Шаховських у Слов'янську з боку Дворянської вулиці був відставний поручик князь Микола Іванович

Трубецькой. Його будинок на розі Великої Кузнечної та Дворянської вулиць зберігся дотепер. Таким він був декілька десятиліть тому, але потроху втрачає свій первісний вигляд.

Але як князь Трубецькой опинився в Слов'янську? І знову причиною є родинні стосунки.

Його дід гвардії поручик Олексій Іванович загинув 1813 року в знаменитій Битві народів під Лейпцігом [16, с. 150, 251]. Згодом молода вдова Євдокія Семенівна (донька професора математики, академіка Петербурзької АН Семена Омеляновича Гурьєва) закохалася в архітектора Йосипа Бове. І, хоча він був знаним архітектором, фактично під його керівництвом відбудовувалася «Москва, спаленная пожаром», але був нечуваний скандал у вищому світі. Титулована особа й архітектор! Та кохання перемогло, і це був щасливий шлюб, навіть попри втрату княгинею свого титулу. Від першого шлюбу Євдокія Семенівна мала двох синів – Івана (батька князя Миколи Трубецького) й Олександра [16, с. 258].

28 січня 1834 року князь Іван Олексійович був шафером в одного з найближчих друзів Олександра Пушкіна – Павла Войновича Нащокіна. Вінчання відбулося у Воскресенській церкві Броницького повіту Московської губернії в маєтку Трубецьких. Найімовірніше, саме в цій церкві 1829 року вінчався й сам князь. Дружиною його стала Варвара Устимівна Потапова, донька генерал-майора Устима Івановича Потапова.

Матір'ю Варвари Устимівни й дружиною генерала Потапова була донька секунд-майора Михайла Романовича Шидловського – Катерина Михайлівна. Поблизу Слов'янська в посаг від батька вона отримала села Знаменське й Троїцьке. Генерал Потапов помер ще до 1828 року, а згодом його вдова почала зводити церкву в селі Знаменське.

Архієпископ Філарет писав:

Генеральша Потапова, известная по страсти к проектам всякого рода, начала строить здесь каменный храм едва ли менее огромный, чем был храм Соломонов: но дела страстей – ветер.

На це грандіозне будівництво Катерина Михайлівна витратила стільки, що за численні борги 1848 року Знаменське (4400 десятин, 502 душі) і Черкаську пустош (300 десятин лісу та сіножатей), а 1852 й Троїцьке було виставлено на публічний продаж.

А згодом: *«Другой храм, каменный, другим владельцем почти окончен».*

Ми не знаємо, із яких міркувань і коли саме відставний поручик Микола Іванович Трубецькой вирішив оселитися в Слов'янську. 11 червня 1870 року тут помер його батько – «житель Московськой губернии Броницкого уезда». А в молодих Трубецьких у Слов'янську народилося троє дітей: Олена (1872), Іоанн (1875), Олександр (1876).

Нам невідомо за яких обставин сусідом князя Трубецького з боку вулиці Дворянської став князь Орбеліані Василь Якович, дворянин Полтавської губернії Лохвицького повіту.

У Слов'янську 15 листопада 1869 року в родині Орбеліані народився син Валеріан. 9 грудня був охрещений у Троїцькому соборі, хрещеними були генерал Платон Михайлович Станкович

Князь Василь Якович Орбеліані із синами Валеріаном та Емануїлом (фото 1898 року з сімейного архіву Орбеліані) [14]

та Людмила Яківна Орбеліані. 1897 року князь Валеріан – підпоручик, в. о. ад'ютанта 2-го батальйону 165 піхотного Ковельського полку в м. Ковель Волинської губ. [17, с. 335].

З боку Сінної площі сусідами князів Шаховських були дворяни Станковичі. Зараз на місці їхньої садиби спортивний майданчик та навчальний корпус педагогічного університету.

Серби за походженням, усі Станковичі були на воєнній службі, а після відставки оселялися переважно в Катеринославській губернії.

Знаменита кавалерист-дівиця Надія Дурова у своїх Записках часто згадує свого командира ротмістра Михайла Михайловича Станковича (1767 - 1843). У його ескадроні вона служила з 1 лютого 1808 по 1 квітня 1811 року [18, с. 78]:

«Баталион наш ушел в Галицию с Миллером-Закомельским. Эскадрон Станковича со всеми его офицерами остается здесь под названием резервного и вместе с запасным будет находиться под начальством Павлищева [Полковник Іван Васильович Павліщев. Його син Микола навчався у Благородному пансіоні Царськосельського Ліцею разом з братом Олександра Пушкіна Львом, і був одружений з їхньою сестрою Ольгою Сергіївною]; *я также, будучи офицером эскадрона Станковича, остаюсь здесь; хотя мне и очень хотелось быть опять за границею и в действии, но Станкович говорит: «Куда не посылают, не напрашивайся; куда посылают, не отказывайся! Этим правилом руководствуются люди испытанной храбрости…* [19, с. 27]. *Вчера Станковичу пришла охота делать ученье в самый полдень; пыль и жар были нестерпимы; маневры делались все на карьере, к чему Станкович, лихой гусар, привык еще при Витгенштейне, прежнем шефе Мариупольского полка»* [19, с. 33].

У формулярний список Михайла Михайловича станом на 1 січня 1815 року внесено троє синів – Микола (13 років), Платон (9), Олександр (3) і дві доньки – Марія (11) та Прасковія (9). Дружина - дворянка Текля Лутковська. Можливо, через нерозбірливий запис, замість Платона дослідники прочитали ім'я одного із дітей Станковича як Іларіон (Ларион) [18, с. 78]. Нами не

знайдено Іларіона Михайловича Станковича. Натомість, Платон Михайлович, за доступними для вивчення документами, беззаперечно є сином полковника Михайла Михайловича та Теклі Василівни Станковичів, братом Миколи та Олександра Михайловичів, спадкоємцем земельної власності Станковичів.

1820 року у свого дядька капітана Олександра Івановича Радованова полковник Михайло Михайлович Станкович купує хутір Олександрівку (зараз територія Новокраматорського машинобудівного заводу).

1839 року *«движимое»* майно (окрім землі) Станковича за неплатіж 4 тис. рублів боргу донькам надвірного радника Бублікова було виставлено на публічний продаж [20]. Наведений в газеті опис і оцінка майна дає уявлення, у яких умовах жила сім'я полковника у відставці: панський будинок *«...на каменномъ фундаментѣ, дубового дерева, покрытъ дранью, съ поломъ соснових досокъ, въ немъ жилыхъ комнатъ 6, съ однимъ буфетом и кладовою... флигель въ господскомъ дворе дубового дерева покрытъ соломою, въ немъ жилыхъ комнатъ 5..»* Окрім господарчих будівель (стайні, клуні, комори, повітки, ...), у маєтку була лазня, вітряк на два постави й 4 ступи. А в будинку – червоного дерева шафа та орган, бронзовий годинник, диван, стільці тощо. Майно було оцінено на 8106 рублів. Невідомо, віддав полковник борг чи довелося продати частину майна, але земля залишалася у власності сім'ї до початку ХХ сторіччя.

У другій половині ХІХ сторіччя сини Михайла Станковича вийшли у відставку й жили в Слов'янську та ближніх маєтках: Олександрівці, Миколаївції (Бахмутського повіту), Никифорівці. 25 жовтня 1872 року у Слов'янську помер майор Микола Михайлович (у віці 72 років).

Того ж дня у віці 70 років помер і лікар Стефан Васильовичем Курдюмов, що жив поряд із князем Орбеліані на вулиці Дворянській. Його брат Іван Васильович служив воєнним лікарем у піхотній бригаді, що стояла в Слов'янську і був першим лікарем Слов'янських мінеральних вод. Відома його робота «Практиче-

ские наблюдения действия Славянских минеральных вод» видана 1843 року. Вийшовши у відставку в 50-х роках, він оселився у селі в Тамбовській губернії, де й помер 1867 року. А Стефан Васильович опісля закінчення медичного факультету Харківського університету з 22 грудня 1836 року до самої смерті служив головним (городовим) лікарем Слов'янська. Імовірно, він був і лікарем Святогірського монастиря, де й був похований. У монастирі не було свого лікаря і зазвичай його запрошували зі Слов'янська.

Почесний громадянин Слов'янська генерал-лейтенант Платон Михайлович Станкович помер 1900 року у віці 97 років. Поховання Станковичів не збереглися.

Від цього затишного аристократичного куточка міста, крім будинку князя Трубецького, залишився будинок дворянина Язикова, пізніше – лікаря М. Г. Тітова на розі колишньої Дворянської та Тургенєвської вулиць. Колись красива будівля після довгого перебування в комунальній власності має жалюгідний вигляд.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Русская родословная книга / А. Б. Лобанов-Ростовский. - 2-е изд. – СПб. 1895. Т. 2. – 1895. – V, 481 с.

2. Российская родословная книга, издаваемая князем Петром Долгоруковым: [в 4-х ч.]. – СПб. : тип. К. Вингебера, 1854-1857. Ч. 1: – 1854. - 350 с.

3. Санктпетербургские сенатские объявления по казенным, правительственным и судебным делам. – 1831, №28. Стат. 2.

4. Те саме. 1851. № 53, пуб.1, разр. XXIII, стат. 30214.

5. Полное собрание сочинений М. Н. Загоскина. Т. 1-10. Москва и москвичи. Записки Богдана Ильича Бельского, изд. М. Н. Загоскиным. – СПб. 1898.

6. Л. П. Александров. Прошлое Нескучного сада. Историческая справка. – М. 1928.

7. СПб. Сенатские объявления. – 1851 г. № 45. Пуб.1, разр. XXIII, стат. 25284.

8. Игрушечка. Журнал для детей.1882 № 2 Из дальних лет. Т. Пассек. Редактор-издательница Т. Пассек.

9. Те саме. № 1 (с. 1 - 16).

10. СПб. Сенатские объявления. – 1851. № 63, пуб.1, разр. XXIII, стат. 35471

11. Сновидение. Фантасмагория. Сочинение княжны Екатерины Шаховской. – М. 1833.

12. Н. М. Чернов. Первая любовь.
http://www.turgenev.org.ru/e-book/chernov/pervaya_lobov.htm

13. Саитов В. И. Петербургский некрополь. Том первый (А-Г). Тип. М. М. Стасюлевича. – СПб. 1912.

14. Департамент генеалогии Харьковского частного музея городской усадьбы. Проект «Откуда родом». [Електронний ресурс]. Режим доступу:
http://www.otkudarodom.ua/ru/1917-god-rogan-g-k-lukomskiy
http://www.otkudarodom.ua/ru/portrety-chast-2

15. Г. Г. Пушкарьов. Славянск история в фотографіях. – Пущино. 1997.

16.Сказания о роде князей Трубецких. Издание княгини Е. Э. Трубецкой, рожденной княжны Белозерской-Белосельской. – М. Унив. Тип. 1891.

17. Дворянский Адрес-календарь на 1897 год. Издание Н. В. Шапошникова. – СПб. 1896.

18. Н. А. Дурова: воин, писатель, личность. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 230-летию со дня рождения Н. А. Дуровой в Елабуге. – Елабуга 2013.

19. Надежда Дурова. Записки кавалерист-девицы. АСТ. 2016. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
http://loveread.ec/read_book.php?id=56375&p

20. Харьковские губернские ведомости. 1839.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бондар Микола Пантелеймонович. Народився 1952 року на Вінниччині. Кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник, завідувач відділу класичної української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2014).

Закінчив Вінницький педагогічний інститут (1972), кілька років працював журналістом (у 1979 р. – власний кореспондент газети «Комсомольское знамя»), навчався в аспірантурі Інституту літератури, з 1982 р. – працівник Інституту.

Автор монографії «Поезія пошевченківської епохи. Система жанрів» (К.: Наукова думка, 1986), понад двохсот публікацій у наукових виданнях, серед них – нариси «Українська літературна творчість» (Історія української культури: У 5-ти т. – Т. 4, кн. 2. – К., 2005), «Українська культура на переломі епох (кінець XIX ст. – 1920)» (Там само. – Т. 5, кн. 1. – 2011), «Нова українська література» (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України: 1926 – 2001: Сторінки історії. – К., 2003), ряд статей у «Шевченківській енциклопедії» (у 6-ти т. – К., 2012 – 2015) та ін. Редактор і один зі співупорядників Додаткового 52-го тому (2008) Зібрання творів Івана Франка у 50-ти томах, співредактор і один з авторів 3-го тому (2016) «Історії української літератури» у 12-ти томах, науковий редактор і один з авторів 6-го тому, який готується до видання. У журналах, альманахах, збірниках публікував вірші, (м. Київ).

Григор'єва Марина Віталіївна. Кандидат історичних наук, фахівець 1 категорії Центру зв'язків з громадськістю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, старший викладач кафедри менеджменту культури та соціальних технологій Харківської державної академії культури, (м. Харків).

Іванов Віктор Олексійович. Народився в травні 1964 року в м. Краматорськ Донецької обл., освіта вища технічна, підприємець, краєзнавець, член НСКУ, член краматорського клубу «Краєзнавець», (м. Краматорськ, Донецької обл.).

Каленюк Сергій Петрович. Народився 1953 року на Житомирщині. З 1976 р. працював інженером-метрологом на Сєвєродонецькому «Азоті». Автор книг «Сєвєродонецьк літературний» (2006), «Давня історія Сєвєродонецька» (2009), «Роти полку Депрерадовича» (2010), «Терафоксы и другие лисичане» (2010), «Краєзнавцю про вимірювання» (2011), «Сліди на сакмі» (2014). Член НСКУ, (м. Радомишль, Житомирської обл.)

Коцаренко Володимир Федорович. Народився 1957 року в Краматорську. Випускник Краматорського індустріального інституту. 1981-1998 рр. - працював на Старокраматорському машинобудівному заводі. 1993-1999 рр. - завідувач відділом дорадянського періоду Музею історії м Краматорська (за сумісництвом). 1999-2016 рр. - служив в органах місцевого самоврядування. Понад 30 років присвятив дослідженню історії рідного міста. Автор понад 500 краєзнавчих публікацій на сторінках міських і обласних газет, в збірниках матеріалів Всеукраїнських та обласних наукових конференцій, в «Енциклопедії Сучасної України», в альманасі «Рідний край», збірнику «Летопись Донбасса», в журналах: «Былое», «Бахмутський часопис», «Новый Свет» та інш. Співавтор краєзнавчих збірок «Малоизвестные страницы истории города Краматорска» (1998 р.) і «Страницы истории города Краматорска» (2008 р.). Автор книг «Краматорск: забытые страницы истории» (1999 р.), «Краматорская быль» (2002 р.). Засновник і голова Краматорської міської громадської організації «Клуб «Краєзнавець». Лауреат літературної премії ім. В. Шутова Донецького обласного фонду культури (1990 р.). Почесний краєзнавець України (2010 р.). Заслужений працівник культури України (2016 р.) Член Національної спілки краєзнавців України, (м. Краматорськ, Донецької обл.).

Кулішов Михайло Володимирович. Блогер, краєзнавець, фотограф, займається дослідницькою роботою з історії гірничої справи в Донецькому регіоні, (м. Бахмут, Донецької обл.).

Кушнарьов Сергій Сергійович. Доцент кафедри історії Східної Європи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат історичних наук, (м. Харків).

Лук'янов Сергій Васильович. Краєзнавець, член КМГО «Клуб «Краєзнавець». Займається краєзнавством з 2007 року. Основні інтереси – історія Слов'янська, Слов'янського району та Краматорська у XIX-XX ст., (м. Краматорськ, Донецької обл.).

Мамонтов Віктор Борисович. Краєзнавець, член НСКУ, автор книги з історії Дружківського машинобудівного заводу «Наш путь к космическим высотам» (експонується в Музеї космонавтики, м. Житомир), автобіографічної книги «Шаги войны», 2011) , журнальних та газетних публікацій, (м. Дружківка, Донецької обл.).

Маркін Владлен Миколайович (1925 - 2004). Краєзнавець, учень і послідовник вченого, археолога М. В. Сібільова, автор дослідницької роботи «Битва на Каяли», (м. Ізюм, Харківської області).

Меценко Максим Вікторович. Юрист, магістр історії, краєзнавець, член спілки археологів України, займається дослідницькою роботою з проблем колонізації середньої течії Сіверського Дінця, (м. Сіверськ, Донецької обл.).

Носачов Віталій Геннадійович. Історик, викладач історії ДНЗ «Ізюмський регіональний центр професійної освіти», краєзнавець, член Національтної спілки краєзнавців України. Має краєзнавчі праці з історії Ізюмщини, понад сто статей у періодичних виданнях, був співавтором і укладачем краєзнавчої

збірки «Ізюмщина» (2007 р.). Учасник ініціативи «Патріотичні екскурсії Україною», громадський діяч («Громадська ініціатива Ізюмський Шлях»), (м. Ізюм, Харківської обл.).

Парамонов Андрей Федорович. Родился в 1969 году в с. Алексеевка Первомайского р-на Харьковской области. Окончил Санкт-Петербургский государственный аграрный университет (1993). Работал в агрофирме, журналистом на частном телеканале г. Харькова. Основатель и руководитель Харьковского частного музея городской усадьбы (с 2002 по настоящее время). Сфера интересов: прошлое Слободской Украины, усадьбы Харьковской губернии, старинные фото, генеалогия. Книгоиздатель. Издал более 600 книг по истории Украины. Участник международных книжных ярмарок, неоднократный их дипломант. Лауреат муниципальной премии за книгу «Фотографы Харьковской губернии» (2009). Отмечен наградами Львовского международного форума издателей (2011, 2012). Автор 50 книг и более 1000 статей по истории Слободской Украины и Харькова, а также автор 10 документальных фильмов о событиях Второй мировой войны на территории Харьковской области, (г. Харьков)

Петренко Олександр Євграфович. Документальний краєзнавець, кандидат хімічних наук, письменник, засновник документального генеалого-краєзнавчо-літературного проекту «Ідентифікація Петренків», (м. Київ).

Погорєлов Анатолій Іванович. Директор Слов'янської ЗОШ I – III ст. №13, за фахом вчитель української мови і літератури, дослідник історії рідного краю, (м. Слов'янськ, Донецької обл.).

Трубачова Олена Ігорівна. Краєзнавець, член КМГО «Клуб «Краєзнавець». Займається краєзнавством з 2011 року. Основні інтереси – дорадянський період історії Слов'янська та Святогірська, (м. Слов'янськ, Донецької обл.).

Фотіна Неля Юріївна. У 2000 закінчила Донецький державний політехнічний університет за спеціальністю інженер-системотехнік. Краєзнавством захопилася 2014 року. Після смерті батька, корінного щуряніна Тихоненко Юрія Володимировича, на протязі трьох років закінчувала розпочату ним книгу «История села Щурово», після видання якої у грудні 2017 року вступила до лав НСКУ. Краєзнавство виявилося дуже захоплюючою наукою і привнесло в життя багато нових знайомств, подорожей і загадок, (с. Щурове, Лиманський р-н, Донецької обл.).

Шабанова Валентина Миколаївна. Геолог, документальний краєзнавець, активний учасник проекту «Ідентифікація Петренків», (м. Слов'янськ, Донецької обл.).

Шабанова Олена Федорівна. Вчитель української мови та літератури Слов'янської ЗОШ І – ІІІ ст. № 10. Цікавиться літературним краєзнавством, (м. Слов'янськ, Донецької обл.).

ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ

СЛОБОЖАНЩИНА. ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

(збірник науково-документальних праць)

Упорядник: О. Є. Петренко
Редактор: О. Ф. Шабанова
Макет: О. В. Тунік
Дизайн обкладинки: О. В. Тунік

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 16,74.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Cambria.
Наклад 300 прим. Зам. № 482-18-2416, 2018 р.

Видавець О. О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17а
тел.: (0412) 422-106

Свідоцтво ДК 3544 від 05.08.2009 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua

СЛОБОЖАНЩИНА. ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

2018